

KWARTALNIK
HISTORII
NAUKI I TECHNIKI

QUARTERLY JOURNAL
OF THE HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

KWARTALNIK HISTORII NAUKI I TECHNIKI

QUARTERLY JOURNAL
OF THE HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor Naczelny: prof. dr hab. Stefan Zamecki,
Z-ca Redaktora Naczelnego: dr hab. Anna Trojanowska, prof. PAN
Sekretariat Redakcji: dr Maciej Jasiński, mgr Magda Siuda-Bochenek
Członkowie Redakcji: dr Paweł Komorowski, prof. dr hab. Tadeusz Srogosz,
dr hab. Zbigniew Tucholski, prof. PAN, prof. dr hab. Jarosław Włodarczyk,
prof. dr hab. Robert Zaborowski

Członkowie Komitetu Redakcyjnego: prof. dr hab. Kalina Bartnicka,
dr hab. Piotr Daszkiewicz, prof. PAN, dr hab. Wanda Grębecka,
dr Michaela Kůželová, prof. dr hab. Józef Piłatowicz, prof. dr hab. Jan Piskurewicz
prof. dr hab. Varfolomiej Stiepanowicz Sawczuk, dr hab. Jacek Soszyński, prof. PAN
prof. dr hab. Andrzej Śródka, prof. dr hab. Bożena Urbanek, prof. dr hab. Leszek Zasztowt

Streszczenia angielskie: Agnieszka Ners

Korekta: Dorota Kozłowska

Streszczenia opublikowanych prac są dostępne online w międzynarodowej bazie danych
„The Central European Journal of Social Sciences and Humanities”

Wydawnictwa IHN PAN

Adres redakcji: 00-330 Warszawa

Pałac Staszica – Nowy Świat 72 pok. 19d

telefon: +48 (22) 65 72 732

fax: +48 (22) 826 61 37

e-mail: ihn@ihnpaw.waw.pl

Wydawnictwo IHN PAN Warszawa 2017

nakład 150 egz.

Wydawnictwo RETRO-ART

01-052 Warszawa, ul. Anielewicza 30/58

tel. +48 501 775 295

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

M. Horszowska – W kręgu nauki, oświaty i polityki. O listach Kazimierza Twardowskiego do Ludwika Finkla	7
R. Murawski – Obraz matematyki i logiki w polskich encyklopediach okresu międzywojennego	37
J. Piskurewicz – Sprawa katedry w Collège de France dla Alberta Einsteina – w świetle jego korespondencji	61

KOMUNIKATY I MATERIAŁY

P. Daszkiewicz, P.-J. Chiappero – Minerale podarowane przez Seweryna Zdzitowieckiego (1801–1879) Narodowemu Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu	73
M. Zamachowska, A. Śródka – Rosyjscy profesorowie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (w nieco innej ocenie)	77
G. P. Słowik – Marian Smoluchowski – fizyk romantyk	99

RECENZJE

„Poeci uczeni”, czyli rozważania na marginesie pracy Agnieszki Czajkowskiej. Agnieszka Czajkowska: „ <i>Poeci uczeni</i> ”. <i>Związki nauki i literatury w twórczości romantyków</i> , Częstochowa 2014, Wydawnictwo im. S. Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, s. 275 (A. Czerniecka-Haberko)	107
Uniwersytety w monarchii habsburskiej jako katalizator i zwierciadło przemian społecznych i politycznych. Na marginesie wydania monograficznego „DVT. Dějiny věd a techniky”. „DVT. Dějiny věd a techniky. History of Sciences and Technology” t 48: 2015 nr 4 (Ł. T. Sroka)	115
Marsilio Ficino, <i>Rozprawa przeciw orzekaniu astrologów</i> , przełożyła, wstępem, przypisami i komentarzem opatrzyła Paulina Piotrowska, Kraków, Universitas 2016 (E. Śnieżyńska-Stolot)	121
Krzysztof Marek Herman, <i>Kolej wąskotorowa Piotrków – Sulejów</i> , Księży Młyn, Łódź 2016 r., s. 109 (Z. Tuchołski)	126

KRONIKA

Sprawozdanie z działalności Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w roku 2016	129
--	-----

CONTENS

ARTICLES

- M. Horszowska – In the circle of science, education and politics.
Kazimierz Twardowski's letters to Ludwik Finkl 7
- R. Murawski – Mathematics and logic as viewed in Polish encyclopaedias
in the interwar period 37
- J. Piskurewicz – The affair of chair in Collège de France for Albert Einstein
– in the light of his correspondence 61

COMMUNICATIONS AND MATERIALS

REVIEWS

CHRONICLE

1998

1999

1. The first part of the document is devoted to the general principles of the law. It contains the following provisions:

1.1. The law is based on the principles of justice, equality and the rule of law.

1.2. The law is intended to protect the rights and interests of the citizens of the Republic of Poland.

1.3. The law is intended to ensure the stability and security of the Republic of Poland.

1.4. The law is intended to ensure the effective functioning of the state and the economy.

1.5. The law is intended to ensure the protection of the environment and the health of the population.

2. The second part of the document is devoted to the specific provisions of the law. It contains the following provisions:

3. The third part of the document is devoted to the final provisions of the law. It contains the following provisions:

4. The fourth part of the document is devoted to the transitional provisions of the law. It contains the following provisions:

Mariola Hoszowska
Uniwersytet Rzeszowski

W KRĘGU NAUKI, OŚWIATY I POLITYKI. O LISTACH KAZIMIERZA TWARDOWSKIEGO DO LUDWIKA FINKLA

Dziewiętnaste stulecie zwykło się nazywać wiekiem historii. Ta dziedzina wiedzy uległa wówczas profesjonalizacji¹, co miało związek z rozwojem zaplecza instytucjonalnego: upaństwowieniem archiwów i ich szerokim otwarciem na potrzeby badaczy², odrodzeniem uniwersytetów jako wspólnot uczonych hołdujących idei jedności nauki i dydaktyki³, rozkwitem towarzystw jako samorządnych korporacji skupiających wysokiej klasy specjalistów⁴. Na ziemiach polskich możliwości działalności naukowej w epoce porozbiorowej kształtowały się odmiennie w poszczególnych dzielnicach (największe były w autonomicznej Galicji⁵). Ale rozwój wyspecjalizowanych subdyscyplin historycznych był jedynie fragmentem procesu określanego mianem rewolucji naukowej, na którą składały się dynamiczne przemiany zachodzące w obrębie dyscyplin przyrodniczych, matematyczno-technicznych⁶ a także filozoficznych⁷.

Kazimierz Twardowski (1866–1938) należał do tych filozofów, którzy nie tylko uważnie śledzili zmiany dokonujące się w obrębie nauk przyrodniczych i humanistycznych przelotu XIX i XX w., ale i uczestniczyli w toczących się dyskusjach naukowych, wypracowując autonomiczne stanowisko wobec absorbujących badaczy problemów. Uczony ten zaliczany jest do najwybitniejszych przedstawicieli polskiej filozofii, głównie z uwagi na działalność dydaktyczną oraz stworzenie najbardziej znanej na świecie polskiej szkoły filozofii analitycznej (tzw. szkoły lwowsko-warszawskiej)⁸, do której należeli m.in. Tadeusz Kotarbiński, Jan Łukasiewicz, Władysław Witwicki, Kazimierz Ajdukiewicz, Izydora Dąmbska⁹. Twardowskiemu należy się również miano twórcy psychologicznej szkoły lwowskiej¹⁰. Przybyły w 1895 r. z Wiednia do Lwowa filozof i psycholog, z pewnością wyróżniał się aktywnością naukowo-organizacyjną. Dzięki niemu w 1904 r. powstało w grodzie nad Pełtwią Polskie Towarzystwo Filozoficzne, a w 1910 r. pierwsza na ziemiach polskich pracownia psychologii eksperymentalnej.

Rok później rozpoczął wydawanie „Ruchu Filozoficznego”, informującego o tym, co dzieje się w krajowej i światowej filozofii. Twardowski był uczestnikiem międzynarodowych kongresów i zjazdów psychologicznych, odbywał naukowe podróże, współpracował z prestiżowymi europejskimi wydawnictwami.

Starszy od Twardowskiego o osiem lat Ludwik Finkel (1858–1930) był z kolei wybitnym lwowskim nowożytnikiem¹¹, który arkana wiedzy o przeszłości zgłębiał we Lwowie, Berlinie i Paryżu. Jego prace naukowe cytowane są po dziś dzień, zaś dokonania w dziedzinie bibliografii określa się mianem „złotych czasów”¹², co skądinąd koresponduje z badaniami historycznymi skupionymi na „złotym wieku” dziejów Polski, szczególnie panowaniu Zygmunta Starego¹³. Także działalność dydaktyczna Finkla (jego uczniami byli m.in. Adam Szelągowski, Teofil Emil Modelski, Kazimierz Tyszkowski, Kazimierz Hartleb)¹⁴, ale szczególnie organizacyjna, wyróżniały tego badacza dziejów: współzałożyciela i sekretarza Towarzystwa Historycznego, a w latach 1914–1923 jego prezesa, oraz sekretarza i redaktora „Kwartalnika Historycznego”¹⁵, a ponadto przez 20 lat sternika Macierzy Polskiej we Lwowie¹⁶.

Ostatni obszar aktywności Finkla, związany z edukacją i upowszechnianiem w szerokich kręgach społeczeństwa osiągnięć nauki¹⁷, łączył go z Twardowskim, który w latach 1900–1903 był przewodniczącym zarządu Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich¹⁸. To z nim Finkel jako prezes Macierzy podpisał porozumienie w sprawie wydawania przez lwowską fundację przystępnie opracowanych wykładów z różnych dziedzin wiedzy¹⁹. Obaj uczeni byli członkami ministerialnej Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce (1919–1929)²⁰. Mieli podobny stosunek do studiów akademickich kobiet, promując prace doktorskie pierwszych studentek²¹.

Zasadniczym celem niniejszych rozważań, sytuujących się w nurcie biograficznym dziejów polskiej filozofii, jest zwrócenie uwagi na listy K. Twardowskiego do L. Finkla²². W szczególności chodzi o kwestie wysuwające się w nich na plan pierwszy, a także ich znaczenie dla wiedzy o lwowskim filozofie i środowisku. Pozostaje to w związku z sytuacją społeczno-polityczną Galicji wschodniej w początkach XX w., oraz narastającymi na Uniwersytecie Lwowskim napięciami narodowościowymi. Tytułowa „nauka, dydaktyka i polityka” jest także pytaniem o postrzeganie akademickiego etosu przez lwowskich uczonych wkraczających w nowe stulecie, gdy nieadekwatne stawały się dotychczasowe idee, a krystalizowanie nowych postępowało w warunkach rosnących aspiracji narodowowyzwoleńczych Polaków i narodowościowych Ukraińców, napięć społecznych oraz kryzysu i reorientacji uniwersyteckich wartości. Ów stan „przejściowy” wywoływał rozmaite postawy w odpowiedzi na komplikującą się materię spraw dotyczących *universitas*. Wymienione wyżej czynniki wzajemnie się napędzały, owocując decyzjami władz uniwersyteckich podejmowanymi pod naporem bieżących wypadków, w warunkach radykalizujących się nastrojów, co podważało niejednokrotnie wiarygodność pojedynczych gestów oraz dążeń do określenia akceptowalnych przez wszystkich pryncypiów. Dodatkową wartością wykorzystywanej w niniejszym artykule

korespondencji jest to, że w przeważającej mierze pochodzi ona z okresu przypadającego na przerwę w osobistych zapiskach lwowskiego filozofa²³.

K. Twardowski od dawna budzi zainteresowanie nie tylko filozofów²⁴ i psychologów²⁵, ale także pedagogów i dydaktyków oraz historyków oświaty i wychowania. Pedagodzy podkreślają zasługi Twardowskiego na gruncie psychologii i dydaktyki przez powiązanie uprawiania tych dyscyplin z logiką oraz klasyfikację poznawczych zjawisk psychicznych (aktu, treści, przedmiotu, wyobrażeń, pojęć, sądów), a także zainteresowanie organizacją systemu nauczania szkolnego, procesem i metodami wychowania, kształceniem i doskonaleniem nauczycieli²⁶. Z kolei historycy wychowania stawiają pytania o poglądy pedagogiczne i dydaktyczne Twardowskiego²⁷, oraz ich miejsce wśród różnych nurtów „nowego wychowania”²⁸.

Przechodząc do listów K. Twardowskiego do L. Finkla, warto rozpocząć od przytoczenia opinii lwowskiego filozofa sformułowanej nazajutrz po śmierci Finkla, to znaczy 25 października 1930 r.:

Straciłem w nim prawdziwego przyjaciela, któremu wiele bardzo zawdzięczam. Gdy przybyłem lat temu 35 do Lwowa, on, wraz z Ignacym Zakrzewskim i Romanem Pilatem przygarnęli mnie do siebie, kierowali moimi pierwszymi krokami na lwowskim gruncie i w działalności uniwersyteckiej. Finkel nie szczędził mi nigdy ani rady, ani pomocy i wiernie stał przy mnie, o ile się to nie sprzeciwiało jego przekonaniom. A wtedy miał odwagę zaznaczyć swe odrębne stanowisko i w danym razie nawet zwalczać mnie, gdy mu tak dyktowało sumienie. Wypadek taki zaszedł dwa razy w ciągu naszej długiej przyjaźni, której jednak nie potrafiły te epizody zmącić. Przyczynił się nie mało do wyrobienia mi stanowiska na Uniwersytecie i w życiu lwowskim. Zachowam mu wdzięczną serdeczną pamięć. Był człowiekiem wielkiego rozumu, zacnego serca, niezmordowanej pracy. Był dobrym Polakiem²⁹.

Powyższa opinia ma znaczenie dla określenia charakteru korespondencji Twardowskiego do Finkla, rzutując na ocenę stopnia jej wiarygodności. Nie bagatelizując kwestii związanych ze specyfiką epistolografii jako źródła historycznego³⁰, warto pamiętać o dwóch sprawach, tj. że w przypadku listów Twardowskiego mamy 1) do czynienia z uczonym, który był zdecydowanym antyrelatywistą, opowiadającym się stanowczo za stanowiskiem, iż prawda i dobro są wartościami obiektywnymi³¹, oraz 2) że swe poglądy filozoficzne uczony ten praktykował w działalności publicznej, występując systematycznie przeciwko wszystkim, którzy jego zdaniem przyczyniali się do erozji wartości kluczowych dla nauki, a w szerszym wymiarze i życia społecznego³². Twardowski nie tylko żywił szacunek dla uniwersyteckiego kolegi, ale i miał duże zaufanie do Finkla, włączając także sytuacje o których była wyżej mowa, czyli polaryzacji poglądów, zwykle konfliktogennych i wystawiających na próbę najbardziej zażyłe stosunki.

Listy Twardowskiego do Finkla pochodzą z lat 1899–1929, a więc niemal całego okresu pobytu filozofa we Lwowie, do którego przybył po uzyskaniu *veniam legendi* w lipcu 1894 r.³³, oraz rocznych wykładach na Uniwersytecie Wiedeńskim³⁴, obejmując w UL Katedrę Filozofii³⁵. Wiedeńskie ministerstwo zatwierdziło decyzję w październi-

ku 1895 r., a miesiąc później Twardowski wygłosił we Lwowie inauguracyjny wykład poświęcony pojęciu filozofii³⁶.

Z 36 listów i kartek Twardowskiego z lat 1899–1929 przechowywanych w zbiorach lwowskich – w spuściźnie L. Finkla³⁷ – najwięcej (14) przypada na lata 1906–1908, które w karierze naukowej filozofa były okresem wypracowywania programu nowoczesnych studiów filozoficznych, oraz budowania podstaw własnej szkoły. W swej autobiografii (1926) Twardowski napisał: „Przekonanie i skłonność w powiązaniu z okolicznościami nadały mojej działalności filozoficznej we Lwowie przede wszystkim kierunek dydaktyczno-pedagogiczny, nauczający słowem mówionym i czynem. Rezultat dowiódł, że działalność ta wychodziła naprzeciw prawdziwej potrzebie, toteż trwałem przy nim”³⁸. Przyznawał też, że zacięcie pedagogiczne usuwało na dalszy plan własną twórczość naukową, wymuszaną głównie okolicznościami zewnętrznymi³⁹. Interesujące, że zbliżonymi zapatrywaniami, ale już nie stylem współpracy z uczniami, kierował się Finkel. Wyszedł on ze szkoły wykształconego na niemieckich uniwersytetach Ksawerego Liskego, podobnie jak Twardowski postrzegającego rolę uczonego⁴⁰.

Na wspomniany wyżej okres prowadzenia korespondencji, poprzedzający wybuch wielkiej wojny, przypadło wrzenie rewolucyjne w Królestwie Polskim, owocujące na skutek strajku szkolnego napływem do Lwowa i Krakowa studentów wydalonych z Warszawy, oraz ożywieniem inicjatyw społecznych w obszarze oświaty narodowej. Uniwersytet we Lwowie stał się również miejscem burzliwych wystąpień ukraińskich studentów, oraz wspierających ich profesorów, co wzbudzało nie tylko żywe reakcje Polaków w pozostałych dzielnicach, ale i przedstawicieli innych europejskich nacji. Lata te wiązały się także z reorganizacją administracji uniwersytetu – powierzoną Twardowskiemu – oraz tworzeniem kancelarii i wprowadzaniem nowych regulacji: instrukcji i regulaminów usprawniających pracę dziekanów oraz urzędników i studentów.

Korespondencja przyjaciół spotykających się na co dzień w murach lwowskiej wszechnicy, miała siłą rzeczy charakter sezonowy: przypadała na okres przerw w zajęciach dydaktycznych lub wyjazdy naukowe i pobyt w zachodnio- i środkowoeuropejskich ośrodkach uniwersyteckich.

Przechowywane w spuściźnie Finkla listy przynoszą niewiele informacji dotyczących bezpośrednio filozofii i psychologii⁴¹, czy funkcjonowania filozoficznej szkoły naukowej. Interesujące mogą być doniesienia z Kongresu Psychologii Eksperymentalnej w Giessen wiosną 1904 r., o którym lwowski filozof informował także czytelników „Przeglądu Filozoficznego”⁴², a do przyjaciela pisał:

Właściwy Kongres z dniem dzisiejszym się skończył – jutro przed południem odbędzie się szereg doświadczeń na połączonej z Kongresem wystawie przyrządów [...] Kongres doskonale się udał, pracowaliśmy bardzo, bo codziennie posiedzenia trwały po 8–9 godzin. Podróż idzie doskonale – Drezno zwłaszcza bardzo mi się podobało. Pogoda wprost bajeczna. Ciepło, zielono⁴³.

Drugi przypadek odnoszący się do działalności naukowo-organizacyjnej związanej z filozofią, dotyczy nie tyle prywatnej, co urzędowej korespondencji redakcji „Przeglądu Filozoficznego” (w jej imieniu podpisali się Twardowski, Władysław Weryho, Władysław Czeżowski) z lutego 1907 r. Redaktorzy pisma zwrócili się wówczas do szeregu uczonych, m.in. Finkla, z inicjatywą uruchomienia przy redakcji kwartalnika biura pośrednictwa między specjalistami⁴⁴. W uzasadnieniu tego przedsięwzięcia wskazywano na szerszy cel naukowy, jakim miało być zacieśnienie więzi między przedstawicielami filozofii i innych dziedzin wiedzy, sprzyjające wymianie myśli i rozwojowi dyscyplin macierzystych⁴⁵, oraz pragmatyczny, zaspokajający potrzeby konkretnych osób, zainteresowanych uzyskiwaniem rzetelnych informacji. Zakładano, że w piśmie będą drukowane odpowiedzi o treści filozoficznej, oraz metodologiczne i syntetyczne z zakresu innych nauk. Pomysł ten wychodził na przeciw ożywionym dyskusjom okresu modernizmu, związanym z kwestionowaniem dotychczasowego statusu i sposobów uprawiania szeregu nauk (m.in. psychologii⁴⁶), oraz rozumieniem interdyscyplinarności i wzajemnych relacji dyscyplin humanistycznych, społecznych i matematyczno-przyrodniczych.

Znacznie więcej miejsca w korespondencji przyjaciół zajmowała natomiast sprawa zaostrzających się w Galicji wschodniej stosunków polsko-ukraińskich oraz dążeń Ukraińców do powstania narodowego uniwersytetu we Lwowie⁴⁷. W roku akademickim 1904/05 K. Twardowski został wybrany dziekanem Wydziału Filozoficznego UL. W liście z początku września 1904 r. nadmieniał o nowych obowiązkach i związanych z nimi potencjalnych kłopotach, z uwagi na chęć zmiany praktyk swego poprzednika, Aleksandra Kolessy. Posiadając wyrobiony pogląd, ciekaw był opinii przyjaciela, do którego pisał:

... niejedna troska ciężka mnie gnębi na myśl o trudnościach, które będę miał z dziekanatem. Poprzednik mój przyjmował rodowody wypełnione po rusku. Co mam z tym fantem zrobić? Może udzielisz mi swego w tej mierze zdania. Moje jest takie, iż trzeba obstawać przy swem prawie. Inaczej znowu krok za krokiem coś się z tego prawa utraci⁴⁸.

Z końcem stycznia, a następnie na początku marca 1907 r. na uniwersytecie miały miejsce poważne zajścia polsko-ukraińskie⁴⁹, co spowodowało zawieszenie wykładów. Pod ich wrażeniem 2 marca tr. Senat UL opowiedział się jednomyślnie przeciwko utrakwizacji wszechnicy i za obroną jej polskiego charakteru oraz zwrócił się do Polaków we wszystkich dzielnicach o moralne wsparcie⁵⁰. Wobec bójek studentów polskich i ukraińskich na uniwersytecie, dwa dni później zajęcia zostały zawieszane. 7 marca udała się do Wiednia delegacja polskich profesorów (m.in. Twardowski), po której władze w Wiedniu potwierdziły polski charakter uczelni. Tydzień później prasa lwowska doniosła, że:

Ruscy profesorowie Uniwersytetu lwowskiego ogłosili w „Dile”, jako wynik zebrania urządzonego przez nich dnia 13 b.m. oświadczenie tej treści, że uważają Uniwersytet lwowski za utrakwizacyjny, że utrakwizacji nie trzeba stwarzać, gdyż była ona już w r. 1871 faktem dokonany, na koniec, że praw tych oni nie zrzekają się, ani póty się nie zrzekną, póki nie zostanie założony we Lwowie osobny Uniwersytet ruski⁵¹.

Podano, że oświadczenie podpisali: Jan Bartoszewski, Michał Hruszewski, Stanisław Dniestrzański, Jan Dobrzański, Józef Komarnicki, Aleksander Kolessa, Tytus Myszkowski, Cyryl Studziński.

Wydarzenia we Lwowie zostały nagłośnione w Europie przez norweskiego pisarza Bjørnsterne'a Martinusa Bjørnsona (1832–1910), który na podstawie otrzymanych od Ukraińców informacji opublikował w paryskiej „*Courrier Européen*” – przedrukowany w innych krajach – artykuł pt. *Die Polen als Unterdrücker (Polacy jako ciemiężyciele)*. Zarzucał w nim Polakom wybujały indywidualizm, skłonność do tyranii wobec podbijanych narodów, szowinizm oraz oskarżał o prześladowanie galicyjskich Ukraińców⁵². Z ostrymi polemikami wystąpili wówczas Ignacy Jan Paderewski i Henryk Sienkiewicz, wypominając laureatowi Nobla (1903) brak znajomości historii, rozeznania w aktualnej sytuacji oraz dawanie wiary jednostronnym źródłom. Do tego we włoskiej „*Corriere d'Italia*” ukazał się 18 marca 1907 r. anonimowy artykuł pt. *Oppressione polacca a reazione rutena (Ucisk Polaków i reakcja Rusinów)*. Finklowi *via* Warszawa donoszono, że tekst ten miał zostać przekazany rzymskiej redakcji przez przebywającego w wówczas w Watykanie grekokatolickiego metropolitę lwowsko-halickiego Andrzeja Szeptyckiego⁵³. Odpór postanowił dać również Twardowski, który informował przebywającego na wakacjach we Włoszech Finkla o polemicznych artykułach zamieszczonych w piśmie niemieckojęzycznych. Pisał o „dusznej fizycznie i moralnie atmosferze lwowskiej”, obszerniej charakteryzując środki bezpieczeństwa przedsięwzięte na okoliczność wznowienia zajęć na UL:

Wpisy rozpoczną się 15. b.m., a w ogłoszeniu będzie powiedziane, że i wykłady będą się mogły rozpocząć w trakcie wpisów. Obmyślono środki ostrożności. Wpisujący się będą dostawali w zakładzie chemicznym z rąk [Franciszka] Owoca prócz druków do wpisu potrzebnych, numery porządkowe za okazaniem legitymacji, które po wydaniu numeru, dla uniknięcia powtórnego zgłaszania się będą dziurkowane. Do głównego gmachu będzie się według tych liczb porządkowych wpuszczać zawsze tylko ograniczoną ilość słuchaczy⁵⁴.

W liście pisanym nazajutrz, filozof donosił przyjacielowi o zamieszczonym 10 kwietnia 1907 r. w „*Dile*” artykule, w jego ocenie przepelnionym goryczą, gdy okazało się, że:

... deputacja ruskich profesorów nic z Wiednia nie przywiozła, że sytuacja w niczem się na korzyść Rusinów nie zmieniła; wobec tego będzie musiała młodzież wziąć sprawę w ręce, w czym z pewnością całe społeczeństwo po jej stronie stanie. Upatrujemy w tem – dodawał Twardowski – zapowiedź niepokojów⁵⁵.

Jednak kilka dni później sytuację na uniwersytecie opisał następująco:

Tu spokój. Wczoraj odbył się wiec akademików ruskich przy asystencji [Mikołaja] Wasilki; dziś Rusini zaczęli się zapisywać. Przychodzili z rodowodami wyłącznie po rusku wypełnionymi; kazano im wpisać wszystko także po polsku, co spokojnie wykonali; wtedy się rodowody oczywiście bez przeszkody przyjmowało. Jeśli więc nie chowają nic innego w zanadrzu będzie i nadal spokój [...] W tych dniach pojawi się artykuł Tilla

z podpisem w [Das] Neues Wiener Tagblatt. A w Poln[ische] Post, która od jutra za tydzień wyjdzie, będzie jedna z projektowanych odpowiedzi za artykuł Björnsona. Autor tej odpowiedzi prosił o tajemnicę bezwzględna⁵⁶.

Wiosną odbyły się wybory do Rady Państwa według rozszerzonej ordynacji, a w ich wyniku Ukraińcy i moskalofile wzmocnili swoje siły, co spowodowało, że latem 1907 r. podjęli działania w Sejmie Krajowym, Radzie Państwa i centralnych urzędach o uruchomienie narodowego uniwersytetu we Lwowie. Z tym związane były memoriały i projekty zakładające utworzenie w UL nowych katedr. Jedną z nich miał objąć Iwan Franko (1856–1916)⁵⁷. Jesienią Twardowski ujawnił w liście do Finkla, jak niewygodne były ponowione starania o docenturę UL dla Franki:

No, a teraz – pisał – obiecał z Poronina wiadomości. Z [Ludwikiem] Ćwiklińskim widywałem się dość często. Z kartki wspólnej naszej wiesz, że był też w Poroninie u nas. Rozmawiałem z nim jeszcze w sprawie Franki. Jest on tego zdania, że podania o zatwierdzenie dokonanej przed 12 laty habilitacji merytorycznie traktować nie można, gdyż wskutek odmowy zatwierdzenia habilitacji stała się ona we wszystkich swych stadiach niebyłą. Należało według Ćw. podanie Franki przesłać z powrotem *vidi* do ministerium, a ono byłoby w odpowiedzi na podanie oświadczyło. Uradziliśmy wobec tego, iż to się nie stało, przedłożyć podanie z uwagą, że zdaniem fakultetu z powodów formalnych (tych, które Ćw. przytoczył) podanie się nie nadaje do merytorycznego traktowania, że trzeba by dopiero zastanowić się, jaka była działalność Franki od owej habilitacji, że jednak podanie, do ministerium wystosowane się przedkłada, w tem przekonaniu, że ministerium podziela zapatrywanie fakultetu. A ministerium wtedy w tym duchu załatwi rzecz. – Swoją drogą chodzą słuchy, że Franko ma objąć katedrę sławistyki w Sofii, gdzie, jak wiadomo, rząd bułgarski napędził niemal wszystkich dawniejszych profesorów uniwersytetu. Byłoby to dla nas bardzo pożądane rozwiązanie kwestii⁵⁸.

Przeciwko inicjatorom rozruchów, które miały miejsce na UL na początku 1907 r., władze wszczęły postępowanie sądowe. Proces w Wiedniu obszernie relacjonowała prasa lwowska, szczególnie wszechpolska, która jesienią tr. ostro krytykowała obrońców oskarżonych studentów Rusinów, oraz ich popleczników z grona profesorskiego⁵⁹. Twardowski nie tylko, że miał w tej sprawie wyrobioną opinię, ale był *spiritus movens* organizowanej przeciwko ukraińskim profesorom akcji na uniwersytecie. O byłym rektorze UL i profesorze prawa, Feliksie Gryzieckim, który nie przybył do Wiednia na proces, jednoznacznie pisał do Finkla:

A pominawszy to, że siebie i przez to uniwersytet okrył śmiesznością, jest dla mnie rzeczą oczywistą, iż dopuścić się skandalicznego lekceważenia swych obowiązków rektorskich, gdyż powinien był być podczas rozmowy w Wiedniu, chociaż nie byłby był wezwany na świadka. Winiarz pokazywał mi listy i telegramy, które Gryziecki do niego z Włoch przysyłał, gdy Winiarz pisał do niego z doniesieniem, że sąd wiedeński żąda jego adresu. Z tej korespondencji wynika jasno, że Gryziecki wprost pragnął za wszelką cenę uchylić się od obecności podczas rozprawy, co z jego stanowiska jest zupełnie zrozumiałem. Oświadczyłem wszystkim członkom Wydziału prawniczego, z którymi się dotąd spotykałem, że zachowanie się Gryzieckiego wymaga zadośćuczynienia, że ja osobiście przestaję go znać i gdy się z nim spotkam, mu się nie uklonię. Staralem się

też przekonać wszystkich, że Ehrenjahr Gryzieckiego stał się obecnie niemożliwością i że należy go skłonić, by z tego odznaczenia zrezygnował, co jest tem łatwiej do przeprowadzenia, że z Prezydium Namiestnictwa przyszło z polecenia Ministerium pismo, w którym Namiestnictwo żąda pisemnego oświadczenia się Gryzieckiego, <<ob., er das in Vorschlag gebrachte Ehrenjahr anstrebt>>. Nie wiem obecnie, czy prawnicy to na swym koledze wymogą. Gryzieckiego dotąd we Lwowie nie ma⁶⁰.

W dopisku sporządzonym tydzień później zrelacjonował, w jaki sposób Gryzieckiego przywitano na uniwersytecie:

Zjawił się nareszcie kilka dni temu na bruku lwowskim i tego samego dnia pojawił się też artykuł w kronice „Słowa Polskiego”, widocznie przez samego Gryzieckiego lub jakiegoś przyjaciela jego lansowany; artykuł ten posyłam Ci. [Ernest] Till, który w zastępstwie [Alfreda] Halbana, siedzącego w Czerniowcach na Sejmie, prowadzi dziekanat prawniczy, widział się z Gryzieckim zaraz po jego przybyciu i dał mu przyjacielską radę, by się w uniwersytecie nie pokazywał, a zarazem skłonił go do oświadczenia, że Ehrenjahru nie chce. Oświadczenie to widziałem na własne oczy. Będzie więc prorektorował [Antoni] Gluziński, a może – ponieważ Gluziński robi trudności i wyprasza się, [Józef] Puzyra⁶¹.

Z kolei o S. Dniestrzańskim Twardowski wyraził się następująco:

Nie tylko ogłosił w pierwszy dzień rozprawy sądowej w „Pressie” kłamliwy i bezczelny artykuł, lecz po rozprawie lub podczas niej fotografował się w grupie z oskarzonymi. Fotografia ta wystawiona jest obecnie w księgarni Szewczenki na ul. Teatralnej, i była też reprodukowana w „Dile”. Nie można tego pozostawić bez odpowiedzi. Propaguję więc dwie rzeczy: *Primo*, by senat wytoczył Dniestrzańskiemu śledztwo, a raczej uchwalił wytoczyć, a następnie albo od Rady Państwa zażądał wydania Dniestrzańskiego (co według Starzyńskiego [Stanisława] jest niezbędne), albo zaczekał, aż będzie Rada Państwa odroczonea. *Secundo*, by wszyscy profesorowie Polacy ogłosili krótkie oświadczenie, w którym powiadają, że zrywają wszelkie stosunki koleżeństwa z Dniestrzańskim. Propaguję te dwa środki, lecz nie wiem, czy mi się uda wprowadzić je w czyn⁶².

We Lwowie z niepokojem oczekiwano nowego roku akademickiego 1907/08, w którym godność rektora UL przypadła historykowi Bronisławowi Dembińskiemu (1858–1939). O zachowaniu ukraińskich studentów podczas zapisów na zajęcia, Twardowski z ulgą donosił:

Wpisy odbywają się spokojnie. Niektórzy Rusini robią dopiski ruskie na rodowodach, lecz toleruje się istotnie tylko dopiski. Niektórym, co próbowali wyłącznie po rusku albo nawet po łacinie wypełniać rodowody, nie pozwolono na to, kazano im po polsku wypełniać. Przeważnie jednak Rusini sami tylko po polsku wypełniają, uczynili to nawet synowie Franki, zapisując się obecnie na uniwersytet. – A ponieważ, o ile dotąd wiem, wszyscy są za zniesieniem uroczystego aktu immatrykulacji, przeto jest nadzieja, że będziemy mieli spokój⁶³.

Relacjonował też przebywającemu na kwerendzie w Królewcu Finklowi, uroczystą inaugurację roku akademickiego pod nową władzą rektora Dembińskiego:

Więc przede wszystkim: w sobotę przedwczoraj odbyło się otwarcie roku akademickiego, całkiem spokojnie. Nawet spokojniej, niż zwykle, gdyż nie było ani namiestnika ani marszałka, zajętych w sejmie, gdzie się odbywało równocześnie ostatnie przed odroczeniem sesji posiedzenie. Byli natomiast [Józef] Bilczewski i [Józef] Teodorowicz, [Włodzimierz] Łoś i inni tego rodzaju dygnitarze. Mowę Dembińskiego, wygłoszoną z teatralnym patosem, posyłam Ci w dosłownym brzmieniu ze „Słowa Polskiego”. Odczyt St. Zakrzewskiego o powstaniu narodowości polskiej zawierał ciekawe dla mnie dane, lecz był mojem zdaniem nie dobrze wygłoszony, a rzecz pod względem formalnym mogła być jędrniej ujęta. Wywodził, że pojęcie Polski oznaczało pierwotnie ziemie zjednoczone pod berłem Piastów, że więc nie miało ono znaczenia etnicznego lub językowego. Dopiero w wieku XIV. i XV. wytworzyło się poczucie odrębności językowej i plemiennej. Wczoraj wieczór wydał Dembiński kolację w Hotelu Imperial, której Menu wraz ze spisem obecnych na odwrotnej stronie Ci posyłam. Zapisany tam Antoni Dembiński, to brat naszej Magnificencji. Dlaczego kolację dał w hotelu, a nie w domu – żona jego jest we Lwowie – nie wiem, tak samo jak nie wiem, jakiej okoliczności zawdzięczam, iż byłem proszony. Prawdopodobnie jest to polityka⁶⁴.

Wspominając o wznoszonych podczas kolacji toastach, wyróżnił profesora ekonomii na Uniwersytecie Jagiellońskim, Józefa Milewskiego (1859–1916), który „pił na skuteczność pracy uniwersytetu lwowskiego jako posterunku naukowego i placówki narodowej. Grozi tej placówce – dodawał – „zdobycie” dalszych katedr na Wydziale prawniczym”⁶⁵. Nadmieniał też o planach mających na celu zawarcie ugody z Ukraincami, kosztem cesji poczynionych na ich rzecz na uniwersytecie:

Jutro – pisał – Prezydium Koła Polskiego ma konferencję u [Adolfa] Becka, w której też [Stanisław] Starzyński będzie brał udział – wiem to od niego i [Stanisława] Głabińskiego. Na tej konferencji ma być postanowione, co na uniwersytecie lwowskim dać Rusinom takiego, co by wraz z przyrzeczeniami na innych polach pozwalało im głosować za ugodą. Starzyński skłania się ku temu, by rząd przyrzekł im kreowanie 2 dalszych katedr na wydziale prawniczym, skoro będą kwalifikowane siły. Starzyński twierdzi, że jeśli tym sposobem można na 10 lat co najmniej okupić spokój, to jest to lepsze, niż prowadzenie akcji w kierunku utworzenia osobnego Wydziału prawniczego ruskiego. Ja co prawda jestem zdania odmiennego, ale już zaczynam tracić węgę do ciągłego ujadania się w obronie stanowiska naszej deklaracji z 2. Marca⁶⁶.

Zamieszki na UL nie ustały. W grudniu 1907 r. podczas uroczystej immatrykulacji studentów prawa z udziałem B. Dembińskiego, doszło do kolejnych incydentów. Przytoczone w korespondencji wzmianki zdają się przy tym potwierdzać opinie o antyukraińskim aniżeli proukraińskim stanowisku Twardowskiego w sytuacji stanowczych żądań polityków, studentów i profesorów Rusinów, domagających się utrakwizacji lwowskiej wszechnicy. Dlatego też trudno zgodzić się ze Stepanem Ivanykiem, który cytując m.in. *Dzienniki* Twardowskiego wyraził odmienny pogląd w tej sprawie⁶⁷.

Innym wątkiem szerzej poruszonym w korespondencji były sprawy społeczno-oświatowe. Zarówno Twardowski jak i Finkel należeli do utworzonego w 1884 r. Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, które obejmowało swym zasięgiem obszar Galicji, a od 1908 r. także Bukowinę i Śląsk austriacki. W czerwcu 1905 r. Twardowski

został wybrany jego przewodniczącym i pełnił tę funkcję do 1911 r. W tym czasie nastąpiło podwojenie liczby kół i członków TNSW, wzrósł znacząco nakład czasopisma „Muzeum”, które było organem Towarzystwa. W 1912 r. w uznaniu wybitnych zasług, TNSW wydało księgę pamiątkową dokumentującą inicjatywy swego przewodniczącego⁶⁸. Zmierzały one wyraźnie w kierunku unarodowienia szkoły galicyjskiej⁶⁹, rozwoju sieci szkolnictwa średniego, podwyższania nauczycielskich płac, poprawy warunków pracy oraz stabilizacji nauczycieli w zawodzie, a także podnoszenia poziomu wiedzy pedagogicznej, organizacji zjazdów nauczycielskich i doskonalenia całego systemu oświatowego⁷⁰.

Już w odezwie Kongresu Pedagogów Polskich z 1894 r. podkreślano konieczność wychowywania młodzieży w oparciu o zasady dostosowane do charakteru narodowego⁷¹. Podnoszone coraz mocniej hasła narodowe i niepodległościowe generowały niezadowolone z istniejących urządzeń oświatowych, skłaniając do wysuwania żądań reorganizacji gimnazjów, szczególnie w okresie rewolucji 1905–1907. Koło Krakowskie TNSW powołało w 1906 r. komisję do opracowania projektu reformy gimnazjów klasycznych. W Kole Lwowskim TNSW wyłoniono Lwowski Komitet Przygotowawczy Reformy Szkolnej, który zajmował się reformą programową w gimnazjach realnych⁷². Zmiany w programach nauczania – po akceptacji Wiednia – zostały wprowadzone przez Radę Szkolną Krajową w sierpniu 1909 r., przy zachowaniu struktury szkolnictwa średniego i w zgodzie z ujednoliconymi zasadami przeprowadzonej w c.k. monarchii reformy szkół średnich. Niemniej walka społeczeństwa o unarodowienie szkoły galicyjskiej, przyniosła jej dalszą polonizację, a TNSW pod przewodnictwem K. Twardowskiego miało w tym swój udział.

Listy Twardowskiego do Finkla rzucają światło na podejmowane przez lwowian wysiłki w dziedzinie oświaty. W styczniu 1908 r. Twardowski pisał, że na skutek doznanego urazu barku, nie mógł pojechać do Wiednia w sprawie zapowiedzianej przez ministerstwo reformy szkolnej, oraz rozpisanej na tę okoliczność ankiety. O swych zapatrywaniach w kwestii możliwych zmian, nader trzeźwo pisał do przyjaciela:

O tem, że ankieta nie nada jej [reformie] stanowczego kierunku, lecz że kierunek ten w ministerium już poprzednio ustalono, wiedziałem w listopadzie, gdy za bytności swej w Wiedniu rozmawiałem z Kanerą i [Johannem] Huemerem o tych sprawach. Utwierdziła mnie w tem lektura urzędowych referatów na ankietę przygotowanych. *More prusico* jak zawsze. Wszak i w Prusiech są trzy zasadnicze typy szkoły przygotowującej do wyższych studiów! Gimnazjum klasyczne, realne, szkoła realna. To samo ma teraz być z pewnymi modyfikacjami w Austrii. Sądzę, że w szczegółach da się przy przeprowadzeniu reformy nie jedno uzyskać dla szkół polskich – dobrze, że zaśniedziały mechanizm austriackiej szkoły średniej w ogóle nieco się ruszy. Układając go na odmiennych nieco zasadach będzie można wprowadzić wewnątrz pewną swobodę ruchów. Czy jednak zdobędę się na wygłoszenie wykładu w Wiedniu, czy też chociażby na napisanie artykułu dla „Oesterr.[eich] Rundschau”, nie wiem. Obecnie odczekam, do czego dojdzie *pro forma* ankieta. A potem chciałbym zaangażować za utworzeniem krajowych rad pedago-

gicznych, które przy przeprowadzaniu reform okazać by się mogły bardzo pożyteczną instytucją⁷³.

W ostatniej sprawie mowa była o projekcie Twardowskiego utworzenia Rady Pedagogicznej jako instytucji doradczej Rady Szkolnej Krajowej oraz Sejmu Krajowego, tak, aby ciało to mogło oddziaływać na kierunek wychowania publicznego⁷⁴. Autor listów informował też, że udało mu się namówić do przyjęcia wiceprezesury TNSW, filologa klasycznego i historyka Stanisława Jana Schneidera, o czym pisał:

Wszak polazłem do filii V. gimnazjum (róg Łyczakowskiej i Czarnieckiego) tylko na to, by namawiać Schneidra do przyjęcia wiceprezesury. Dzięki upadkowi cel osiągnąłem. Schneider bowiem wówczas poprosił o czas do namysłu. Gdy jednak tego samego dnia był u mnie dowiedzieć się, jak się mam, wyraziłem nadzieję, iż użyje czasu do namysłu w ten sposób, bym nie miał przekonania, iż sobie daremnie zwichnąłem bark. W istocie nazajutrz otrzymuję od niego wiadomość, iż wiceprezesurę przyjmuje. Więc nie ma nic złego itd.⁷⁵.

Latem 1908 r. Twardowski nie tylko uważnie śledził prasowe doniesienia z Wiednia i omawiał decyzje ministerialne w sprawach oświatowych, ale i oceniał potencjalnych kandydatów do obsady posad nauczycielskich we Lwowie:

Co do historyków mogących uczyć w liceum, ułożyliśmy tutaj listę następującą: [Antoni Stanisław] Dudryk (gim.[nazjum] VI od jesieni, dotąd IV.), [Władysław] Kucharski (gim. IV); [Wiktor] Osiecki (g.[imnazjum] V.) [Józef] Wiśniowski i [Antoni] Borzemski (g. VII). Najmniej zajęty lekcjami w zakładach prywatnych jest [Józef] Wiśniowski, najgodniejszy polecenia Dudryk. – Wczorajsza „Presse” przyniosła wiadomość o planie naukowym gimnazjum realnego – dziś odbywamy tu konferencję w sprawie stopniowego przekształcenia naszego gimnazjum⁷⁶.

Twardowski był współzałożycielem, wiceprzewodniczącym (1905–1908), a potem przewodniczącym Towarzystwa Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego we Lwowie. Utworzony w 1902 r. zakład to pierwsze na ziemiach polskich żeńskie ośmioklasowe gimnazjum typu nowoklasycznego, do którego uczęszczały córki wybitnego filozofa. Dla dyrekcji szkoły współpraca z nim obarczona była napięciami, o czym wspominała Anna Namysłowska-Reiterowa, żona dyrektora w roku 1906/07, Mariana Reitera (1874–1943), pedagoga i historyka literatury⁷⁷. O sprawach tego gimnazjum Twardowski wypowiadał się w listach do Finkla w październiku 1907 r., gdy kierownictwo zakładem przejmował Wojciech Biesiadzki. Sytuację, którą zastał po powrocie z wakacji opisywał następująco:

... wróciwszy, przekonałem się po nie wiedzieć już który raz, że niemal na nikim w naszym biednym społeczeństwie polegać nie można. Tow.[arzystwo] muzyczne, w którego gmachu najęliśmy lokal na pomieszczenie gimnazjum żeńskiego, nie dopilnowało robót około wykończenia tego lokalu, i gdy 9. września przybył tutaj, pierwszym krokiem, który uczyniłem, było ogłoszenie w dziennikach o odroczeniu początku nauki i cały tydzień od rana do wieczora musiałem sam pilnować robót, by 16. września przynajmniej jako tako lokal był wykończony. A i potem, skoro się już nauka od biedy zaczęła, moja obecność tam była ciągle potrzebna, gdyż Reiter, który był przyrzekł oddać nowemu

dyrektorowi, Biesiadzkiemu, szkołę zupełnie przeprowadzoną i urządzoną, zupełnie się o to nie troszczył, a stary Biesiadzki nie mógł sobie z niczem dać rady, stękał, lamentował, groził że porzuci dyrekturę itd. Przeszedłem przez te trzy tygodnie prawdziwe piekło⁷⁸.

Dwa tygodnie później o wyborach do ciał statutowych Towarzystwa Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego Twardowski pisał do przyjaciela:

W sobotę po południu odbyło się Walne Zgromadzenie Tow. prywatnego gimnazjum żeńskiego. Spokojnie i gładko. W miejsce [Zofii] Smoluchowskiej, która od swego wyboru do Wydziału w lutym o nic się nie troszczyła i teraz jeszcze siedzi w Zakopanem, wybrało Walne Zgromadzenie [Stanisławę] Zuberową. Kosztowało to małą awanturę z nim, bo Rudzio [Rudolf Zuber] rzucał się i odgrażał się, że jej na wejście do Wydziału nie pozwoli. Ale rozmówiłem się z nim dość ostro i to miało pożądany skutek, między innymi i ten, że Rudzio jest teraz dla mnie słodszy niż kiedykolwiek⁷⁹.

W listach do Finkla była także mowa o pracach c.k. Naukowej Komisji Egzaminacyjnej dla Kandydatów na Nauczycieli Szkół Średnich we Lwowie. Kilkudziesięciosobowe Komisje były powoływane przez władze wiedeńskie i działały przy galicyjskich uniwersytetach, stanowiąc istotny próg selekcyjny dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Uzyskanie kwalifikacji nauczycielskich w c.k. monarchii było długie (procedura zajmowała co najmniej dwa lata), trudne⁸⁰ i kosztowne (wysokie taksy egzaminacyjne). Zarówno Twardowski jak i Finkel byli członkami Komisji lwowskiej, a drugi także jej przewodniczącym. Wiosną 1907 r. Twardowski rozważał przyjęcie propozycji przewodnictwa po filologu klasycznym i latyniście Bronisławie Kruczkiewicz (1849–1918). Po raz pierwszy wspominał o sprawie 10 kwietnia tr., zauważając:

... wczoraj pytał się mnie Kruczkiewicz, czy zgodziłbym się na to, by w razie ustąpienia z prezesury Komisji egzaminacyjnej zaproponował mnie na swego następcę. Nosi się bowiem z myślą rezygnowania z końcem bieżącego roku akademickiego. Powiedziałem, że muszę się nad tem zastanowić. Więc jak zwykle pytam się Ciebie o zdanie⁸¹.

Potencjalną zgodę łączył z rezygnacją z funkcji przewodniczącego TNSW, uzasadniając rzecz następująco:

Twe uwagi co do Komisji są słuszne; to też skłaniam się do przyjęcia, jeżeli Kruczkiewicz trwać będzie w swoim zamiarze, z powodów głównie trzech. Primo, by podnieść poziom egzaminów i przez to nauczycielstwa, secundo, by po tylu „honorowych” a nie-obowiązkowych pracach także raz zrobić coś takiego, co coś niecoś przynosi, tertio, by w sposób przyzwoity wycofać się z Tow. naucz. szkół wyższych, skoro w ogóle czuję coraz bardziej potrzebę skupienia się. Bo chociaż i komisja da robotę, to zamierzam się przeciw urządzić praktyczniej od Kruczkiewicza, a nadto robota tam bez porównania spokojniejsza aniżeli w Towarzystwie. Nie dam jednak Kruczkiewiczowi odpowiedzi z nim wrócisz i sprawę omówimy⁸².

Do kwestii tej powrócił kilka miesięcy później, już po wstępnych uzgodnieniach z Ludwikiem Ćwiklińskim (1853–1942), szefem sekcji nauki w Ministerstwie Wyznań i Oświecenia, o czym pisał do Finkla:

Więc oświadczył np. Ćw.[ikliński], że skoro Kruczkiewicz zrezygnuje z dyrektury komisji egz., a Ty nie zechcesz objąć, to mnie zamianuje (Kruczkiewicz jednak tymczasem nie myśli o rezygnowaniu, lecz o otrzymaniu z ministerium dotacji na siłę kancelaryjna dla komisji, jak to już w Krakowie jest)⁸³.

Jednak dyrektorem Komisji Twardowski został dopiero w 1919 r., urzędowo zawiadamiając o tym fakcie przyjaciela i prosząc o wsparcie:

Ministerstwo wyznań religijnych I oświecenia publicznego zamianowało mnie Dyrektorem Naukowej Komisji egzaminacyjnej dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich we Lwowie.

Objąwszy urządowanie z rąk zastępcy Dyrektora, Profesora Dra Ignacego Zakrzewskiego, który funkcję tę będzie pełnił i nadal, mam zaszczyt zawiadomić o tem Wielce Szanownego Pana Kolegę, dołączając gorącą prośbę, by zechciał mnie tak samo jak moich poprzedników wspierać w spełnianiu nałożonych na mnie zadań, z których będę zawsze usiłował wywiązywać się w tym duchu, aby utrzymać naukowy poziom egzaminów przyszłych nauczycieli szkół średnich na odpowiadającej ich celowi wyżyźnie⁸⁴.

Komisje egzaminacyjne w okresie przedwojennym brały także udział w doskonaleniu pracujących nauczycieli. Władze oświatowe troszczyły się bowiem nie tylko o kwalifikacje kandydatów do zawodu, ale i zainteresowane były podnoszeniem kwalifikacji czynnych nauczycieli. Największym szacunkiem w Galicji obdarzani byli nauczyciele gimnazjalni ze stopniami naukowymi, aktywni naukowo, zaangażowani w działalność popularyzatorską i społeczną. Takiemu profilowaniu kariery służyły roczne urlopy naukowe umożliwiające prowadzenie badań, oraz organizowane co kilka lat przy uniwersytetach i w wybranych gimnazjach wielkomiejskich kursy wakacyjne, poświęcone postępowi badań naukowych. Cieszyły się one dużym zainteresowaniem nauczycieli, otrzymujących stypendia RSK na doksztalcanie w okresie wakacji⁸⁵. O kursach organizowanych latem 1907 r. we Lwowie Twardowski pisał do Finkla:

Więc primo: na uzupełniające kursy wakacyjne zgłosiło się dotąd 104 uczestników, ze Lwowa około 30, reszta z prowincji. Na Twój wykład zgłoszonych jest 67; najmniej liczne wykłady mają 25–30 uczestników. Więc całkiem porządnie. Rada szkolna wszystkim proszącym o subwencję udzieliła ich, razem 56; odmówiła urlopu na przyjazd tylko nieegzaminowanym supleptom. Tyle co do kursów⁸⁶.

Z działalnością Komisji lwowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej, pracującej pod przewodnictwem Twardowskiego, związana była też sprawa, która mogła poróżnić długoletnich przyjaciół: ludzi o dużej wrażliwości, wysokim morale, ale przecież nie pozbawionych ambicji, wyczulonych na środowiskowe urazy, dbających o swój publiczny wizerunek. Jest ona o tyle istotna, że ujawnia postawę Twardowskiego w przykryj dla niego sytuacji, zaistniałej w okresie dłuższej przerwy w osobistych zapiskach⁸⁷. Spór dotyczył kwestii przestrzegania w oficjalnych dokumentach Komisji, a konkretnie na dyplomach wydawanych zdającym, obowiązującej pisowni. W istocie sprawa może być przyczynkiem do dyskusji nad traktowaniem prawa i utartych zwyczajów, oraz zachowywaniem dyskrecji w stosunkach służbowych. Jest to istotne z punktu widzenia

proponowanej przez Teresę Rzępę programowej otwartości portretu psychologicznego K. Twardowskiego⁸⁸. Osobowość lwowskiego filozofa jest dla autorki przykładem uruchamiania procesu racjonalizacji zasad wpajanych w surowym wychowaniu domowym i szkolnym, co przy silnym wpływie wiedeńskiego mistrza Franza Brentana i sukcesach na polu naukowym miało sprawić, że Twardowski postanowił przenieść reguły efektywne w nauce na postępowanie w życiu codziennym. Dzięki temu mógł zachować poczucie wolności oraz świadomość dobrowolności wyboru, co dało mu możliwość uzasadniania przed sobą i innymi sensowności własnego zachowania. Taki rodzaj życiowej „maski”, z którą Twardowski się utożsamiał i z dumą ją nosił, autorka widzi jako rodzaj przesłony pozbawiającej go czegoś istotnego. Wydaje się, że ma na myśli rezygnację z samoobserwacji. Można jednak zapytać, czy w podobnej sytuacji wpływ uczonego na uczniów, mógł być tak duży? Czy lwowski filozof bez pogłębionej refleksji nad sobą, z podobnym sceptycyzmem oceniałby osobiste zapiski?

Powracając do przebiegu sporu z Finklem, Twardowski z miejsca wyłuszczył przyjacielowi niestosowność jego zachowania:

Podpisując świadectwo pani [Reginy] Schächterówny – zauważał – umieściłeś zarazem na moim okólniku, który nie tylko do Ciebie był kierowany, lecz który mieli czytać także inni podpisujący wspomniane świadectwo, adnotację, iż na pisownię świadectwa się nie godzisz. Znam to Twoje przekonanie, i dlatego nie wiem, czy miałeś jakiś specjalny cel na oku. ponownie mi je komunikując [podkreśl. – L.F.]. Natomiast nie mogę nie być na tyle szczerym, by Ci nie powiedzieć, że swoją adnotacją zrobiłeś mi przykrość osobistą – nie dlatego, że mi ponownie swoje zdanie w sprawie pisowni polskiej zakomunikowałeś, lecz dlatego, żeś to uczynił na podpisaniem przeze mnie [podkreśl. – K.T.] a nie tylko do Ciebie skierowanym piśmie urzędowym⁸⁹.

Na skierowany do niego list Finkla filozof odpowiedział z opóźnieniem. Nie byłoby w tym nic zaskakującego, gdyby nie wyartykułowany powód, tj. wysoki stopień wzburzenia. Na wstępie tego listu Twardowski sygnalizował, że dopiero w zakończeniu wyjawi powód zwłoki, czyli pozostawił na koniec to, co zabolęło go najbardziej. Na plan pierwszy wysuwał zaś meritum sporu, o czym pisał następująco:

Otóż przynaję Ci bez zastrzeżeń słuszność, gdy piszesz, że moim obowiązkiem jest przestrzegać w urzędowych aktach Komisji egzaminacyjnej pisowni urzędownie obowiązującej. Postaram się tedy, aby w przyszłości było tak, jak być powinno nie tylko Twojem lecz także mojem zdaniem⁹⁰.

Następnie cytował ocenę, jaką Finkel naniósł na skierowanym przez Twardowskiego do członków Komisji piśmie („miało jedynie na celu nieujawnienie różnicy pisowni W. Sz. Dyrekcji i egzaminatorów, było niezgodne z dotychczasowymi zwyczajami i nieuzasadnione żadnymi powodami racjonalnymi”), w którym przewodniczący wyjaśniał:

... aby na świadectwach nowego typu czyli tzw. dyplomach nie wymieniać zakresu, z którego każdy z podpisujących dyplom egzaminował⁹¹.

Bronił rzeczowości swego stanowiska, zauważając:

... według cytowanych przeze mnie w owym piśmie przepisów dyplom wymienia w tekście swoim poszczególnych egzaminatorów i podaje, z czego każdy egzaminował, tak iż ponowne wypisanie tego na końcu świadectwa byłoby zbyt częstym powtórzeniem. Oto dość – mojem zdaniem – racjonalny powód mego „polecenia”⁹².

Wreszcie odnosił się do nawyków sporządzania tego rodzaju dokumentów, pisząc:

A że prośba moja była niezgodna z dotychczasowymi zwyczajami, to prawda – ale bo też i wymienianie w tekście dyplomu poszczególnych egzaminatorów wraz z podaniem zakresu, w którym każdy z nich egzaminował, jest czemś niezgodnym z dotychczasowymi zwyczajami, tj. z utartą formą stylizowania świadectw z egzaminów, które odbywają się według przepisów z r. 1911⁹³.

Najciekawsze uwagi – natury etycznej – znalazły się w zakończeniu, w którym lwowski filozof powracał do cytowanych na wstępie słów przyjaciela i wyjaśniał obszerniej powody zwłoki z odpowiedzią:

Byłem niem [listem] bowiem tak boleśnie dotknięty, że musiałem ochłonąć z uczucia, które ono we mnie wzbudziło, czyniąc mi tak ciężki i niczem nieuzasadniony zarzut. Zarzucasz mi bowiem, że polecenie, wyrażone w mojem piśmie, <<miało jedynie na celu nieujawnienie różnicy pisowni W. Sz. Dyrekcji i egzaminatorów>>. Jeśli się spokojnie nad temi słowami zastanowisz, przyznasz mi chyba rację, gdy powiem, że mieści się w nich zarzut postąpienia perfidnego, będącego prostem przeciwieństwem postępowania lojalnego. Nie wiem, skąd czerpiesz prawo i podstawę do uczynienia mi tego zarzutu; wiem tylko, że nigdy się nie był takiego zarzutu spodziewał od Ciebie, gdyż byłem pewny, że na tyle mnie znasz, aby wiedzieć, że chociaż oczywiście mam różne wady, przecież nie jestem krętaczem, lecz jawnie i otwarcie bronię swych przekonań i zgodnie z nimi postępuję, chociaż miewam stąd często dotkliwe szkody i przykrości osobiste. Fakt więc, że Ty, znając mnie tyle lat, uczyniłeś mi taki zarzut, i krok mój, zrobiony bez jakiegokolwiek myśli ukrytej, tłumaczysz tak niskimi pobudkami, to mnie tak zabolalo, że trzeba mi było nieco czasu, zanim mogłem tak spokojnie, jak to czynię dzisiaj, na list Twój odpisać. A odpisać Ci musiałem, zarówno, by przyznać Ci rację co do meritum sprawy, jak żeby Cię poprosić, byś w przyszłości przyjacielskie admonicje – chociażby, jak w tym wypadku, najzupełniej słuszne – udzielał mi w takiej formie, by nie dochodziły one do wiadomości np. [woźnego] Pawełka, jak też, i to najważniejsza rzecz, by – jak to być powinno między przyjaciółmi – między nami wszystko było jasne i nic nie zostało niedopowiedzianego⁹⁴.

Ów epizod w przypadku uczonych tej miary, co Twardowski i Finkel, cieszących się szacunkiem nie tylko we Lwowie, nie jest bez znaczenia. Chodzi bowiem o badaczy o ugruntowanym, dojrzałym kanonie wartości, wśród których przyjaźń sytuowała się bardzo wysoko. Były to zarazem relacje oparte na uczciwości i wzajemnym szacunku, nakazującym otwarte komunikowanie, nie zaś maskowanie czy zafałszowywanie uczuć i emocji⁹⁵. Uczciwość zakładała przyznanie się do błędów oraz gotowość oddania przynajmniej częściowej racji polemistom. Był to rodzaj komunikacji odwołującej się do tego, co w człowieku szlachetne, pomimo doznanego zawodu. Świadczyło o tym

także zamykające list pozdrowienie: „Ściskam Cię serdecznie i jestem jak zawsze Twój Kazimierz”.

Otrzymałą odpowiedź Twardowski skomentował krótko:

Bardzo Ci dziękuję za Twój wczorajszy liścik. Zrobił mi on dobrze. I najchętniej zastosuję się do Twego życzenia: Zróbmy tak, jakby nic nie zaszło między nami! Pisząc te słowa, wymazuję rzecz całą z pamięci i dlatego też już nie spodziewam się żadnego dalszego w tej sprawie odezwania się z Twojej strony⁹⁶.

Półtora roku później Finkel zrezygnował z członkostwa Komisji⁹⁷, lecz nie z powodu niesnasek z Twardowskim, ale słabego zdrowia i ubytku sił, których brakowało na spełnianie różnych obowiązków jakich się podejmował, mimo przejścia w 1918 r. na uniwersytecką emeryturę⁹⁸.

Brak listów Twardowskiego do Finkla z okresu pierwszej wojny światowej, gdy filozof wybrany rektorem na rok 1914/1915 musiał opuścić zajęty przez Rosjan Lwów, sprawując swą funkcję początkowo w Wiedniu, gdzie zabiegał o wsparcie dla polskich studentów⁹⁹. Zachowało się tylko kilka krótkich kartek dotyczących bieżących spraw administracyjnych z życia uniwersytetu w latach 1915–1916.

Ostatnie dwa listy ze spuścizny Finkla pochodzą z lata 1929 r. Jeden z 20 czerwca tr., bardzo krótki, dotyczył najprawdopodobniej przyjacielskiej prośby o protekcję dla podchodzącego do egzaminu rygorozalnego Zygmunta Zboruckiego (1899–1984). Lwowski filozof z właściwą sobie dyskrecją deklarował:

Jestem przekonany, że w sprawie, w której do mnie pisałeś, nie będzie potrzeba żadnych „względów”, gdyby jednak okazały się potrzebne, z pewnością ich nie braknie¹⁰⁰.

Jednak protegowany Finkla musiał wypaść podczas egzaminu słabo. Z zapisek dziennika lwowskiego filozofa wynika, że 21 czerwca tr. odbył on dwa rygoroz, a w drodze do domu odwiedził Finkla, aby „uwiadomić go o ujemnym rygorozum Zboruckiego”¹⁰¹.

Drugi z listów, pisany dwa miesiące później – z okazji przypadających w sierpniu imienin Finkla – przynosi obraz Twardowskiego w roli dziadka, o czym filozof z satysfakcją pisał:

Od trzech tygodni bawię z Żoną u Anielki; po prawie całorocznem niewidzeniu się cieszymy się i nią i jej rodziną. Zastaliśmy tu wszystkich zdrowych; starszy syn Anielki, Jędrzek [prof. Andrzej Tomczak], kończy 12. IX siedem lat; młodszy skończył w kwietniu cztery. Używamy ciszy i spokoju; pogoda nam dotąd dopisywała wspaniała – od wczoraj popołudniu – po burzy – pochłodziła, – może rozpoczął się okres pogody gorszej. Ale to nie szkodzi.

Czas swój dzielę tu między lekturę poważniejszą i lżejszą, między spacery i rozmaite gry z chłopcami, którzy są z moją Żoną i ze mną w najlepszej komitywie; gdy przychodzi szara godzinka, siadam z nimi na kanapie i opowiadam im bajki; domagają się tego koniecznie i uważają to za swoje, tradycją już od zeszłego lata uświęcone, prawo¹⁰².

Schorowanemu przyjacielowi Twardowski życzył przede wszystkim zdrowia, dodając:

... skoro Ci ono będzie i nadal służyło, spełni się zarazem i dalsze nasze życzenie, abyś zażywał w pełnym zadowoleniu „stanu spoczynku”, oddając się umiłowanym studiom i pracom naukowym!¹⁰³.

Przy okazji odnosił się do trwających od 6 sierpnia obrad konferencji haskiej¹⁰⁴, a wiążąc je z rozwojem stosunków sowiecko-chińskich, zauważał:

Tu i tam czerpać można przekonanie, *respective* umocnić się w przekonaniu, że od wiecznego pokoju dzieli nas wieczność.¹⁰⁵

Obraz lwowskiego filozofa, wyłaniający się z przyjacielskich listów do L. Finkla, jakkolwiek fragmentaryczny, potwierdza szereg rozpoznanych faktów biograficznych oraz sformułowanych o Twardowskim opinii. Przechowywana we Lwowie korespondencja dorzuca jednakże garść istotnych szczegółów odnoszących się do aktywności publicznej, w mniejszym stopniu życia prywatnego lwowskiego filozofa. Wzbogaca jego wizerunek m.in. o rozumienie naukowych przyjaźni i ich znaczenie dla jakości życia uniwersyteckiego. Pokazuje wpływ tego uczonego na podejmowane w lwowskiej wszechnicy oraz galicyjskich szkołach decyzje. Także te wynikające z zastrzegających się waśni narodowościowych. Odzwierciedla preferowane wartości i normy, odślania sympatie i antypatie. Dowodzi wspólnoty środowiskowych zapatrywań na kwestie składające się na etos uczonego, którym Twardowski dał najdobitniejszy wyraz w przemówieniu o godności uniwersytetu¹⁰⁶. Lwowski filozof był zwolennikiem separowania badań naukowych od zapatrywań światopoglądowych¹⁰⁷. Za kluczową uznawał rzetelną technikę pracy umysłowej, dającą gwarancję gruntownej znajomości rzeczy. Podobne podejście nie było wśród lwowskich humanistów nowością. Stworzenie własnej szkoły umożliwił Twardowskiemu pedagogiczny talent i wiarygodność¹⁰⁸, co przekładało się na pozycję zajmowaną na Uniwersytecie. Nie miał złudzeń, co do natury polityki, od której stronił¹⁰⁹. Nie wymawiał się jednak od publicznego zaangażowania, widząc w tym przejaw troski o sprawiedliwość i dobro wspólne, istotnych dla jakości życia społecznego. W zabieganiu o nie był realistą, i nade wszystko człowiekiem głęboko przekonany o wartości pracy indywidualnej i zbiorowej¹¹⁰.

Przypisy

¹ D. R. Kelly: *Losy historii. Badanie przeszłości od Herdera do Huizingi*, tłum. J. Dobrowolski, Warszawa 2010.

² A. Tomczak: *Archiwa i ich wkład do nauki polskiej* [w:] *Historia nauki polskiej*, T. 3. 1863–1918, cz. 1–2, red. Z. Skubała-Tokarska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 545–56; S. Ciara: *Archiwa a uniwersytety w Krakowie i Lwowie w latach 1877/78–1918*, Warszawa 2002.

³ Twórcą tej idei był założyciel uniwersytetu berlińskiego, Wilhelm Humboldt. Szerzej zob. E. M. Kowalska: *Wilhelm von Humboldt. Życie, dzieło, mit*, Rzeszów 2006.

⁴ *Słownik polskich towarzystw naukowych. T. 2. Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, red. nauk. B. Sordelowa, Warszawa 1994.

⁵ S. Brzozowski: *Zabór austriacki*, [w:] *Historia nauki polskiej, T. 4. 1863–1918*, cz. 1–2, s. 65–360. Pomimo utrudnionych warunków rozwoju nauki polskiej pod zaborami, Julian Dybiec ocenił skalę dokonanych w tym okresie przekładów dzieł filozoficznych jako imponującą. Autor ten zauważa: „Przetłumaczono, bowiem większość podstawowych dzieł należących do kanonu źródeł filozoficznych. Przyswojono bardzo dobre wprowadzenia do studiowania filozofii oraz opracowania problemów i różnorodnych kierunków ideowych”. J. Dybiec: *Polska w orbicie wielkich idei. Polskie przekłady obcojęzycznego piśmiennictwa 1795–1918*, t. 1, Warszawa 2011, s. 115.

⁶ E. O. Wilson: *Konsiliencja. Jedność wiedzy*, przekład J. Mikos, Poznań 2002, s. 26–101.

⁷ K. Twardowski uważał znajomość metod i głównych problemów nauk matematyczno-przyrodniczych za niezmiernie przydatną w kształceniu filozoficznym i dodawał: „Kto zaś powie, że w ten sposób wymaga się od filozofa za wiele, ten niechaj pamięta, że filozofia daje człowiekowi tyle, iż ma prawo wymagać za to od niego wiele, prawie za wiele”. K. Twardowski: *Rozprawy i artykuły filozoficzne*, Lwów 1927, s. 195. Przekonanie, że filozof powinien posiadać gruntowne wykształcenie filozoficzne (historyczne i systematyczne, ze szczególnym uwzględnieniem filozofii współczesnej), ale i w zakresie jednej dyscypliny szczegółowej – najlepiej matematyczno-przyrodniczej – Twardowski wpoił swoim uczniom. Zob. szerzej J. Woleński: *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa 1985, s. 32–34.

⁸ S. Zamecki, *Koncepcja nauki w szkole lwowsko-warszawskiej*, Warszawa 1977. Autor przyjął, że szkoła lwowsko-warszawska to grupa uczonych różnych specjalności, powiązanych instytucjonalnie lub deklarujących związki ideowe z Twardowskim, działających od końca lat dziewięćdziesiątych XIX w. do wybuchu drugiej wojny światowej, szczególnie we Lwowie i Warszawie, wyróżniająca się pewną swoistością na tle współczesnych jej orientacji.

⁹ O „szkole” Twardowskiego pisał w 1908 r. w warszawskim „Przeglądzie Filozoficznym” Władysław Weryho. Tegoż: *Dziesięciolecie Przeglądu Filozoficznego*, t. 11: 1908, s. IV. Przekonanie o powstaniu szkoły było silne w tym okresie we Lwowie. R. Jadczak: *Kazimierz Twardowski. Twórca szkoły lwowsko-warszawskiej*, Toruń 1991, s. 107. Kiedy w 1935 r. odbywał się w Paryżu Kongres Filozofii Naukowej, Kazimierz Ajdukiewicz użył na określenie grupy uczniów skupionej wokół Twardowskiego nazwy: l'école de Lwów et Varsovie. J. Woleński: *Lwowsko-warszawska szkoła*. Zob. <http://www.ptta.pl/pef/pdf/1/lws.pdf>

¹⁰ T. Rzepa: *Życie psychiczne i drogi do niego (Psychologiczna Szkoła Lwowska)*, Szczecin 1998; Autorka dochodzi do wniosku, że propozycje Twardowskiego i jego ucznia Władysława Witwickiego „zmieniały paradygmat badawczy rozpowszechniony w ówczesnej psychologii europejskiej. Ta zmiana polegała głównie na tym, iż rozwiązywaniem tajników *psyche* powinny się zajmować nie nauki przyrodnicze z metodą eksperymentu, lecz nauki humanistyczne z metodą interpretacji”. Tamże, s. 192. Zdaniem autorki przesądziła o tym niechęć do przekładania ustaleń teoretycznych na język praktyki psychologicznej. Programowa antypragmatyczność członków szkoły miała powodować, że uczniowie Twardowskiego nigdy nie zdołali powtórzyć jego sukcesu, zdobywając choćby przyczótek w światowej psychologii. T. Rzepa, B. Dobroczyński: *Historia polskiej myśli psychologicznej. Gałązka z drzewa Psyche*, Warszawa 2009, s. 174–175.

¹¹ T. Modelski: *Ludwik Finkel (20 III 1858–24 X 1930). Zarys biograficzny*, „Kwartalnik Historyczny” R. XLVI: 1932, z. 1–2, s. 98–147; [Red.]: *Ludwik Finkel*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1948, t. VI, s. 466–469; K. Błachowska: *Ludwik Finkel (1858–1930)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki przy współpracy L. Zaszkilniaka, [t. I], Rzeszów 2007, s. 287–308; J. Maternicki: *Historia nowożytna w latach 1869–1918*, [w:] *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie do 1939*

roku, red. J. Maternicki, J. Pisulińska i L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2016, s. 255–300; M. Hoszowska: *Historia historiografii, metodologia historii i dydaktyka historii* [w:] tamże, s. 521–548; też: *Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności w Krakowie. Z dziejów współpracy Lwowa i Krakowa na przełomie XIX i XX wieku*, Rzeszów 2011.

¹² A. Nowak: *Złote lata bibliografii polskiej. Ludwik Finkel i jego dzieło. Zarys monografii*, Warszawa 2007.

¹³ O. Halecki: *Ludwik Finkel jako historyk ostatnich Jagiellonów*. „Kwartalnik Historyczny” t. 45: 1931, z. 1, s. 235–253; M. Hoszowska: *Najważniejsza monografia historyczna Ludwika Finkla (w 100-lecie druku „Elekcji Zygmunta I”)*, [w:] *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, red. W. Wierzbieniec, Rzeszów 2010, s. 265–275.

¹⁴ J. Maternicki: *Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w.*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa*, t. 3, red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2005, s. 23–60; tegoż: *Mistrzowie dydaktyki uniwersyteckiej*, [w:] *Współczesna edukacja historyczna. Doświadczenia. Oczekiwania*, red. J. Budzińska, J. Strykowska, Poznań 2015, s. 19–38; M. Hoszowska: *Polskie szkoły historyczne we Lwowie w perspektywie dydaktycznej: refleksje i postulaty badawcze (Польські історичні школи у Львові з перспективи дидактики: рефлексії та дослідницькі постулати)*, [w:] *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)*, za redakcją Леоніда Зшкільняка та Павла Серженги, Львів 2015, s. 70–81.

¹⁵ T. Kondracki: *Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918–1939*, Toruń 2006, s. 8–9, 12, 14, 23–24, 28, 31, 42–43, 48, 53–55, 65–67, 119, 121, 137, 139, 144–146, 210, 217–218, 222, 224–227, 230, 232–233, 236, 240, 243, 292–295.

¹⁶ M. Hoszowska: *Oświata pozaszkolna w Galicji. Szkic z dziejów Macierzy Polskiej we Lwowie (1882–1918)*, [w:] *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 3, red. A. Kawalec, W. Wierzbieniec, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2011, s. 24–51; też: *Sprawa objęcia prezesury lwowskiej Macierzy Polskiej przez Ludwika Finkla*, [w:] *Polska leży na Zachodzie. Studia z dziejów Polski i Europy dedykowane Pani Profesor Teresie Kulak*, red. W. Wrzesiński, M. Masnyk, K. Kawalec, Toruń 2011, s. 314–324.

¹⁷ Leszek Zasztowt podkreśla, że upowszechnianie nauki było w drugiej połowie XIX w. „podstawową formą społecznego realizowania nauki” i czynnikiem utrwalającym społeczny prestiż uczonych. L. Zasztowt: *Popularyzacja nauki. Publikacje książkowe i czasopisma*, [w:] *Historia nauki polskiej*. T. 4. 1863–1918, cz. 1–2, s. 633.

¹⁸ Wytonił się one z Towarzystwa Kursów Akademickich dla Kobiet, powołanych do życia w 1896 r., którego prezesem był Ludwik Cwikliński. Twardowski i Finkel mocno wspierali inicjatywę zmierzającą do szerzenia w społeczeństwie kultury naukowej. Cykle wykładów, których tezy drukowano w programach Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich, gromadziły we Lwowie oraz miastach prowincjonalnych Galicji po kilkuset słuchaczy. W siedmiu lwowskich wykładach Twardowskiego w roku akademickim 1900/1901 uczestniczyło 1958 osób. R. Jadczyk: *Wstęp*, [w:] K. Twardowski: *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992, s. 65.

¹⁹ W sprawie tej Finkel rozmawiał 23 lipca 1901 r. z Twardowskim i Stanisławem Zakrzewskim. Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego we Lwowie [dalej DALO]. Spuścizna Ludwika Finkla, fond 254, op. 1, spr 228, Posiedzenie Rady Wykonawczej Macierzy Polskiej 11 października 1901 r., k. 8.

²⁰ M. Hoszowska: *Lwowski Oddział Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce (1920–1929)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 60: 2015, nr 4, s. 7–35.

²¹ W latach 1896–1899 Twardowski był sekretarzem Towarzystwa Kursów Akademickich dla Kobiet i wykładał na nich filozofię (Finkel należał do zarządu i wykładał historię). W 1908 r. w artykule pt. *Kobiety na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego w dziesięciolecie 1897–1907* wyraził pogląd o rosnącym w przyszłości udziale kobiet w nauce. Szerzej zob. J. Suchmiel: *Działalność naukowa kobiet w Uniwersytecie we Lwowie do roku 1939*, Częstochowa 2000.

²² Całość korespondencji zob. M. Hoszowska: *Listy Kazimierza Twardowskiego do Ludwika Finkla*, „Galicja. Studia i Materiały” t. 2: 2016, s. 299–346.

²³ Przerwa w zapiskach osobistych dotyczy okresu od marca 1887 r. do stycznia 1915 r. R. Jadczak: *Wprowadzenie*, [w:] K. Twardowski: *Dzienniki*, cz. 1. 1915–1927, do druku przygotował, wprowadzeniem i przypisami opatrzył Ryszard Jadczak, Warszawa–Toruń 1997, s. 10–12.

²⁴ Obok uczniów Twardowskiego, największe zasługi w ustaleniu faktów biograficznych i dokonań filozoficznych położyli Ryszard Jadczak i Jan Woleński. Z prac ostatnio opublikowanych zob. W. Rechlewicz: *Nauka wobec metafizyki. Poglądy filozoficzne Kazimierza Twardowskiego*, Kielce 2015.

²⁵ E. Paczkowska-Łagowska: *Psychika i poznanie. Epistemologia Kazimierza Twardowskiego*, Warszawa 1980; *Psychologia w szkole lwowsko-warszawskiej: Twardowski, Witwicki, Baley, Blachowski, Kreutz, Lewicki, Tomaszewski*, red. T. Rzepa, Warszawa 1997; T. Rzepa: *O interpretowaniu psychologicznym w kręgu Szkoły Lwowsko-Warszawskiej*, Warszawa 2002.

²⁶ B. Nawroczyński: *Kazimierz Twardowski (1866–1938)*, „Kwartalnik Pedagogiczny” t. 4: 1959, nr 3, s. 3–6; W. Okoń: *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984, s. 325; tegoż: *Kazimierz Twardowski – nauczyciel uczonych*, [w:] tegoż: *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa 1993, s. 373–394; W. Bobrowska-Nowak: *Twardowski Kazimierz Jerzy Adolf (20 X 1866, Wiedeń – 11 II 1938, Lwów)*, [w:] *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak i D. Drynda, Katowice 1998, s. 209–210.

²⁷ W. Szulakiewicz: *Działalność wychowawcza szkoły ludowej w ujęciu Kazimierza Twardowskiego*, [w:] *Chłopi – Naród – Kultura*, t. 4, red. A. Meissner, Rzeszów 1996, s. 195–203; też: *Działalność oświatowa i myśl pedagogiczna Kazimierza Twardowskiego*, [w:] *Historyczne źródła wybranych ofert edukacyjnych w Polsce współczesnej*, red. D. Drynda, D. Ekiert-Grabowska, W. Łuszczuk, Katowice 1996, s. 27–37.

²⁸ K. Szmyd: *Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku akademickim Lwowa (1860–1939)*, Rzeszów 2003, s. 410–411. Autor z jednej strony wskazuje na połowiczność osiągnięć lwowskiej pedagogiki, która w pryzmacie dwóch wielkich galicyjskich kongresów (1894 i 1909 r.) holdowała bardziej oświeceniowo-pozytywistycznym postulatowi, aniżeli ideałowi progresywizmu i uznania dla podmiotowości uczniów, z drugiej podkreśla, że Twardowski, który nie stworzył spójnej koncepcji teoretycznej i systemu postępowania pedagogicznego, miał ogromne zasługi dla wypracowania naukowych podstaw nauk pedagogicznych, oraz rozwoju ich zaplecza instytucjonalnego. Autor pisze nawet o szkole filozoficzno-pedagogicznej, wymieniając uczniów Twardowskiego, którzy w swej twórczości pozostawali w kręgu nauk psychologiczno-pedagogicznych. Tamże, s. 365–379. Warto podkreślić, że Twardowski, uchodzący za charyzmatycznego nauczyciela akademickiego, wyznaczał granice własnej kompetencji. Poproszony w 1918 r. przez redakcję *Encyklopedii Wychowawczej* o artykuł na temat *Racjonalność w wychowaniu*, odpowiedział redaktorom: „Zagadnieniami z zakresu pedagogiki teoretycznej i jej historii zajmowałem się tylko ubocznie i przygodnie – nie czuję się tedy kompetentny do zabierania głosu i pouczenia innych w kwestiach, w których musiałbym się dopiero sam pouczyć. Sądzę, że sumienność naukowa nie pozwala mi postąpić inaczej”. Cyt. za R. Jadczak: *Wstęp*, [w:] K. Twardowski: *Wybór pism*, s. 49. Zob. także A. Zeguła-Nowak: *Twardowski jako wzór osobowy nauczyciela akademickiego*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” t. 15: 2012, s. 181–191.

²⁹ K. Twardowski: *Dzienniki*, cz. 2. 1928–1936, wprowadzenie i przypisy R. Jadcza, Warszawa–Toruń 1997, s. 168.

³⁰ Szerzej zob. S. Skwarczyńska: *Teoria listu*, Lwów 1937; *Sztuka pisania. O liście polskim w wieku XIX*, red. J. Sztachelska, E. Dąbrowicz, Białystok 2000; M. Kuła: *Najszczęśliwszym z najszczęśliwszych? Refleksje o wartości źródłowej tekstów prywatnych (na przykładzie własnych listów o własnej szkole)*, [w:] *Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne*, red. J. Kolbuszewska i R. Stobiecki, Łódź 2010, s. 185–206.

³¹ Reguły logiki, obowiązujące w sferze sądów poznawczych, miały analogicznie obowiązywać w sferze wartości moralnych. W obronie tego stanowiska był Twardowski nad wyraz konsekwentny, zwalczając zdecydowanie relatywizm moralny i subiektywizm. R. Jadcza: *O podstawach etyki naukowej*, [w:] tegoż: *Kazimierz Twardowski. Twórca szkoły...*, s. 83–90.

³² Szerzej zob. T. Rzepa: *Psychologiczny portret Kazimierza Twardowskiego*, [w:] R. Jadcza: *Mistrz i jego uczniowie*, Warszawa 1997, s. 205–226; też: *Kazimierz Twardowski jako mistrz...*

³³ Podstawą habilitacji Twardowskiego była praca pt. *Zur Lehre von Inhalt und Gegenstand der Virstellungen. Eine psychologische Untersuchung (O treści i przedmiocie przedstawięń. Z badań psychologicznych)*, Wien, A.Hölder, 1894. Szerzej zob. J. Wołński: *Wokół rozprawy habilitacyjnej Twardowskiego*, [w:] tegoż: *Szkola lwowsko-warszawska w polemikach*, Warszawa 1997, s. 15–24.

³⁴ A. Bożek: *Kazimierz Twardowski w Wiedniu*, Warszawa 2010, s. 110–116, 195–212.

³⁵ Wcześniej katedrą kierował Aleksander Raciborski (1845–1920), który niespodziewanie zrezygnował.

³⁶ R. Jadcza: *Kazimierz Twardowski. Twórca szkoły...*, s. 11–12.

³⁷ Pominięto z niej kilka biletów wizytowych z zaproszeniami na towarzyskie spotkania.

³⁸ K. Twardowski: „*Autobiografia filozoficzna*”, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” t. 1: 1992, nr 1, s. 32. Na niejasną naturę pamięci autobiograficznej, która „konsekwentnie i zgodnie z motywami autobiografa oświetla wybierane przezeń fragmenty drogi życiowej, pozostawiając w peryferycznym mroku niechciane wydarzenia, myśli, intencje, osoby, czyny, wytwory”, zwraca uwagę T. Rzepa. Po wieloletnich badaniach dochodzi do wniosku, że „naukowo ustalone prawa dotyczące pamięci „załamują się” nawet wówczas, gdy autobiografami są psychologowie, znający najdokładniej owe prawa”. T. Rzepa: *Historia psychologii polskiej w autobiografiach*, cz. 3, red. T. Rzepa, Szczecin 1998, s. 11. Autorka uważa, że niepowtarzalność ludzkiego życia mocno ciąży na dokumencie autobiograficznym, jako wyjątkowo trudnym przedmiocie badania psychologicznego, który nie daje się „ująć choćby w najbardziej elastyczne ramy, właśnie ze względu na swą niepowtarzalność”. Za psychologami humanistycznymi krytykuje, a nawet nazywa barbarzyństwem wszelkie próby jednostronnej i wybiórczej interpretacji prowadzącej do rozpoznania rzekomej prawdy o autorze. Też: *Wstęp*. [w:] *Historia psychologii polskiej w autobiografiach*, cz. 4, red. T. Rzepa, Szczecin 2000, s. 10–11.

³⁹ K. Twardowski: „*Autobiografia filozoficzna*”..., s. 31–32. W najbardziej cenionej przez Twardowskiego wypowiedzi publicznej z 1932 r. – dotyczącej idei uniwersytetu – filozof upatrywał zdrowej podstawy tej szanowanej instytucji w równowadze funkcji badawczej i dydaktycznej. Nauczanie na poziomie wyższym rozpatrywał w kategoriach wychowawczych, zauważając: „praca wychowawcza [wyróżn. – K.T.] profesora i docenta Uniwersytetu nie jest dla niego czymś obcym i zewnętrznym, lecz zlewa się z jego pracą nauczycielską, polegającą na wyrabianiu w studentach umiejętności myślenia i badania naukowego, która to praca nauczycielska ma za podstawę własną pracę badawczą nauczyciela. Tak więc w jedno spletają się trzy kierunki działania profesora i docenta Uniwersytetu, tworząc w swym połączeniu pełną istotę ich zawodu”. K. Twardowski: *O dostojności Uniwersytetu*, [w:] *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, wybór i opracowanie R. Jadcza, Warszawa 1992, s. 466.

⁴⁰ J. Maternicki: *Złote lata historiografii polskiej we Lwowie*, Rzeszów 2015, s. 91–124; V. Julkowska: *Ksawery Liske (1838–1891)*, [w:] *Złota księga...*, [t. 1], s. 181–200.

⁴¹ Dyskusje wokół rozprawy habilitacyjnej Twardowskiego toczyły się w najbardziej renomowanych pismach psychologicznych, a głos na temat jego koncepcji zabierali m.in. Edmund Husserl, Paul Natorp, Theodor Ziehen, Alexius von Meinong. Wzorem mistrza, F. Brentana, pod kierunkiem którego studiowali m.in. psychoanalitik Sigmund Freud, Alois Höfler (autor popularnego podręcznika psychologii), Christian von Ehrenfels (twórca podstaw *Gestaltpsychologie*), Twardowski nie porzucił psychologii po przybyciu do Lwowa. Motywem skłaniającym go do zajmowania się nią, były silne związki z ówczesnymi badaczami europejskimi, upatrującymi w psychologii naukę przyszłości. Lwowianin prowadził wykłady mające na celu upowszechnienie w nadpółtwańskim grodzie najnowszych osiągnięć tej prężnie rozwijającej się nauki. Był promotorem pierwszej we Lwowie dysertacji doktorskiej z psychologii (Władysława Witwickiego w 1901 r.). Wykorzystując duże zainteresowanie nową specjalnością podjął kampanię na rzecz uzyskania przez psychologię należnego miejsca w strukturze uniwersytetu. Wykłady, a potem i ćwiczenia z psychologii, weszły na stałe do programu studiów filozoficznych. W uzyskanych w 1897 r. od fizyków pomieszczeniach, gromadził aparaturę niezbędną dla pracowni psychologicznej, a w 1901 r. otrzymał zgodę władz na uruchomienie pierwszego na ziemiach polskich laboratorium tego rodzaju. W połowie lat trzydziestych XX w. Twardowski poparł pomysł Romana Ingardena wydawania czasopisma („*Studia Philosophica*”) upowszechniającego dorobek polskich filozofów za granicą, oraz wszedł w skład komitetu redakcyjnego międzynarodowego wydawnictwa – z siedzibą w Amsterdamie – publikującego monografie psychologiczne. T. Rzepa, B. Dobroczyński: *Historia polskiej myśli psychologicznej...*, s. 117–129.

⁴² K. Twardowski: *Z kongresu psychologii eksperymentalnej odbytego w kwietniu 1904 w Giessen (Rzecz czytana na posiedzeniu Polskiego Towarzystwa Filozoficznego z 1 grudnia 1904)*, „Przegląd Filozoficzny” t. 8: 1905, s. 91–101.

⁴³ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Giessen 21 kwietnia 1904 r., k. 11.

⁴⁴ O stronie praktycznej przedsięwzięcia pisano: „Uczeni – specjaliści raczą wymienić przedmiot studiów i zagadnienia, nad których rozwiązaniem pracują, oraz zgodzić się na dostarczanie pod adresem „Przeglądu Filozoficznego” odpowiedzi na pytania, dotyczące się dziedziny ich badań, gdyby się kto z takimi pytaniami zgłosił do biura pośrednictwa. Spis specjalistów, zgadzających się na tę propozycję, będzie wydrukowany w „Przeglądzie Filozoficznym”. Do spisu specjalistów rzeczonych dołączony będzie spis bibliotekarzy, którzy się zobowiązali dawać informacje w sprawach bibliotecznych. W razie otrzymania listu z zapytaniem, redakcja posłałaby je natychmiast odpowiedniemu specjalście, a otrzymaną na nie odpowiedź pytającemu. Pytający może sam wymienić nazwisko specjalisty, o którego informacje mu chodzi. Pytania mogą być bezimienne, odpowiedzi zawsze imienne”. Tamże, List redakcji „Przeglądu Filozoficznego”. Warszawa 18 lutego 1907 r. k. 54–55.

⁴⁵ Pisano: „tego rodzaju organizacja sprawiłaby, że nasi uczeni uwzględnialiby więcej prace swoich ziomków, powoływaliby się częściej na siebie, co znowu dałoby pewną ciągłość rozwojowi umysłowości polskiej z jej specyficznymi własnościami, jako się to dzieje z nauką angielską, francuską i niemiecką”. Tamże, k. 55.

⁴⁶ Szerzej zob. T. Rzepa: *Życie psychiczne i drogi do niego. Psychologiczna Szkoła Lwowska*, Szczecin 1998; tejsze: *O interpretowaniu psychologicznym...*

⁴⁷ Szerzej o walce galicyjskich Ukraińców o narodowy uniwersytet we Lwowie w latach 1899–1908 pisze Czesław Partacz: *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908*, Toruń 1996, s. 127–153. Autor opisuje m.in. incydent z 11 lipca 1901 r., gdy ówczesny dziekan Wydziału Filozoficznego UL, K. Twardowski, przypomniał przemawiającemu

po ukraińsku Michałowi Hruszewskiemu, że językiem urzędowym na uniwersytecie jest język polski, oraz, że obejmując katedrę na UL zobowiązał się do jego nauczania. Wskutek wymiany zdań, Hruszewski opuścił posiedzenie, a sprawa przedostała się do opinii publicznej. Zachodzące w kolejnym roku akademickim awantury, włącznie z opuszczeniem przez część ukraińskich studentów lwowskiej wszechnicy, przecięła ministerialna decyzja z 20 marca 1902 r., potwierdzająca polski charakter uniwersytetu we Lwowie, a później orzeczenie Trybunału Państwa z 22 kwietnia 1904 r. Nie wyciszyły one jednak konfliktu wokół sprawy utrakwizacji uniwersytetu, której domagali się ukraińscy narodowcy. W roku akademickim 1903/04 znieważony został przez studentów ukraińskich rektor UL, ks. Jan Fijałek. Burdy na uczelni na tle domagania się przez Ukraińców zrównania praw języka ukraińskiego z językiem polskim w wewnętrznym życiu uczelni, w tym dopuszczenia go do aktu immatrykulacji, trwały także w kolejnych latach.

⁴⁸ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Poronin 9 września 1904 r., k. 12.

⁴⁹ Studenci ukraińscy ranili sekretarza Uniwersytetu, docenta Alojzego Winiarza, zniszczyli portrety i sprzęty w auli oraz kilku salach wykładowych. Sprawcy zostali aresztowani przez policję, a wydarzenia potępiła cała prasa polska.

⁵⁰ W oświadczeniu z 2 marca 100 profesorów i docentów UL (m.in. Twardowski i Finkel) stwierdzało: „Uniwersytet lwowski jest zakładem naukowym polskim. Jako wznowienie Uniwersytetu, założonego w XVII wieku przez króla i rząd Rzeczypospolitej polskiej, uzyskał po zmiennych losu kolejach obecną prawną podstawę swego polskiego charakteru przez Najwyższe postanowienie z dnia 27 kwietnia 1879, które, usuwając urzędowy język niemiecki, zaprowadziło język urzędowy polski, oraz przez rozporządzenie z 5 kwietnia 1882, które uznało język polski za normalny język wykładowy naszego Uniwersytetu. Ten stan prawny zatwierdził Trybunał państwa dwoma orzeczeniami z dnia 22 kwietnia 1904. Rzeczony stan prawny nie jest zgoła wynikiem przygodnych i czasowych założeń, zdolnym ulec ze zmianą okoliczności zewnętrznych dowolnej modyfikacji, lecz wypłynął siłą konieczności i niewzruszonych założeń moralnych i przyrodzonych i na nich nadal się wspiera. Jest więc wszechnica nasza największym Uniwersytetem polskim, udzielającym pokarmu duchowego największej liczbie akademickiej młodzieży kraju, w jego mieście stołecznem, o ludności niemal wyłącznie polskiej. Naród polski stworzył sobie to ognisko wiedzy i umiejętności własną siłą wewnętrzną, swoją kulturą i pracą naukową. Dla zadośćuczynienia potrzebom naukowym narodu ruskiego Najwyższe postanowienie z dnia 4 lipca 1871 orzekło, że w Uniwersytecie lwowskim mogą powstawać ruskie katedry i ruskie docentury, które rzeczywiście istnieją; dostarczenie odpowiednich sił naukowych jest rzeczą społeczeństwa ruskiego. Nadto senat akademicki, wolny od wszelkich uprzedzeń narodowościowych, spowodował postanowienie, dopuszczające w stosunkach młodzieży do władz akademickich używanie języka ruskiego w tym zakresie, w jakim jest to możliwe bez naruszenia zasady polskiego języka urzędowego. Twierdzimy stanowczo, że w tej mierze doszło do najdalszych granic, do jakich dojść było podobna w ramach stanu prawnego poręczonego najwyższym postanowieniem z r. 1879. Zmiana tego stanu prawnego równałaby się utrakwizacji Uniwersytetu. Utrakwizacja Uniwersytetu pod jakąkolwiek bądź postacią byłaby nie tylko wysoce szkodliwą, lecz także bezcelową [...] Wobec ujawnionych dążeń do stopniowego zruszczenia Uniwersytetu, w ciągłym ścieraniu się antagonizmów narodowych prawidłowy tok pracy naukowej i nauczycielskiej będzie niemożliwy. Tracąc w ten sposób należne mu stanowisko wśród społeczeństwa, niczem się nie przyczyni do ustalenia spokoju w swoich własnych murach i do stworzenia warunków zgodnego współżycia obu narodowości. Z tych powodów, nie przesądając kwestii osobnego Uniwersytetu ruskiego, oświadczamy się z całym naciskiem przeciwko utrakwizacji Uniwersytetu”. Kronika Uniwersytetu Lwowskiego 1898/9–1909/10, oprac. W. Hahn, Lwów 1912, s. 211–213.

⁵¹ „Gazeta Lwowska” nr 65 z 20 marca 1907 r., s. 3.

⁵² B. Bjørnson występował w latach 1907–1908 także przeciwko zakusom madziaryzacyjnym wobec Słowaków.

⁵³ M. Hoszowska: *Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem*, Rzeszów 2013, s. 209. Adresat Finkla, lwowski historyk Szymon Askenazy, o zamieszczonym w prasie włoskiej artykule podpisanym „Un sacerdote ruteno” (Rusiński ksiądz) pisał: „Rzecz jest napisana ze znajomością rzeczy i na pewno pochodzi z naszych sfer uniwersyteckich rusińskich [...] artykuł ten zawiera dane historyczne i statystyczne, które trzeba by obalić”. Askenazy wysłał do redakcji artykuł polemiczny, który podpisał „Un professore polacco all’Univesita di Leopoli” (Polski profesor Uniwersytetu Lwowskiego), i został on opublikowany 31 marca 1907 r.

⁵⁴ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 10 kwietnia 1907 r., k. 53.

⁵⁵ Tamże, List K. Twardowskiego. [Lwów] 11 kwietnia 1907 r., k. 51. W odpowiedzi Finkel starał się uspokoić przyjaciela i pisał: „Myślę, że Rusini tylko straszą. Z Wiednia, co prawda, wyjechali – z kwitkiem”. Archiwum Kazimierza Twardowskiego, sygn. ATK=K-02-1-09=117r, List L. Finkla. Abbazja 14 kwietnia 1907 r., k. 117.

⁵⁶ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 16 kwietnia 1907 r., k. 49.

⁵⁷ I. Franko studiował w latach 1875–1877 na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego. W 1893 r. na podstawie dysertacji pt. „Baarlam i Jozafat – starochrześcijańska powieść duchowna i jej historia literacka”, uzyskał doktorat na Uniwersytecie Wiedeńskim. W 1895 r. na podstawie rozprawy „Rozbiór *Najemnicy Szewczenki*” habilitował się na UL. Jednak starania o zatwierdzenie habilitacji i objęcie wakującej katedry literatury i języka ruskiego UL zakończyły się niepowodzeniem wobec sprzeciwu namiestnika Galicji, Kazimierza Badeniego. Także w 1907 r. zabiegi Franki o uzyskanie docentury we Lwowie nie powiodły się. Szerzej zob. Cz. Partacz: *Od Badeniego do Potockiego...*, s. 60–88; R. Tomczyk: *Radykalowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890–1914*, Szczecin 2007; tegoż: *Rusko-Ukraińska Partia Radykalna 1890–1914*, Szczecin 2007; J. Hrycak: *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856–1886)*, Warszawa 2010.

⁵⁸ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 1 października 1907 r., k. 71–72.

⁵⁹ *Rusini przed sądem wiedeńskim*, „Słowo Polskie” nr 409 z 4 września 1907 r., s. 1–3; *Fotografia hańby*, „Słowo Polskie” nr 430 z 16 września 1907 r., s. 1–2. Wiedeński korespondent pisma informował, że na opublikowanej w wiedeńskim tygodniku „Das interessante Blatt” fotografii ukraińskich studentów oskarżonych o sprowokowanie zajść na uniwersytecie lwowskim znaleźli się poseł Mikołaj Wassilko oraz dr Stanisław Dniestrzański. Pierwszego określano jako cynicznego radykała, który „zasiadł z młodymi hajdamakami do wspólnej fotografii”. O drugim pisano: „Brakuje nawet słów, by określić postępek pana Stanisława Dniestrzańskiego. Przypuśćmy, że istotnie jest zacieklej Rusinem. Przypuśćmy, że istotnie obstaje w dobrej wierze przy poglądzie: uniwersytet lwowski powinien być utrakwistycznym. Gdyby jednak tak było, to nawet i w takim razie powinien pamiętać, iż jest owego uniwersytetu profesorem, iż młodzież ruska po barbarzyńsku zniszczyła ów uniwersytet, iż dopuściła się rozbójniczego napadu na jednego z członków ciała profesorskiego [Alojzego Winiarza] Czyż dr Dniestrzański nie pamięta, że motywy wyroku przyjęły za okoliczność obciążającą fakt, iż młodzi studenci zniszczyli własny uniwersytet, tę «Alma mater», na którą się zapisali. I jeżeli cudzoziemiec wniósł się do takiego stopnia delikatności, że właśnie ową okoliczność uznał za obciążającą, to w zdwojonej mierze obowiązek odczucia tego faktu ciążył na dr. Dniestrzańskim. Profesorowi uniwersytetu lwowskiego, także i Rusinowi, nie wolno solidaryzować się z tymi, którzy po zbójce poranili profesora tegoż uniwersytetu”. Tamże.

⁶⁰ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 1 października 1907 r., k. 72.

⁶¹ Tamże, k. 73.

⁶² Tamże, k. 72.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Tamże, List K. Twardowskiego. Lwów 14 października 1907 r., k. 74.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Autor pisze: „Przedstawione w tym rozdziale fakty, zebrane w tabeli, świadczące o stosunku Twardowskiego do Ukraińców oraz fakty uboczne (mówiące o nastawieniu Twardowskiego do Żydów i jego związkach rodzinnych z Ukraińcami) przemawiają zdecydowanie za odrzuceniem funkcjonującego w gronie ukraińskich i polskich historyków stanowiska o jednoznacznie negatywnym stosunku Twardowskiego do Ukraińców”. S. Ivanyk: *Filozofowie ukraińscy w Szkole Lwowsko-Warszawskiej*, Warszawa 2014, s. 28. To stanowcze stwierdzenie autor złagodził w przypisie, zauważając: „W rozprawie staram się tylko obalić pogląd, że stosunki te były **wyłącznie** [wyróżn. – S.I.] głęboko antagonistyczne i polegały **wyłącznie** na ostrej konfrontacji między dwiema istniejącymi obok siebie, ale nieprzenikającymi się nawzajem i wrogimi sobie kulturami”. Tamże, s. 28–29. Moim zdaniem przytoczone przez autora zapiski Twardowskiego nie mogą być oceniane jako prosty bilans „plusów” i „minusów”, którymi autor opatrzył wyurzenia filozofa, zwłaszcza, że interpretacja przywołanych fragmentów dziennika Twardowskiego, budzi pewne wątpliwości. Np. zapis z 2 grudnia 1920 r., który ma rzekomo świadczyć o zdecydowanie pozytywnym nastawieniu Twardowskiego do ukraińskich profesorów brzmi: „O dziewiątej nabożeństwo żalobne za Profesora Wydziału Teologicznego, ks. Komarnyckiego, który 18 listopada umarł na wsi poza Lwowem. Zamiast Rektora, Prorektora i zastępcy rektora, fundował ks. Wais, Dziekana Wydziału Filozoficznego nie było, Dziekan Teologiczny Szydelski odprawiał mszę, zamiast niego dziekanował Losowski, był nadto Dąbkowski, Dziekan Prawniczy i Markowski, Dziekan lekarski. Z profesorów było dwóch czy trzech z Wydziału Teologicznego z kilku alumnami, a z prawa pod koniec zjawił się Abraham, z medycyny nikt nie był, z filozofii tylko ja. Skandal! **Wprawdzie Komarnicki był Rusinem, ale przecież to nikogo nie zwalnia od spełnienia obowiązku koleżeńskiego** [wyróżn. – S.I.] i obowiązku wobec Senatu Akademickiego urządzającego nabożeństwo. Swoją drogą Senat także się jakoś nie starał dość o zawiadomienie profesorów. Ale razem to wszystko bardzo smutne”. Tamże, s. 25. Wydaje się jednak, że dla oceny postawy Twardowskiego w tej sprawie – co ważniejsze – rzutowanej na całą grupę profesorów narodowości ukraińskiej, kluczowe jest nie wyróżnione przez autora zdanie, ale jego dalszy ciąg dotyczący profesorskich obowiązków. Na ich punkcie Twardowski był bowiem niezmiernie wyczulony. Nieobecność na urządzanych przez władze uniwersyteckie uroczystościach zawsze ostro krytykował, niezależnie od wszelkich innych okoliczności. W jego przekonaniu urągało to bowiem godności profesora uniwersytetu, którą cenił bardzo wysoko. Dla przykładu zapis z 15 stycznia 1926 r., komentujący uroczystość przyznania Ernestowi Tillowi tytułu doktora *honoris causa* UJK brzmi: „Na uroczystości promocyjnej Wydziału Humanistyczny i Matematyczno-Przyrodniczy świeciły prawie pustkami. Skandal!”. K. Twardowski: *Dzienniki, cz. 1. 1915–1927*, oprac. i wstęp R. Jadcza k, s. 220. Jeszcze mocniej wyraził się o jubileuszu 30-lecia utworzenia Towarzystwa do popierania nauki polskiej we Lwowie, na który w 1930 r. przybył przez PAU Kazimierz Kostanecki: „Ale samo posiedzenie było skandaliczne z powodu małego udziału nie tylko publiczności, ale też i członków Towarzystwa. W Auli było najwyżej 40–50 osób. Skandal!!!”. Tamże, cz. 2, s. 141. Druga z przytoczonych przez S. Sydnika wzmianek mających dowodzić pozytywnego nastawienia do profesorów Ukraińców, dotyczy z kolei osoby M. Hruszewskiego, w związku z wystosowanym do UJK przez Kijowską Ukraińską Akademię Nauk zaproszeniem na obchód 60-lecia urodzin i 40-lecia pracy naukowej ukraińskiego badacza. O wyniku spotkania u dziekana Bulandy w gronie Finkel, Czekanowski, Chyliński, Twardowski, ostatni zanotował: „Zgodziliśmy się zaproponować Senatowi wysłanie telegramu: Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie łączy

się z Ukraińską Akademią Nauk w obchodzie jubileuszu jej członka Michała Hruszewskiego”. S. Iwanyk: *Filozofowie ukraińscy...*, s. 26. W tym przypadku nie jest to jednak wyraz uznania dla jubilata, ale daleko idącej powściągliwości, bowiem przy podobnych okazjach powinszowania były znacznie bardziej wylewne. Szczególnie, że chodzi tu o profesora Uniwersytetu Lwowskiego, a nawet twórcę szkoły. Ponadto Twardowski publicznie występował przeciwko utrakwizacji UL, dowodząc polskości lwowskiej wszechnicy. Zob. tegoż: *Die Universität Lemberg*, Lwów 1907; tegoż: *W sprawie Uniwersytetu Lwowskiego*, „Muzeum”, t. 24: 1908, nr 2, s. 189–219. Postawa Twardowskiego wydaje się bardziej złożona, zakorzeniona w hierarchii preferowanych wartości, kształtujących osobowość uczonego. Wśród nich szczególne miejsce zajmowało myślenie naukowe, umożliwiające zbliżanie się do prawdy, jako wartości kluczowej w etosie uczonego. To dlatego Twardowski występował publicznie w obronie swego ucznia, Stefana Baleya, gdy prasa endecka zaatakowała przyznanie mu stypendium austriackiego ministerstwa w 1912 r., a potem w latach 20. XX w. z przekonaniem zabiegał o jego habilitację i katedrę w Warszawie, chociaż ten wykładał na tajnym uniwersytecie ukraińskim. Na gruncie lwowskim podobny sposób działania miał wybitnych poprzedników, do których należał m.in. K. Liske. Sam Iwanyk przyznaje, że ukraińscy uczniowie Twardowskiego – z wyjątkiem Baleya i Stefana Oteksiuka – nie odwoływali się do prac polskich filozofów – mimo że z nich korzystali – ze względów politycznych. Tegoż, *Filozofowie ukraińscy...*, s. 50–52, 176. Podziały przed i po pierwszej wojnie były silne i wpływały na decyzje administracyjne i *stricte* naukowe. Jednak badaczom pokroju Liskego, Finkla, Twardowskiego towarzyszyło jednocześnie silne poczucie przynależności do ponadnarodowej wspólnoty ludzi hołdujących idei otwartości nauki jako podstawowej wartości, której należy zdecydowanie bronić.

⁶⁸ K. Twardowski: *Mowy i rozprawy z okresu jego działalności w Towarzystwie Nauczycieli Szkół Wyższych. Księga pamiątkowa wydana przez TNSW*, red. K. Zagajewski, Lwów 1912.

⁶⁹ R. Jadczyk: *Program szkoły narodowej – polskiej*, [w:] tegoż, *Kazimierz Twardowski. Twórca...*, s. 98–106.

⁷⁰ J. Chodakowska: *Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w walce o polską szkołę średnią w Galicji w latach 1884–1914*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 26: 1984, s. 141–172; B. Łuczyńska: *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych wobec problemów nauczycieli szkół średnich (1884–1918)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 32: 1984; tejsze: *Koło Krakowskie TNSW na tle prac Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych 1884–1939*, Kraków 1991; J. Szafran: *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych w zaborze austriackim (1884–1919)*, [w:] tejsze: *Dla dobra polskiej szkoły. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych i jego funkcje społeczno-oświatowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2010, s. 66–69.

⁷¹ *Odezwa w sprawie Kongresu Pedagogów Polskich*, Lwów 1894. Swoją program Twardowski przedstawił na wiecu rodzicielskim we Lwowie 18 listopada 1905 r., w przemówieniu pt. *Unarodowienie szkoły*, w którym zwrócił uwagę na konieczność troski o czystość języka ojczystego, dobrą znajomość historii (włącznie z porzuceną) i literatury polskiej, jako podstawy kształtowania świadomości narodowej, pielęgnowanie poczucia jedności narodowej, rozbudzanie w najmłodszych generacjach kultu pracy dla wolnej ojczyzny. Chodziło więc Twardowskiemu o szkołę polską z ducha, a nie tylko z językiem wykładowym polskim. R. Jadczyk: *Wstęp*, [w:] K. Twardowski: *Wybór pism...*, s. 71–72.

⁷² *Projekt zastosowania planu nowych gimnazjów realnych dla potrzeb szkół średnich w Galicji, ułożony przez Lwowski Komitet Przygotowawczy Reformy szkolnej, istniejący w tonie Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych*, „Muzeum” 1909, t. 1, s. 135–156.

⁷³ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 23 stycznia 1908 r., k. 80.

⁷⁴ K. Twardowski: *Mowy i rozprawy...*, s. 168–169.

⁷⁵ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 23 stycznia 1908 r., k. 81.

⁷⁶ Tamże, Kartka K. Twardowskiego. Poronin 12 sierpnia 1908 r., k. 64.

⁷⁷ „Twardowski – pisała żona M. Reitera – żywo interesował się szkołą, w której uczyły się trzy jego córki i którą on właśnie powołał do życia. Współżycie i współpraca z profesorem Twardowskim nie była łatwa, bo uważał tę szkołę za swoją placówkę, wtrącał się do spraw czysto pedagogicznych i w despotyczny sposób próbował narzucać dyrektorowi swoją wolę i kierunek. Jednak mój mąż, choć młody wiekiem, był zbyt wyrażnej indywidualności, aby poddawać się narzuconemu, często nieuzasadnionemu wpływowi. Były więc czasem scysje między dyrektorem a prezesem. Ale prof. Twardowski zrezygnował potem ze swej ingerencji w sprawy pedagogiczne, zajmując się jedynie administracyjnymi sprawami szkoły”. Cyt. za R. J a d c z a k: *Wstęp*, [w:] K. T w a r d o w s k i: *Wybór pism...*, s. 68. O szkole zob. B. G e b e r t: *Pierwsze osmiolate gimnazjum żeńskiego im. J. Słowackiego we Lwowie*, Lwów 1910. W przeciwieństwie do Reitera oraz Biesiadzkiego, który sprawował swoją funkcję w roku 1907/08, Bronisław Gebert był dyrektorem zakładu w latach 1908–1914.

⁷⁸ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego do L. Finkla. Lwów 1 październik 1907 r., k. 71.

⁷⁹ Tamże, List K. Twardowskiego. Lwów 14 października 1907 r., k. 74–75.

⁸⁰ Egzamin był trzyetapowy: w etapie pierwszym kandydatów obowiązywały tzw. zadania domowe, polegające na naukowym opracowaniu zleconych zagadnień; w drugim miał miejsce ścisły egzamin pisemny z przedmiotu głównego i pobocznego; w trzecim należało zdać odbywający się publicznie egzamin ustny z kilku przedmiotów, na który sprzedawano bilety. Szerzej zob. A. P u s z k a: *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomicznym*, Lublin 1999, s. 104–124.

⁸¹ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 10 kwietnia 1907 r., k. 52.

⁸² Tamże, List K. Twardowskiego. Lwów 16 kwietnia 1907, k. 49.

⁸³ Tamże, List K. Twardowskiego. Lwów 1 października 1907 r., k. 72.

⁸⁴ Tamże, Pismo K. Twardowskiego. Lwów 31 marca 1919 r., k. 33.

⁸⁵ A. P u s z k a: *Nauczyciele historii*, s. 124–155.

⁸⁶ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, Lis K. Twardowskiego. Lwów 10 kwietnia, k. 52.

⁸⁷ Przerwa ta trwała od kwietnia 1921 do listopada 1925 r. R. J a d c z a k: *Wprowadzenie*, [w:] K. T w a r d o w s k i: *Dzienniki*, cz. 1, s. 12.

⁸⁸ Twardowski pod datą 9 września 1930 r. zanotował: „Tyle razy narzuca mi się pytanie, po co ja prowadzę dziennik w ten sposób. Co za sens ma utrwalanie faktów czysto zewnętrznych, drobnych, życia codziennego. Równie dobrze mógłbym zapisywać, co jadam za jarzynę na obiad, a jaką na kolację [...] Wszak tyle innych rzeczy ważniejszych byłoby do zapisywania. Ale tu się wyłaniają pewne przeszkody. Po pierwsze brak czasu na prowadzenie szczegółowego dziennika o „ważniejszych przeżyciach wewnętrznych i zewnętrznych”, po drugie trudność wyboru owych „ważniejszych” przeżyć z pośród wszystkich przeżyć codziennych, po trzecie niemożność stanowczej odpowiedzi na pytanie, dla kogo to właściwie piszę ten dziennik. A z tym łączy się zaraz kwestia «dyskrecji», winnej sprawom cudzym i własnym”. K. T w a r d o w s k i: *Dzienniki*, cz. 2, s. 154.

⁸⁹ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 1 maja 1924 r., k. 35.

⁹⁰ Tamże, List K. Twardowskiego. Lwów 4 maja 1924 r., k. 36.

⁹¹ Tamże.

⁹² Tamże.

⁹³ Tamże. Spór z Finklem jest ciekawy także w kontekście sformułowanej przez T. Rzepę oceny Twardowskiego jako zdecydowanego legalisty: „Norma, granica, porządek, organizacja, numer

i przepis: silnie ugruntowane pozostałości z dzieciństwa, młodości, trzydziestu lat spędzonych w środowisku wiedeńskim”. T. Rzepa: *Psychologiczny portret Kazimierza Twardowskiego...*, s. 224.

⁹⁴ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 1 maja 1924 r., k. 35.

⁹⁵ Przykładem relacji obciążonej fałszem był – zdaniem T. Rzepey – stosunek Twardowskiego do jego ucznia Mieczysława Kreutza. Twardowski podjąwszy decyzję, że Kreutz będzie – z konieczności – jego następcą, faktycznie „utwierdzał się w przekonaniu o jej nietrafności. Kolejne nieporozumienia między mistrzem a uczniem sprawiały, że obopólne stosunki cechowała skrywana niechęć, chłód i narastający dystans [...] Jednocześnie, [Twardowski] jakby przekonując samego siebie, wielokrotnie formował reakcję przeciwną (tj. nadmiernej uprzejmości i wyrozumiałości), co jeszcze bardziej zafałszowywało wzajemne relacje”. T. Rzepa: *Kazimierz Twardowski jako mistrz i przełożony*, „Ruch Filozoficzny” t. 71: 2014, nr 1, s. 127.

⁹⁶ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 6 maja 1924 r., k. 40. W Archiwum Kazimierza Twardowskiego brak listów Finkla dotyczących tej sprawy.

⁹⁷ Tamże, List K. Twardowskiego. Lwów 30 grudnia 1925 r., k. 42.

⁹⁸ Finkel po przejściu na emeryturę pozostawał dyrektorem uniwersyteckiego archiwum i pióra z rąk nie wypuszczał do końca życia. Zob. S. Wasylewski: *Do ostatniego tchu*, [w:] *tegoż: Czterdzieści lat powodzenia*, Wrocław 1959, s. 320.

⁹⁹ R. Jadczyk: *Wojenny rektorat Kazimierza Twardowskiego*, „Studia Historyczne”, R. 33: 1990, z. 3–4, s. 423–442.

¹⁰⁰ DALO, fond 254, op. 1, spr. 349, List K. Twardowskiego. Lwów 20 czerwca 1929 r., k. 43.

¹⁰¹ K. Twardowski: *Dzienniki*, cz. 2..., s. 78.

¹⁰² DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 20 czerwca 1929 r., k. 43. List do Finkla potwierdza to, co o Twardowskim i jego relacjach z wnukami (m.in. na podstawie rozmów z wymienionym w liście Jędrkiem), napisała Władysława Szulakiewicz. Zob. *Tejżec: Rodzina w życiu wybitnych uczonych. Przykład Kazimierza Twardowskiego (1866–1838)*. Repozytorium Centrum Otwartej Nauki UMK <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/4076> (dostęp 17.12.2015).

¹⁰³ DALO, fond 254, op. 1, spr 349, List K. Twardowskiego. Lwów 20 czerwca 1929 r., k. 43.

¹⁰⁴ Tamże. Omawiano na niej plan międzynarodowej komisji pod przewodnictwem Owena Younga, zakładający obniżenie sumy reparacji niemieckich (Niemcy przyjęły go w 1930 r. w miejsce planu Dawesa) z tytułu odszkodowań wojennych dla Ententy i Stanów Zjednoczonych (miały być spłacane w ciągu 59 lat do specjalnie utworzonego w tym celu Banku Reparatywnego).

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ K. Twardowski na uroczystości wręczenia mu w listopadzie 1932 r. dyplomu doktora honoris causa Uniwersytetu Poznańskiego wygłosił wykład pt. *O dostojności Uniwersytetu*. Zasadnicza teza tego wystąpienia sprowadzała się do stwierdzenia, że „zadaniem uniwersytetów jest zdobywanie prawd i prawdopodobieństw naukowych oraz krzewienie umiejętności ich dochodzenia”. W kontekście idei dążenia do prawdy, jako najwyższego ideału, który powinien przyświecać ludziom nauki, Twardowski rozpatrywał relacje uczonych z życiem, wyznaczając w tym względzie wyraźne granice. Pisał: „Kto istotnie w zdobywaniu i w głoszeniu prawdy obiektywnej widzi cel życia, kto istotnie jest, jak to się mówi, człowiekiem nauki, uczonym w najpełniejszym i najpiękniejszym tego wyrazu znaczeniu, ten potrafi być głuchy na podszepty różnych ambicji i obronić się pokusie odgrywania jakiegokolwiek roli tam, gdzie wcale nie chodzi o prawdę, lecz o władzę, o wpływy, o godności, o zaszczyty i tytuły albo po prostu o pieniądze! I nie trzeba też od ludzi nauki, jakimi są profesorowie i docenci Uniwersytetu, wymagać, aby poruszali się po terenach nie licujących z ich dostojnością, nie trzeba zarzucać im braku poczucia obywatelskiego, jeśli tego nie czynią. Wszak także od artysty

nie wymaga się, by działał poza swoją pracownią i nie bierze mu się za złe, jeśli wyłącznie żyje dla swojej sztuki, dla swej twórczości. Owszem, uważa się to za rzecz najzupełniej normalną, a nawet pożądaną; tworząc bowiem rzeczy piękne, artysta służy zarazem narodowi i społeczeństwu. Tak samo profesor i docent Uniwersytetu, zdobywając prawdy naukowe i rozgłaszając je słowem i drukiem". K. Twardowski: *O dostojęństwie Uniwersytetu*, s. 468.

¹⁰⁷ Tadeusz Kotarbiński o stanowisku Twardowskiego pisał: „Miej sobie taki światopogląd, jaki sobie wypracujesz wedle własnych, wewnętrznych konieczności życiowych, bylebyś filozofował odpowiedzialnie, byleby twoja technika pracy naukowej była rzetelna. Oto hasło, które skupiało koło mistrza młodych ludzi o predylekcjach bardzo odmiennych". Tęgoż: *Wspomnienie z czasów studenckich*, [w:] *Studia z zakresu filozofii, etyki i nauk społecznych*, red. T. Kotarbiński: Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 419.

¹⁰⁸ Tadeusz Czeżowski po śmierci mistrza mówił: „Nie było u Twardowskiego rozdźwięku między programem i jego wykonaniem, metodą i jej stosowaniem w praktyce. Wykonanie było niechybne – nie dopuszczało wątpliwości, kierowane wyjątkową intuicją pedagogiczną, przeprowadzone z nieustępliwą siłą woli. Gdy zastanawiamy się nad skutecznością działalności nauczycielskiej Twardowskiego, nad wpływem, który wywierał na uczniów, przywiązując ich do siebie nierozzerwalnymi więzami, to źródeł tego stanu rzeczy należy doszukiwać się przed wszystkim w owej sile sugestywnej. Jego tak konsekwentnej w sobie osobowości oraz w tym niechybnym jak przeznaczenie funkcjonowaniu Jego metody nauczycielskiej. Nie był on zaś nauczycielem, który starał się zjednać uczniów miękkością, pobłażliwością czy schlebaniem. Szkoła Twardowskiego była twardą szkołą, wywoływała u nie jednego sprzeciw i bunt. Lecz kto nie załamał się, nie uległ zniechęceniu, przebył zwycięsko próby, ten pozostał wierny Mistrzowi na całe życie [...] Twardowski wychowywał przez nauczanie. Wychowywał, to znaczy kształcił charakter, wyrabiając w swych uczniach zasady etyczne i dyspozycje woli. Zasady etyczne – wiarę w istnienie wartości bezwzględnych prawdy i dobra jako celów bezinteresownego dążenia; dyspozycje woli – obowiązkowość, sumiennność, dokładność, rzetelność. Twardowski dowiódł przez rezultaty swej pracy nauczycielskiej, że jest to właściwa droga rozwiązania zagadnienia; dopóki zaś brak podobnego dowodu dla jakiegokolwiek innego sposobu rozwiązania tego zagadnienia, wnosić musimy, że jest to droga jedyna". T. Czeżowski: *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel*, [w:] K. Twardowski: *Wybór pism*, s. 478–479.

¹⁰⁹ Twardowski wyjaśniał: „Nie lekceważę obowiązków politycznych, ale sądzę, że tam, gdzie profesor, oddając się polityce [...] zupełnie osieraca dany przedmiot, kolizja między obowiązkiem politycznym a naukowo-dydaktycznym powinna być rozstrzygnięta na korzyść tego drugiego". Cyt. za R. Jadcza: *Kazimierz Twardowski*, s. 96.

¹¹⁰ W jednym z listów z początku XX w. pisał: „Trzeba tedy budzić na każdym kroku, w kim tylko można, przekonanie, że są pewne pola pracy społecznej, na których ludzie najrozmaitszych przekonań mogą zgodnie postępować ręką w rękę, jeżeli potrafią w imię prawdziwej kultury i tolerancji używać cudzym przekonaniom tyle szacunku, ile żądają dla własnych". Cyt. za R. Jadcza: *Wstęp*, s. 54.

M. Hoszowska

IN THE CIRCLE OF SCIENCE, EDUCATION AND POLITICS. KAZIMIERZ TWARDOWSKI'S LETTERS TO LUDWIK FINKL

The author of this article presents the didactic-educational and social activity as well as some aspects of private life of one of the most eminent Lvov scientists working at the turn of the 19th and 20th centuries, Kazimierz Twardowski, who came to Lvov in 1895 to run the department of philosophy. He spent over 40 years in the city on the Poltva river and those years were filled with continuous work for the adepts of philosophical arts and dedicated to preparing professional researchers in philosophy. He managed to build a school not only thanks to his own abilities but also thanks to the university environment, in which he found a group of people thinking alike and sharing common values. Twardowski, who belonged to the group of researchers described as “people-institutions”, was warmly welcomed and supported by an outstanding professor in the Austrian history department and an extraordinary modern-history researcher in Lvov, Ludwik Finkl. They developed true friendship which lasted until the end of Finkl's life (1930). It does not mean that there were no difficult moments in that relationship and that they agreed on every subject. They were able to distinguish between friendship and support. They highly valued their friendship, also in times when they argued or were supporting opposing sides of various issues. Their friendship was based on deep respect, all the more deeper because it assumed open and honest communication of different viewpoints in their arguments. This is the reason why Twardowski's letters to Finkl are a valuable source of knowledge and their value is even higher if we consider the fact that in majority they come from the period when the philosopher ceased to continue his *Diary*. The article discusses the most important issues mentioned in their correspondence and they seem to be the ones indicated in the title of the article. The author is building a context for them, which allows to understand the views expressed by Twardowski, as well as certain actions taken by him.

Roman Murawski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Matematyki

OBRAZ MATEMATYKI I LOGIKI W POLSKICH ENCYKLOPEDIACH OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

W roku 1918, po 123 latach zaborów, Polska odrodziła się jako niepodległe i suwerenne państwo. Struktury państwa, jego instytucje, w szczególności system kształcenia i nauki wymagały odbudowania czy stworzenia od nowa. Potrzebne były nowe podręczniki i inne pomoce dydaktyczne, w szczególności słowniki i encyklopedie. Z entuzjazmem zabrano się do dzieła.

Celem tego artykułu jest pokazanie, jaki był obraz matematyki i logiki prezentowany w encyklopediach powszechnych, które zostały opublikowane w Polsce w okresie międzywojennym (paragrafy 1–3). Wspomnimy też o jednej encyklopedii tematycznej (paragraf 4) i o specyficznej publikacji nie będącej wprawdzie encyklopedią, ale mającej charakter encyklopedyczny, a przygotowanej przez wybitnych polskich matematyków i logików (paragraf 5).

Dlaczego zwracamy uwagę właśnie na logikę i matematykę? Otóż dwudziestolecie międzywojenne był to czas szczególnie intensywnego rozwoju matematyki i logiki w Polsce. To wtedy powstała i rozwijała się Polska Szkoła Matematyczna z dwoma głównymi centrami, jakie stanowiły Warszawa i Lwów.¹ Głównymi postaciami ośrodka warszawskiego byli Waław Sierpiński, Zygmunt Janiszewski i Stefan Mazurkiewicz – twórcy szkoły warszawskiej – oraz Karol Borsuk, Samuel Eilenberg, Kazimierz Kuratowski, we Lwowie zaś działali Hugo Steinhaus, Stefan Banach, Stanisław Mazur, Herman Auerbach, Stefan Kaczmarz, Antoni Łomnicki, Władysław Nikliborc, Władysław Orlicz, Stanisław Ruziewicz, Stanisław Saks, Juliusz Paweł Schauder, Stanisław Ulam, jak również Leon Chwistek (pracujący głównie w zakresie logiki).²

Również logika (matematyczna) i filozofia (analityczna) były z powodzeniem rozwijane w Polsce w okresie międzywojennym. Wspomnieć tu należy nade wszystko Lwowsko-Warszawską Szkołę Filozoficzną stworzoną przez Kazimierza Twardowskie-

go oraz wyrosła z niej Warszawską Szkołę Logiczną. Twórcami tej ostatniej byli Jan Łukasiewicz i Stanisław Leśniewski, a do jej członków należeli Alfred Tarski, Adolf Lindenbaum, Mojżesz Presburger, Mordechaj Wajsberg, Zygmunt Zawirski, Kazimierz Ajdukiewicz, Tadeusz Kotarbiński.³

W okresie międzywojennym ukazało się w Polsce dziewięć encyklopedii powszechnych i pewna liczba encyklopedii tematycznych. Najważniejsze z encyklopedii powszechnych to:

- *Ilustrowana encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, tomy 1–5, Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa 1925–1938 oraz suplement *Trzaski Everta i Michalskiego encyklopedia XX wieku*, (tom 6), Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa 1938,
- *Encyklopedia powszechna Ultima Thule*, tomy 1–10, Wydawnictwo Ultima Thule, Warszawa 1927–1939,
- *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna „Gutenberga”*, tomy 1–20, Wydawnictwo „Gutenberg”, Kraków 1928–1934; tomy 21 i 22 – Wydawnictwo J. Przeworskiego, Warszawa 1938.
- *Trzaski, Everta i Michalskiego encyklopedia powszechna w dwu tomach*, tomy 1–2, Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, red. Stanisław Lam, Warszawa 1933,
- *Encyklopedia powszechna dla wszystkich*, Nakładem Trzaski, Everta i Michalskiego, pod red. dra Stanisława Lama, ss. 902, Warszawa 1936,⁴
- *Ilustrowana encyklopedia powszechna*, tomy 1–2, opracowana pod red. dra Mariana Jerzego Wachtla, Wydawnictwo J. Przeworskiego, Warszawa 1936 (wydanie drugie 1937).

Do tej listy należy jeszcze dodać jedną pozycję, ostatnią wydaną przed II wojną światową encyklopedię, a mianowicie:

- *Świat i życie: zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury*, tomy 1–5, Książnica–Atlas, Lwów–Warszawa 1933–1939.

Jak wynika z tej listy zadania wydawania encyklopedii podjęły się wydawnictwa prywatne, niemal wszystkie wymienione encyklopedie ukazały się w Warszawie, jedna tylko w Krakowie. Trzy encyklopedie zostały opracowane pod redakcją Stanisława Lama i opublikowane przez znaną firmę wydawniczą Trzaski, Everta i Michalskiego. Jedna z wymienionych wyżej encyklopedii została opublikowana w prywatnym wydawnictwie „Gutenberga”, jedna zaś w Wydawnictwie J. Przeworskiego i jedna w wydawnictwie Ultima Thule.

W dalszym ciągu skupimy naszą uwagę na trzech pierwszych z wymienionych encyklopedii oraz na ostatniej. Były one bowiem najobszerniejsze i zawierały najpełniejszy obraz logiki i matematyki.

1. MATEMATYKA I LOGIKA W ILUSTROWANEJ ENCYKLOPEDII TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO

Zacznijmy od pierwszej opublikowanej encyklopedii powszechnej okresu międzywojennego, tzn. od *Ilustrowanej encyklopedii Trzaski, Everta i Michalskiego*, która ukazała się w pięciu tomach wraz z suplementem *Trzaski Everta i Michalskiego encyklopedia XX wieku* w latach 1925–1938. Jej redaktorem był Stanisław Lam (1891–1965). Był on krytykiem i historykiem literatury, w okresie 1924–1939 pełnił funkcję redaktora naczelnego wydawnictwa Trzaski, Everta i Michalskiego. Wydawnictwo to – pełna jego nazwa brzmiała *Księgarnia i Dom Wydawniczy Trzaska, Evert i Michalski* – było jednym z największych wydawnictw w Polsce międzywojennej. Zostało założone w roku 1919 przez księgarzy Władysława Trzaskę i Jana Michalskiego oraz przemysłowca i senatora Ludwika Józefa Everta jako spółka akcyjna. Sygnet wydawniczy przedstawiał Europę siedzącą na byku i trzymającą w dłoni kartę papirusową. Działo ono do roku 1945 – podczas II wojny światowej jego działalność wydawnicza została zawieszona, prowadzono jedynie sprzedaż zapasów magazynowych i antykwariat. Wydawnictwo reaktywowano w roku 1945. W roku 1951 całość działalności wydawniczej przejęły przedsiębiorstwa państwowe. Księgarnia istniała do roku 1963. Wydawnictwo specjalizowało się w wydawaniu słowników, podręczników i dzieł encyklopedycznych z zakresu historii, geografii, kultury, sztuki i literatury.

Celem wydawców *Ilustrowanej encyklopedii* było – jak pisze Lam w swoich wspomnieniach *Życie wśród wielu*⁵ – przygotowanie dzieła oryginalnego a nie ograniczanie się jedynie do tłumaczenia czy przedruku istniejących tekstów. Pisze on też tam o trudnościach znalezienia autorów haseł. Podjęte starania zakończyły się jednak sukcesem – pozyskano 412 autorów. Wśród członków komitetu redakcyjnego byli wybitni polscy uczeni głównie z uniwersytetów w Warszawie i Lwowie. Za dział poświęcony matematyce odpowiedzialny był doktor Ludomir Wolfke, docent Politechniki Warszawskiej, specjalista w zakresie geometrii wykreślnej. Encyklopedia była dziełem dosyć obszernym – poszczególne tomy liczyły między 520 a 620 stron. Tekst zawierał liczne ilustracje, zarówno czarno-białe jak i kolorowe, niektóre z nich na wklejkach. Przedsięwzięcie okazało się sukcesem zarówno finansowym, jak i wydawniczym – jak pisze Lam (dz. cyt.).

Jak powiedzieliśmy wyżej celem wydawców było przygotowanie oryginalnej polskiej encyklopedii powszechnej, która będzie mogła zastąpić encyklopedie obcojęzyczne typu Brockhousa czy Laroussa, gdzie informacje na temat Polski – jak podkreśla Lam (dz. cyt.) – nie zawsze były poprawne i obiektywne. Z drugiej jednak strony zauważyć należy, że encyklopedie i słowniki przygotowane pod redakcją Lama przypominały pod wieloma względami – zwłaszcza jeśli chodzi o strukturę i popularność – publikacje Brockhousa. Niemniej jednak podkreślić trzeba, że omawiana encyklopedia

była dziełem nowoczesnym na wysokim poziomie, które w krótkich na ogół i jasno napisanych hasłach przynosiło rzeczowe informacje.

Hasła w omawianej encyklopedii dotyczące matematyki i logiki lub z nimi związane są średniej długości, lecz zawierają sporo informacji. Niestety nie są one sygnowane – nie wiadomo więc, kim byli ich autorzy. Obecność matematyki w całej encyklopedii wydaje się dobra – zawiera ona około 300 haseł związanych z matematyką. Wśród nich są zarówno hasła merytoryczne poświęcone działom matematyki czy jej pojęciom, jak również hasła osobowe dotyczące matematyków polskich i obcych. Zauważyć należy, że nie ma w encyklopedii żadnych haseł poświęconych filozofii matematyki, co wydaje się trochę dziwne. Nie znajdziemy więc tu ani słowa o ważnych i rozwijanych ówczesnie kierunkach takich, jak logicyzm, intuicjonizm czy formalizm. Czyżby było to konsekwencją postawy matematyków i logików polskich tego okresu, którzy uważali, że poglądy filozoficzne winny być traktowane jako sprawa prywatna i nie powinny mieć wpływu na konkretne badania naukowe w zakresie matematyki czy logiki? Te ostatnie winny być wolne od wszelkich przyjmowanych *a priori* założeń filozoficznych i winny być prowadzone z wykorzystaniem wszelkich powszechnie akceptowanych metod.⁶

Jaki obraz matematyki przynosi *Ilustrowana encyklopedia*? Zaczniemy od głównego pod tym względem hasła „Matematyka”. Znajdujemy w encyklopedii następujące wyjaśnienie:

Matematyka (greck. μάθημα, wiedza) bywa pospolicie uważana za naukę o wielkościach, zwłaszcza o liczbach i o wielkościach geometrycznych. Zaczątki wiedzy matematycznej istniały już w zaraniu kultury ludzkiej, lecz z naukowym traktowaniem zagadnień matematycznych z zakresu arytmetyki i geometrii spotykamy się dopiero u Indusów, a zwłaszcza u Greków (w IV w. przed Chr.). Po Grekach uprawiali m. Arabowie, którzy przekazali wiedzę matematyczną starożytnym ludom Zachodu. Od epoki Odrodzenia, dzięki wynalazkowi druku, powstaniu wyższych uczelni i innych czynników, m. rozwija się w bardzo szybkim tempie, rozszerza się znacznie pierwotny zakres jej badań, powstaje szereg nowych jej gałęzi. W chwili obecnej nauki matematyczne wyróżniają się z pośród pozostałych nauk nie przedmiotem swych badań, a jedynie swym apriorycznym charakterem i stosowaną metodą dedukcyjną. Wśród działów matematycznych najbardziej rozwinęły się: analiza i geometria, teoria prawdopodobieństwa, teoria grup przekształceń, teoria mnogości i logika matematyczna [...]. Ponadto matem. dzieli się na elementarną i wyższą; za kamień graniczny uważa się pojęcie granicy. Oprócz matem. czystej (teoretycznej) powstał szereg działów matem. stosowanej (praktycznej): geodezja, matem. ubezpieczeniowa, statystyka matematyczna, biometryka, teoria błędów. W szczególności zadaniem matem. ubezpieczeniowej jest podanie i uzasadnienie racjonalnych metod, które winny być stosowane przy wszelkiego rodzaju ubezpieczeniach.

Warto zwrócić uwagę na nowoczesny sposób scharakteryzowania matematyki. Wspomina się wprawdzie, że matematyka „bywa pospolicie uważana za naukę o wiel-

kościach, zwłaszcza o liczbach i o wielkościach geometrycznych”, dodaje się jednak zaraz, że w chwili obecnej matematyka charakteryzuje się „apriorycznym charakterem i stosowaną metodą dedukcyjną”. Zatem od opisu ontologicznego przechodzi się do adekwatniejszego opisu epistemologicznego. Zauważmy też, że nowe naówczas dyscypliny matematyczne takie, jak teoria mnogości czy logika matematyczna wymieniane są wśród działów matematyki najlepiej współcześnie rozwiniętych.

Jak charakteryzowane są poszczególne działy matematyki? W haśle „Arytmetyka” znajdujemy informację, że sama nazwa tej dziedziny pochodzi z języka greckiego i że arytmetyka dzieli się na arytmetykę teoretyczną, elementarną, handlową i polityczną. Pierwszą z nich scharakteryzowano słowami: „nauka o własnościach liczb (gałąź matematyki wyższej, mianowicie analizy)”. Arytmetyka elementarna została scharakteryzowana następująco:

2) elementarna czyli nauka rachunków, przedmiot nauczania w szkołach niższych i średnich, zawiera zbiór reguł, dotyczących oznaczania liczb naturalnych i ułamków oraz wykonywania nad nimi działań aryt. (niższych) wraz z zastosowaniem tych reguł do życia praktycznego.

Arytmetyka handlowa to „ogół wiadomości matem. przydatnych w stosunkach handlowych”, zaś arytmetyka polityczna „zawiera podstawowe wiadomości z teorii prawdopodobieństwa, matem. ubezpieczeniowej i statystyki matematycznej”.

W haśle poświęconym arytmetyce znajdujemy też pewne informacje historyczne dotyczące rozwoju arytmetyki teoretycznej. Opisano wprowadzanie różnych rodzajów liczb i proces uogólniania pojęcia liczby – od początków pojmowania liczb przez ludy pierwotne po liczby zespolone i aksjomatyzację Hilberta.

Geometria została scharakteryzowana następująco:

Geometria (greck.), dosł. nauka o mierzeniu ziemi; nazwa ta posiada jedynie historyczne znaczenie, gdyż pomiarami ziemi zajmuje się dziś geodezja. Przedmiotem badań geom. są własności tworów przestrzennych (figur geometrycznych).

Podaje się dalej, że początków wiedzy geometrycznej szukać należy w starożytnym Egipcie – miała ona tam charakter empiryczny i związana była z pomiarami gruntu po wylewach Nilu. Grecy uczynili z geometrii naukę matematyczną i znacznie ją rozwinęli. Gwałtowny rozwój geometrii miał miejsce w wieku XVII – wtedy to rozwinęto nowe metody badawcze (geometria analityczna) i geometria podzieliła się na wiele gałęzi. Dalej wymienia się i charakteryzuje (dodając pewne informacje natury historycznej, jak i informacje bibliograficzne⁷⁾ następujące działy geometrii:

1. geometria elementarna – jej przedmiot stanowią elementarne figury geometryczne takie, jak linie, płaszczyzny, okręgi itd.; jej fragmentem jest trygonometria wraz z goniometrią,
2. geometria syntetyczna, tj. geometria badająca własności rzutowe figur geometrycznych,

3. geometria wykreślna,
4. geometria analityczna,
5. geometria różniczkowa,
6. topologia, tj. *analysis situs*,
7. podstawy geometrii, w których bada się systemy aksjomatyczne geometrii.

Dodaje się, że możliwa jest także inna klasyfikacja działów geometrii, a mianowicie: planimetria, stereometria i geometria wielowymiarowa. Niektóre z tych działów geometrii mają w encyklopedii poświęcone im osobne hasła – jest tak w przypadku trygonometrii, goniometrii i topologii.

Warto tu zauważyć, że dziś nie wyróżnia się goniometrii traktując ją jako część trygonometrii. W omawianej encyklopedii scharakteryzowano goniometrię jako „dział geometrii elementarnej, którego przedmiotem są zależności między kątami i pewnymi, związanymi z nimi, wielkościami, a mianowicie tzw. funkcje goniometryczne czyli trygonometryczne i funkcje kołowe”, trygonometrię zaś jako „dział geometrii elementarnej, w którym ustala się związki między elementami trójkąta (bokami i kątami) i podaje metody rozwiązywania trójkątów, tj. obliczania elementów nieznanych przy pomocy znanych”. Dodaje się też, że „[w] badaniach z zakresu t[rygonometrii] posługujemy się stale funkcjami gonjometrycznymi czyli trygonometrycznymi [...], stąd nazwą ‘trygonometria’ obejmuje się nieraz i gonjometrię”.

Obok tych dwóch głównych tradycyjnych dziedzin matematyki, tzn. arytmetyki i geometrii, wymienia się i charakteryzuje w osobnych hasłach takie działy jak: algebra, analiza, rachunek różniczkowy i całkowy, teoria mnogości, teoria prawdopodobieństwa, równania różniczkowe i inne. Hasła takie są krótsze i mają wszystkie podobną strukturę: po wyjaśnieniu, co jest przedmiotem danej dziedziny podaje się pewne uwagi historyczne o jej powstaniu i rozwoju. Warto zauważyć, że nie wspomina się w omawianej encyklopedii o nowej gałęzi matematyki zapoczątkowanej i stworzonej przez matematyków polskich, przede wszystkim Stefana Banacha i jego współpracowników lwowskich, a mianowicie o analizie funkcjonalnej. Być może była to dziedzina zbyt młoda i nowa naówczas, by dostrzeżono jej znaczenie i ważność?

W *Ilustrowanej encyklopedii* znajdujemy też – krótkie, acz kompetentnie napisane – hasła (natury słownikowej) wyjaśniające różne pojęcia matematyczne. Są także hasła biograficzne poświęcone niemal wszystkim ważnym matematykom polskim, jak i obcym różnych epok. Spośród matematyków polskich znajdujemy osobne hasła: Jan Brożek, Tadeusz Banachiewicz, Samuel Dickstein, Władysław Gosiewski, Zygmunt Janiszewski, Adam Adamandy Kochański, Mikołaj Kopernik, Stefan Mazurkiewicz, Julian Puzyna, Waclaw Sierpiński, Hugo Steinhaus, Jan Śniadecki, Józef Maria Hoene-Wroński, Stanisław Zaremba, Kazimierz Żorawski. Nie ma tych haseł zbyt wiele, ale jest to zrozumiałe. Przecież przed I wojną światową było niewielu znanych polskich matematyków, matematyka zaczęła się u nas rozwijać na dobre dopiero w okresie międzywojennym. Uwzględniono w encyklopedii wszystkich twórców

Polskiej Szkoły Matematycznej, zarówno tych związanych z Warszawą, jak i z Lwowem. Zaskakuje jednak brak hasła poświęconego Stefanowi Banachowi – najbardziej chyba znanemu polskiemu matematykowi. Powodem tego faktu może być to, iż Banach zaczynał swą karierę naukową w latach 20., jego główne dzieło – monografia *Théorie des opérations linéaires* – została opublikowana w roku 1932. To dzięki niej wyniki Banacha zostały spopularyzowane między matematykami i przyczyniły się do rozwoju analizy funkcjonalnej. Banach zyskał uznanie i stał się znany w latach 30., a pierwszy tom encyklopedii ukazał się pod koniec lat 20. Dodajmy, że hasła „Banach” nie ma też w wydanym w roku 1938 suplemencie *Trzaski Everta i Michalskiego encyklopedia XX wieku*.

Obok Banacha spośród matematyków polskich brakuje też (w samej encyklopedii, jak i w suplemencie) Witelona. Spośród matematyków obcych brak haseł dotyczących Bolyai, Bradwardine, Diofanta, Boole’a, De Morgana, Hypatii czy Peana.

Interesujące jest zestawienie haseł biograficznych matematyków wedle narodowości. Wygląda to następująco: Norwegia 1, Francja 26, Anglia 12, Włochy 6, Szwajcaria 2, Niemcy 29, Holandia 1, Rosja 2, starożytność i średniowiecze 16.

Inna dziedzina związana z matematyką, w okresie międzywojennym intensywnie rozwijana w Polsce, tzn. logika matematyczna znalazła także swoje miejsce w rozważanej encyklopedii Trzaski, Everta i Michalskiego. Znajdujemy tu hasła (na ogół średniej długości) poświęcone logice i logice matematycznej, jak i hasła biograficzne twórców Warszawskiej Szkoły Logicznej (Jan Łukasiewicz, Stanisław Leśniewski czy Kazimierz Twardowski, który był twórcą Lwowsko-Warszawskiej Szkoły Filozoficznej, z której wyrosła szkoła logiczna) i różnych logików czasów wcześniejszych.

Logika została scharakteryzowana jako „nauka o formalnych podstawach, pierwiastkach i prawach myśli. [...] logika formalna jest w pierwszym rzędzie nauką o pojęciu, sądzie i wniosku”. Jako jej twórcę wymienia się Arystotelesa. Dodaje się, że w XIX wieku zakres logiki został znacznie rozszerzony poprzez włączenie do niej problemów metodologicznych.

Logika matematyczna (nazywana, jak podaje się w encyklopedii, także logiką symboliczną, logistyką czy algebrą logiki) jest opisana jako „część logiki (formalnej), zbudowana metodą ściśle dedukcyjną. [...] jest najprostszym systemem dedukcyjnym, stanowi podstawę całej matematyki; znamionuje ją – w zestawieniu z logiką klasyczną – ścisłość i bogactwo nowych praw”. Dodaje się, że została ona stworzona w drugiej połowie XIX wieku przez Boole’a, a rozwinięta przez Peirce’a, Fregego, Schrödera, Peana, Russella i przez Polaków (tu wymienia się Łukasiewicza).

Podobnie jak to było przypadku matematyki, znajdujemy w encyklopedii obok tych haseł ogólnych związanych z logiką także (na ogół krótkie i o charakterze słownikowym) hasła wyjaśniające rozmaite pojęcia logiczne.

2. MATEMATYKA I LOGIKA W ENCYKLOPEDII POWSZECHNEJ ULTIMA THULE

Rozważmy teraz kolejną encyklopedię wydaną w okresie międzywojennym, tzn. *Encyklopedię powszechną Ultima Thule*. Została ona opublikowana w dziesięciu tomach w latach 1927–1939. Każdy tom liczył około 770 stron. Publikacja encyklopedii została przerwana przez wybuch wojny – ostatni wydany tom kończył się na hasło „Szymanowicz”. Była to jednak najobszerniejsza encyklopedia polska wydana w dwudziestoleciu międzywojennym – zawierała w sumie około 60 000 haseł. Była ilustrowana czarno-białymi rysunkami, fotografiami, mapami i wykresami na wklejkach. Jej redaktorem i wydawcą był indolog, pisarz i tłumacz Stanisław Franciszek Michalski (1881–1961). Tłumaczył w szczególności na język polski fragmenty *Rigwedy* i *Upaniszad* oraz *Bhagwadgītę*, a także teksty buddyjskie, m.in. *Dhammapadę* (jako *Ścieżki prawdy*). Pisał też prace naukowe, głównie z egzegezy *Rigwedy*. Od roku 1935 współredaktorem encyklopedii był pisarz i eseista Juliusz Wiktor Gomulicki (1909–2006). Dodajmy, że w roku 1951 *Encyklopedia powszechna Ultima Thule* została objęta zapisem cenzury i wycofana z wszystkich bibliotek. Warto też zanotować, że Stanisław Franciszek Michalski był bratem Jana Michalskiego – jednego z właścicieli wydawnictwa, które opublikowało *Ilustrowaną encyklopedię Trzaski, Everta i Michalskiego* omówioną powyżej. Lam (1968, s. 322) pisze, że pozazdrościł on bratu encyklopedii i postanowił wydać własną.

Podobnie jak to było w przypadku *Ilustrowanej encyklopedii Trzaski, Everta i Michalskiego*, także w *Encyklopedii powszechny Ultima Thule* matematyka znalazła swe właściwe miejsce. Niestety, podobnie jak i tam, hasła nie zostały znów podpisane i nie można ustalić, kto był ich autorem czy autorami. Wiadomo tylko, że – jak napisano na stronie tytułowej – za hasła matematyczne odpowiedzialny był z ramienia komitetu redakcyjnego profesor Samuel Dickstein (1851–1939), naówczas profesor honorowy matematyki i historii nauki na Uniwersytecie Warszawskim, człowiek wielce zasłużony dla matematyki polskiej. Wspomnieć trzeba tu przede wszystkim o jego wielkich zasługach na polu organizacji życia naukowego i na polu wydawniczym.⁸

Poszczególne hasła dotyczące matematyki były obszerne – o wiele obszerniejsze niż w przypadku *Ilustrowanej encyklopedii*. Dla przykładu hasło „Matematyka” zajmowało trzy kolumny (w *Ilustrowanej encyklopedii* połowę kolumny przy takim samym formacie), hasło „Algebra” ponad cztery kolumny (w *Ilustrowanej encyklopedii* zaś tylko ćwierć kolumny, dokładniej 16 linijek), hasło „Geometria” – ponad trzy kolumny (w porównaniu z jedną kolumną w *Ilustrowanej encyklopedii*), hasło zaś „Arytmetyka” – dwie kolumny (przy trzech czwartych kolumny w *Ilustrowanej encyklopedii*). Także hasła biograficzne były obszerniejsze i zawierały więcej informacji. Wśród nich były obszerne hasła poświęcone współczesnym polskim matematykom i logikom.

Zobaczmy teraz, jak w *Encyklopedii Powszechej Ultima Thule* charakteryzowano matematykę i jej gałęzie. Matematyka jako taka opisana jest następująco:

Matematyka (nazwa pochodzi od wyrazu greckiego *mathesis* „nauka”) jest nauką, a raczej zespołem nauk, których przedmiotem jest badanie związków, dających się ustanowić pomiędzy tworami myślowymi w ten sposób, że można je uważać jako zawarte w pewnych uporządkowanych rozmaitościach. Matematyka jest na równi z logiką, nauką formalną i dedukcyjną. Dawna, dziś jeszcze powtarzana, definicja matematyki, jako nauki o wielkościach, liczbach i figurach, nie jest dokładna ani wystarczająca. W miarę rozwoju nauki rozszerza się zakres przedmiotów, poddawanych jej badaniu, pogłębia się ich treść, doskonala metody, dlatego definicje, którym nie odpowiada bogactwo wciąż rozwijającej się nauki, nie dają należytej jej charakterystyki.

Jako główne gałęzie matematyki współczesnej wymienia się dalej teorię mnogości i topologię. Mówi się, że dzięki teorii grup i teorii przekształceń pogłębieniu uległy metody algebry i analizy. Matematyka dzieli się na czystą i stosowaną. Inną klasyfikację daje podział na matematykę elementarną i matematykę wyższą, przy czym zasadą klasyfikacji i podziału jest tu pojęcie granicy. Podkreśla się dynamiczny rozwój matematyki oraz to, że konsekwencją takiego rozwoju jest fakt, iż niemożliwe jest w tej chwili ogarnięcie całego zakresu wiedzy matematycznej jako „systemu stałego i organicznego”. W dalszym ciągu podaje się trzy przykładowe klasyfikacje działów matematyki stosowane w różnych czasopismach. Hasło kończy się informacją na temat najważniejszych czasopism matematycznych, w szczególności czasopism niemieckich, francuskich, amerykańskich i polskich.

Najważniejsze działy matematyki opisane są w oddzielnych hasłach. Mamy więc hasła poświęcone algebrze, analizie, arytmetyce i geometrii.

Algebrę opisuje się jako jedną z najważniejszych gałęzi matematyki mającą swe początki w starożytności. Stwierdza się, że choć „[d]okładne wyodrębnienie właściwych zadań algebry jest rzeczą trudną”, to można powiedzieć, iż do jej głównych zadań należy rozwiązywanie równań algebraicznych. W związku z tym zadaniem rozwiniętych zostało wiele innych pomysłów i teorii, w szczególności teoria wyznaczników, teoria liczb, teoria ciał algebraicznych, teoria niezmienników, teoria przekształceń, teoria grup – ta ostatnia staje się coraz ważniejsza w całej matematyce. Podkreśla się, że podejście aksjomatyczne doprowadziło do badania różnych systemów algebraicznych. Dalej daje się zarys dziejów algebry od jej początków w starożytności po wiek XX. Hasło kończy się uwagami na temat gałęzi algebry współczesnej i na temat głównych prac z zakresu algebry, w tym prac polskich. Wśród gałęzi algebry wymienia się: kombinatorykę, teorię macierzy i wyznaczników, algebraiczną teorię grup, teorię funkcji wymiernych, teorię form i niezmienników, teorię eliminacji, teorię ułamków łańcuchowych, liczby zespolone, teorię liczb algebraicznych, teorię ideałów i funkcjonałów, teorię równań algebraicznych, metody przybliżonego rozwiązywania równań.

Podkreśla się związki i powiązania algebry z innymi działami matematyki takimi, jak teoria liczb, analiza czy teoria funkcji.

Analiza – dokładniej tzw. analiza wyższa dla odróżnienia jej od analizy elementarnej – została scharakteryzowana jako obszerny dział matematyki bazujący na rachunku różniczkowym i całkowym. Głównymi pojęciami wyróżniającymi ją i odróżniającymi od innych działów matematyki są pojęcia ciągłości i granicy. Z tego też powodu została ona nazwana przez Eulera „analizą nieskończoności (analysis infinitorum), a i do dziś dnia jeszcze często używana jest nazwa analizy nieskończoności (infinitesimalnej) lub wprost analizy matematycznej”. W dalszym ciągu opisuje się historię badań nad pojęciem wielkości nieskończenie małej i stwierdza się, iż jest to pojęcie użyteczne, aczkolwiek nie w pełni ugruntowane i pewne. Jako działy analizy wymienia się: teorię równań różniczkowych (zarówno zwyczajnych, jak i cząstkowych), teorię funkcji analitycznych, teorię funkcji rzeczywistych, teorię równań całkowych, teorię przekształceń ciągłych i teorię funkcji specjalnych. Hasło kończy się pewnymi uwagami dotyczącymi podstawowych prac (dokładniej: podręczników) z zakresu analizy (w tym wymienia się kilka polskich). Zauważmy, że nie ma tu słowa o analizie funkcjonalnej rozwijanej intensywnie w Polsce, w szczególności w Lwowskiej Szkole Matematycznej przez m.in. Banacha, Steinhaus, Mazura i innych. Być może powodem tego jest fakt, że dziedzina ta nie była jeszcze w pełni ukształtowana, a badania dopiero zaczynały się.

Arytmetyka jest – wedle omawianej encyklopedii – gałęzią matematyki, której nazwa pochodzi od greckiego słowa *arithmos* – liczba. Wyróżnia się różne działy arytmetyki:

1. arytmetykę niższą, w której rozważa się liczby naturalne i ułamki, jak również operacje na nich oraz ich zastosowania do problemów życia codziennego,
2. arytmetykę w sensie szerszym obejmującą ogólną teorię operacji na liczbach i teorię liczb zespolonych, kombinatorykę, teorię wyznaczników, teorię mnogości i teorię grup,
3. arytmetykę teoretyczną – jest to „[n]auka o liczbach wymiernych, niewymiernych i zespolonych, ujęta w całość systematyczną i traktowana ze ścisłością właściwą dzisiejszym wymaganiom naukowym”,
4. teorię liczb zwaną też arytmetyką wyższą – czyli „[n]aukę badającą własności liczb, form liczbowych i t.zw. ciał algebraicznych, niezależnie od zastosowań”; różni się jej część elementarna i część wyższą zwaną analityczną teorią liczb, w której stosuje się metody analizy.

W dalszej części opisuje się rozwój historyczny arytmetyki zaczynając od starożytnego Egiptu i Babilonii, poprzez Grecję, Imperium Rzymskie, Arabów, Leonarda z Pizy po Stevina, Nepera i ich następców. Hasło kończy się pewnymi informacjami bibliograficznymi – tym razem podaje się tylko prace polskie od najdawniejszych pochodzących z wieku XVI po najnowsze.

Warto zauważyć, że oprócz ogólnego hasła „Arytmetyka” znajdujemy w *Encyklopedii powszechej Ultima Thule* także związane z nim hasła „Arytmetyka handlowa” i „Arytmetyka polityczna”. Ta pierwsza jest scharakteryzowana jako „arytmetyka stosowana, obejmująca sposoby wykonywania rachunków kupieckich”, ta druga zaś jako „zbiór zastosowań matematyki do rozmaitych zagadnień życia społecznego i państwowego” (tzn. statystyka, matematyka aktuarialna itp.). Hasła dotyczące arytmetyki są dopełnione przez dwa hasła poświęcone maszynom i instrumentom ułatwiającym liczenie, a mianowicie przez hasła „Arytmometr” i „Arytmoskop”.

Kolejną ważną gałąź matematyki, geometrię, scharakteryzowano jako „naukę, ujmującą w system definicji, postulatów i twierdzeń fakty naszej intuicji przestrzennej, oraz wszelkie konstrukcje w przestrzeni, wyobraźalnie lub myślowo dokonywane, uogólniającą nadto układ postulatów i stwarzającą systemy idealne, intuicje bezpośrednio przekraczające”. Wyjaśnia się to dalej pisząc:

[...] geometria jest nauką, badającą własności i związki wzajemne utworów utworzonych z elementów (punktów, prostych, płaszczyzn) na podstawie pewnej liczby definicji i aksjomatów (postulatów). Badanie tych związków uskutecznia się w dalszym ciągu przy pomocy dedukcji, t.j. wnioskowania, które poza pierwiastkami intuicyjnymi, wyrażanymi pojęciowo w definicjach i aksjomatach, więcej nie odwołuje się.

Podkreśla się, że same podstawowe elementy (punkty, linie, płaszczyzny) są w istocie „utworami idealnymi, początkowo ze spostrzeżeń i doświadczeń konkretnych wysnutymi i że w dalszym rozwoju matematyki idealizacja ta może się odbywać sposobem odmiennym od stosowanego w geometrii zwykłej”. Dodaje się, że w ostatnim okresie powstała nowa gałąź geometrii zwana geometrią abstrakcyjną lub geometrią teorii mnogościową, w której bada się przestrzenie topologiczne i w której w szczególności wprowadzono nowe pojęcie wymiaru. W dalszym ciągu podaje się uwagi historyczne dotyczące podstaw geometrii i jej rozwoju. Mówi się, jak doszło do stworzenia geometrii nieeuklidesowych i jak mogą one zostać scharakteryzowane przy pomocy pojęć wprowadzonych przez Riemanna. Mówi się także o geometrii różniczkowej i o nowych badaniach w geometrii (Riemann, Grassmann, Ricci, Bianchi, Tartan itd.). Oddzielne hasła zostały poświęcone geometrii analitycznej, rzutowej i wykreślnej. I tu znów po scharakteryzowaniu tych geometrii mówi się o ich rozwoju historycznym i dodaje się pewne informacje bibliograficzne.

Oprócz dużych haseł na temat działów i gałęzi matematyki mamy w *Encyklopedii powszechej Ultima Thule* także hasła wyjaśniające poszczególne pojęcia matematyczne takie, jak „Liczba”, „Funkcja”, „Logarytm” itd. Wszystkie te hasła przynoszą obszernie wyjaśnienia wraz z uwagami natury historycznej i bibliograficznej (włączając dzieła polskie). Są też hasła poświęcone poszczególnym matematykom, zarówno polskim, jak i obcym. Są one obszerniejsze niż to było w przypadku *Ilustrowanej encyklopedii Trzaski, Everta i Michalskiego* – dla przykładu hasło „Sierpiński” ma teraz rozmiar 1,5 kolumny, hasło „Euler” – 2 kolumn, „Euklides” – 1,5 kolumny. Znów nie ma hasła

poświęconego Banachowi – zapewne z tych samych powodów, co w przypadku poprzednio omawianej encyklopedii.

Podobnie jak to było w *Ilustrowanej encyklopedii Trzaski, Everta i Michalskiego* także w *Encyklopedii Powszechniej Ultima Thule* uwzględniono logikę. Mamy więc tu obszernie hasła poświęcone logice i logice matematycznej, jak również hasła biograficzne twórców Warszawskiej Szkoły Logicznej, w szczególności Łukasiewicza oraz różnych logików czasów wcześniejszych. Zadziwia brak hasła „Leśniewski”!

Logikę określa się jako „umiejętność poprawnego myślenia”. Podkreśla się, iż logika zajmuje się nie słowami a myślami. Wydaje się więc ona nauką stosowaną – nie ma jednak żadnej dziedziny nauki czystej, na której logika mogłaby zostać oparta. W przeszłości podstawę taką chciano widzieć czy to w psychologii (Mill), czy w postaci oddzielnej logiki czystej (Husserl). Dalej pisze się, że logika dzieli się na logikę elementarną i metodologię. W dalszym ciągu opisuje się rozwój historyczny logiki poczynając od starożytnych Greków (Sokrates, Platon, Arystoteles), a kończąc na XIX-wiecznych próbach zbliżenia jej do matematyki. Podaje się też listę ważnych dzieł z zakresu logiki, w tym dzieła autorów polskich (Jan Śniadecki, Władysław Biegański, Henryk Struve, Władysław M. Kozłowski).

Oprócz hasła „Logika” znajdujemy także oddzielne hasło poświęcone logice matematycznej. Charakteryzuje się ją poprzez zacytowanie definicji pochodzącej od Zygmunta Janiszewskiego, jednego ze współtwórców Polskiej Szkoły Matematycznej. Czytamy więc:

logika matematyczna (logistyka) jest to logika formalna (t.j. nauka o formach czystej myśli), posługująca się metodą matematyczną, ściślej – metodą, którą dotychczas na większą skalę stosowała tylko matematyka.

W dalszym ciągu podaje się, że logika matematyczna bierze swe początki od Leibniza, aczkolwiek jego próby zostały szybko zapomniane. Właściwi więc twórcy logiki matematycznej to – wedle encyklopedii – George Boole, za którym poszli De Morgan, Jevons, Peirce, McCall, Schröder, Frege, Couturat, Russell i Whitehead. Założeniem przyjmowanym przez tych autorów było, że „logika nie różni się zgoła od matematyki, a dla jednej i drugiej ‘zbyteczną jest inteligencja ludzka lub jakakolwiek inna’”. Źródłem i uzasadnieniem tej ostatniej opinii mogą być istniejące już wtedy maszyny liczące czy maszyna logiczna Jevonsa. Inne podejście do logiki było reprezentowane przez włoską szkołę logiczną, do której zalicza się w encyklopedii Peana i jego uczniów (Padua, Burali-Forti, Vailati, Levy). Podkreślali oni różnice między matematyką i logiką. Odróżnienie to znalazło wyraz na przykład we wprowadzaniu oddzielnych i różnych symboli dla obu tych typów myślenia. Matematyzacja logiki została tutaj zastąpiona przez jej symbolizowanie. Hasło kończy się wymienieniem nazwisk wybitnych polskich logików matematycznych: Jana Łukasiewicza, Leona Chwistka, Jana Śleszyńskiego i Wacława Wolskiego (jak widać znów pominięto Leśniewskiego!).

3. MATEMATYKA I LOGIKA W WIELKIEJ ILUSTROWANEJ ENCYKLOPEDJI POWSZECHNEJ „GUTENBERGA”

W cieniu obu powyżej omówionych encyklopedii była trzecia obszerna encyklopedia powszechna wydana w Polsce międzywojennej, tzn. *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna „Gutenberga”* opublikowana w Krakowie w latach 1928–1934 w 18 tomach plus 2 suplementy przez wydawnictwo „Gutenberga”. Każdy tom liczył około 320–330 stron. Wydawnictwo „Gutenberga” zostało założone w roku 1927 w Warszawie przez Helge Fergo i P. Hansen-Fergo, w roku 1928 przeniesione zostało do Krakowa. W pewnym momencie matryce encyklopedii zostały sprzedane J. Przeworskiemu i to jego wydawnictwo⁹ dokończyło publikację encyklopedii wydając w roku 1938 dwa dodatkowe tomy 21 i 22.¹⁰

Encyklopedia ta nie cieszyła się dobrą opinią, aczkolwiek była dość popularna i sprzedano wiele jej egzemplarzy. Było to wynikiem dobrego marketingu i po części nie do końca uczciwych „chwytów” stosowanych przez wydawcę (por. Lam 1968, s. 329–330). Wielkie zapotrzebowanie na słowniki i encyklopedie w Polsce po I wojnie światowej w połączeniu ze względnie niską ceną pozwoliły jednak wydawcy na osiągnięcie sukcesu handlowego.

Omawiana encyklopedia miała w zasadzie charakter kompilacyjny – pewne hasła były tłumaczeniami z leksykonów niemieckich *Allegemeines Konversations-Lexikon* czy z *Meyers Konversations-Lexikon*. Dodano wprawdzie pewne polskie elementy¹¹, mimo to jednak dzieło zachowało – jak twierdzi Lam (1968) – w pewnym sensie charakter niemiecki.

Większość haseł w *Wielkiej ilustrowanej encyklopedji powszechnej „Gutenberga”* to hasła dość obszerne, dodano też czarno-białe ilustracje. Hasła nie są sygnowane, zatem autorzy pozostają anonimowi, podobnie zresztą jak redaktorzy całości i redaktorzy poszczególnych działów.

Po tych ogólnych uwagach przyjrzyjmy się teraz obrazowi matematyki i logiki w omawianej encyklopedii. Zacznijmy od hasła „Matematyka”. Zaczyna się ono od słów: „matematyka (także mathesis, greck., wiedza) nauka o wielkościach”. Podkreśla się, że ma ona charakter dedukcyjny i że aksjomaty matematyki winny być niesprzeczne i niezależne. W matematyce mamy do czynienia z „pojęciami czysto abstrakcyjnymi”, ale zauważa się, że:

Pojęcia matematyczne powstały jednak przeważnie na tle stosunków konkretnych i dlatego rozumowania matematyczne, mimo, że są oderwane, mogą być z pożytkiem stosowane do zagadnień praktycznych.

Dodaje się następnie:

Wyjaśnienie genezy i związku pojęć matematycznych ze światem poznawalnym doświadczalnie należy raczej do filozofii niż do matematyki.

Wyróżnia się matematykę czystą i stosowaną. Do tej ostatniej zalicza się geometrię wykreślną, mechanikę teoretyczną i rachunek prawdopodobieństwa; dodaje się, że matematyka ma liczne zastosowania w astronomii, fizyce, geodezji i technice. Działy matematyki czystej wymieniane są w specyficzny sposób – mówi się mianowicie, które działy zajmują się liczbami (tu wskazuje się arytmetykę, algebrę – zarówno niższą jak i wyższą, wreszcie teorię mnogości), dalej pojęciem funkcji (analiza matematyczna) i obiektami przestrzennymi (topologia geometryczna, planimetria, trygonometria, geometria analityczna, rzutowa i różniczkowa). Hasło zawiera też zarys historycznego rozwoju matematyki – zajmuje ono ponad połowę hasła i podzielone jest na dwie części: część pierwsza mówi o rozwoju matematyki do XIX wieku, a część druga o matematyce współczesnej. W tej drugiej części wymienia się główne rozwijane gałęzie matematyki wraz z nazwiskami wybitnych matematyków pracujących w danym dziale. Warto zauważyć, że znajdujemy tu nazwiska wielu współczesnych matematyków polskich – znacznie więcej niż to miało miejsce w dwu poprzednio rozważanych encyklopediach.¹² Podkreśla się, że „[t]eoria mnogości i topologia uprawiana jest przede wszystkim w Polsce”. Co więcej, wymienia się całą listę działów matematyki rozwijanych w Polsce podając też nazwiska zajmujących się nimi polskich matematyków. Hasło kończy się zdaniem: „Wielkie zasługi jako organizator, historyk matematyki i tłumacz położył S[amuel] Dickstein”.

Osobne hasła poświęcono głównym działom matematyki. Arytmetykę definiuje się jako naukę o liczbach. Wyróżnia się trzy główne działy arytmetyki: arytmetykę teoretyczną (zajmującą się ogólnym pojęciem liczby i badającą własności liczb i związki między nimi), arytmetykę praktyczną (rachunki na liczbach) i arytmetykę polityczną (określaną jako „rachunek umorzenia długów, rachunek rent i t.p., jak również rachunek ubezpieczeń”).

Geometrię określa się jako gałąź matematyki zajmującą się figurami przestrzennymi i ich własnościami. Wyróżnia się rozmaite jej działy, a mianowicie: geometrię elementarną, rzutową, syntetyczną, wykreślną, analityczną i różniczkową, jak również podstawy geometrii oraz topologię. Zadaniem podstaw geometrii jest „zbadanie, jakie pewniki wystarczają do zbudowania całej g[ometrii] lub też pewnych jej działów”. Z drugiej strony rozróżnia się planimetrię, stereometrię i geometrię wielowymiarową. Trygonometrię określa się jako gałąź geometrii badającą związki między bokami i kątami trójkąta.

Nie ma żadnego oddzielnego hasła poświęconego algebrze, są za to hasła poświęcone teorii mnogości, teorii liczb, rachunkowi prawdopodobieństwa i topologii. Teorię mnogości scharakteryzowano jako dział matematyki „traktujący o własnościach zbiorów w oderwaniu od cech elementów zbioru (jednostek, do zbioru należących)”. Teoria liczb zaś to „gałąź matematyki, zajmująca się własnościami liczb całkowitych i temi zagadnieniami, które dadzą się wyłącznie przy użyciu liczb całkowitych rozwiązać”.

W żadnym z haseł poświęconych poszczególnym gałęziom matematyki – poza hasłem o teorii liczb – nie podano informacji historycznych czy bibliograficznych.

W *Wielkiej ilustrowanej encyklopedji powszechnej „Gutenberga”* znajdujemy też (czasem obszerne) hasła biograficzne poświęcone poszczególnym matematykom, wśród nich sporo poświęconych matematykom polskim. Znajdujemy tu w szczególności hasła poświęcone prawie wszystkim ważnym matematykom polskim, zarówno współczesnym, jak i dawnym (wśród nich są Hoene-Wroński, Banachiewicz, Janiszewski, Mazurkiewicz, Sierpiński, Steinhaus). Niektóre z nich zawierają też tytuły ważniejszych dzieł danego matematika. Hasło „Banach” zostało dodane w tomie 19 (suplement) i uzupełnione w tomie 21.

Dodajmy jeszcze, że w omawianej encyklopedii znajdujemy także hasło poświęcone nauczaniu matematyki – hasła tego typu nie było w żadnej z dotychczas omawianych encyklopedii.

Także logika została uwzględniona w encyklopedii „Gutenberga”. Są więc tu hasła „Logika”, „Logistyka” i „Logiczny rachunek” oraz hasła dotyczące poszczególnych pojęć logiki. Są też hasła biograficzne, w szczególności poświęcone logikom polskim, w tym Łuksiewiczowi. I jak poprzednio zadziwia brak hasła poświęconego Leśniewskiemu.

Logika definiowana jest jako „nauka o prawach poprawnego myślenia, służąca do kontroli poznania naukowego, w odróżnieniu od psychologii myśli, zajmującej się samym przebiegiem aktów myśli, a nie ich treścią”. Podkreśla się, że logika jest nauką dedukcyjną, ponieważ „zajmuje się tylko formą wypowiedzi logicznych i ich zgodnością między sobą, a nie ich związkiem z rzeczywistością, tak jak teoria poznania (prawda formalna)”. Logikę dzieli się na logikę elementarną („zajmującą się pojęciami, sądami i wnioskami”) i metodologię („dającą przepisy, jak należy z tych członów budować całość”). Nie podaje się w tym hasle żadnych informacji natury historycznej czy bibliograficznej.

W hasle „Logistyka” powiada się, że w starożytności termin ten oznaczał praktyczną stronę rachowania „w odróżnieniu od naukowego teoretycznego traktowania liczb (arytmetyka)”. Obecnie, dodaje się, przez logistykę rozumie się „rozwinętą w ostatnich czasach metodę traktowania logiki przy pomocy symboliki i prawideł podobnych do prawideł rachunkowych algebry”. Dodaje się, że w tym znaczeniu używa się też czasami terminu logika algebraiczna.¹³

Hasło „Logiczny rachunek” – związane z hasłami „Logika” i „Logistyka” – wyjaśnia, że termin ten oznacza „działanie logiczne, polegające na wyrażaniu zdań i wniosków logicznych zapomocą symboli, dla uniknięcia dwuznaczności i nieporozumienia”. Jako pioniera tego kierunku wymienia się matematyka włoskiego Giuseppe Peana. Rozwijali go zaś, wedle encyklopedii: „Boole, R[obert] Grossmann, Peirce, E[rnst] Schröder, Whitehead, Russell i i[nni]”.

4. MATEMATYKA I LOGIKA W ENCYKLOPEDII ŚWIAT I ŻYCIE: ZARYS ENCYKLOPEDYCZNY WSPÓŁCZESNEJ WIEDZY I KULTURY

Ostatnią encyklopedią wydaną w Polsce przed wybuchem II wojny światowej była encyklopedia *Świat i życie: zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury*. Nie była ona wprawdzie encyklopedią powszechną, warto jednak poświęcić jej chwilę uwagi. Encyklopedia ta miała specjalny i raczej niestandardowy charakter – była bowiem zbiorem opracowań przeglądowych dotyczących różnych dziedzin uporządkowanych alfabetycznie. Przeznaczona była głównie dla uczniów i studentów, choć służyć mogła szerokim kręgom czytelników. Składała się z czterech tomów i dodatkowego tomu 5, który miał charakter zwięzłego słownika encyklopedycznego. Redaktorem naczelnym był Zygmunt Łempicki (1886–1943), profesor filologii germańskiej na Uniwersytecie Warszawskim, a redaktorem doktor Anna Chorowiczowa (1895–1943). Poszczególne hasła-artykuły w tomach 1–4 napisane zostały przez wybitnych polskich uczonych, hasła w tomie 5 nie były sygnowane. Te ostatnie zawierają odsyłacze do obszernych haseł w tomach 1–4, jeśli odpowiednie hasła zostały tam umieszczone, lub też dają krótkie słownikowe wyjaśnienie odpowiednich pojęć, informacje o osobach, miejscach czy faktach.

Wśród haseł-artykułów zamieszczonych w głównej części, tzn. w tomach 1–4, a dotyczących matematyki i jej działów mamy następujące:

- „Arytmetyka i algebra” napisane przez Tadeusza Sierżputowskiego,
- „Funkcja” napisane przez Otto Nikodyma,
- „Geometria” napisane przez Otto Nikodyma,
- „Liczba i cyfra” napisane przez Otto Nikodyma,
- „Matematyka” napisane przez Hugona Steinhausa.

Jest także hasło „Logika”, którego autorem jest Kazimierz Ajdukiewicz. Widzimy więc, że autorami tych haseł byli wybitni polscy uczeni.

Inne gałęzie i działy matematyki zostały zaprezentowane w dodatkowym tomie 5, a wśród nich mamy takie, jak: analiza, liczby algebraiczne, teoria mnogości, logistyka, podstawy matematyki, topologia.

Jaki jest obraz matematyki zarysowany w encyklopedii *Świat i życie*? Pod hasłem „Matematyka” podaje się w tomie 5, że jest to „nauka, lub raczej zbiór nauk, których przedmiotem są: liczby, twory geometryczne (np. figury, bryły) oraz cały szereg pojęć z nimi związanych (zbiory, funkcje, przekształcenia geometryczne, równania etc.)”. Hasło „Matematyka” umieszczone w tomie 3 jest bardzo obszerne – liczy 14 kolumn. Ma ono charakter raczej dydaktyczny. Po określeniu czym zajmują się różne działy matematyki autor próbuje zdefiniować matematykę jako dyscyplinę i pisze:

Powszechnie uznanej definicji matematyki niema. [...] Wspólną cechą systemów matematycznych jest to, że dadzą się wyprowadzić drogą rozumowania logicznego z układu aksjomatów. Każdy system ma swój układ aksjomatów, t. zn. zdań podstawowych. Za-

pomocą odpowiednich podstawień można te zdania sprowadzić do twierdzeń arytmetyki, a nawet do twierdzeń o liczbach naturalnych. Dowody tych twierdzeń opierają się wkońcu na zasadach logiki.

Wyróżnia się dalej cztery główne działy matematyki: algebrę, analizę, geometrię i matematykę stosowaną wymieniając co wchodzi w ich skład. Dodaje się, że „[k]lasyfikacja matematyki jest zwyczajowa i niezupełnie konsekwentna” oraz że „[t.] zw. matematyka wyższa opiera się na pojęciu funkcji i zbioru nieskończonego”. Hasło kończy się pewnymi uwagami na temat organizacji matematyki, w których mówi się o towarzystwach matematycznych, czasopismach i katedrach matematyki w szkołach wyższych. Zauważyć należy, że uwzględniono przy tym w szerokim zakresie polskie czasopisma matematyczne.

Podobny, raczej popularny, charakter mają też hasła poświęcone poszczególnym działom matematyki. Arytmetykę scharakteryzowano w tomie 5 pisząc, że jest to „w języku potocznym nauka praktycznych rachunków na liczbach naturalnych i ułamkach”. Algebra to „dział matematyki, zajmujący się głównie równaniami oraz formami”. Te skrótowe informacje zostały rozszerzone w tomie 1 w hasle „Arytmetyka i algebra”, gdzie podano w szczególności także informacje dotyczące historii i rozwoju tych gałęzi matematyki.

Geometria to – wedle informacji zamieszczonej w tomie 5 – „zespół nauk matematycznych, zajmujących się liniami, powierzchniami, bryłami, ich przekształceniami, własnościami, które nie ulegają zmianie przy różnego rodzaju przekształceniach itd.”. Główne hasło poświęcone geometrii zamieszczone w tomie 2 i liczące 20 kolumn mówi także o historii geometrii, o metodzie aksjomatycznej, dowodach w geometrii, o ogólnym charakterze twierdzeń geometrii, o systemie geometrii euklidesowej i jego rozszerzeniach oraz o różnych działach geometrii (wymienia się tu trygonometrię, geometrię syntetyczną, wykreślną, analityczną i różniczkową, geometrię wielowymiarową i nieeuklidesową).

Także logika została uwzględniona w omawianej encyklopedii *Świat i życie*. W tomie 5 charakteryzuje się ją krótko pisząc, że jest to „nauka o formalnych zasadach rozumowania w ogóle i w zakresie poszczególnych nauk (metodologia)”. Logistyka natomiast jest to „logika matematyczna – nauka stworzona w końcu XIX w. w celu ugruntowania podstaw matematyki, a obejmująca całą logikę tradycyjną jako drobny fragment. Logika posługuje się symbolami, podobnie jak matematyka”. W części głównej encyklopedii logika została scharakteryzowana następująco:

Logikę w szerokim rozumieniu tego terminu możnaby nazwać teorią nauki. Zajmuje się ona z ogólnego punktu widzenia narzędziami i metodami, czyli sposobami postępowania stosowanymi w naukach. [...] zasięg twierdzeń logiki sięga i poza nauki, obejmując sobą również praktykę poznawczą życia codziennego.

Dalej stwierdza się, że głównym narzędziem w procesach poznawczych jest rozumowanie i wyróżnia się dwa typy rozumowań: niezawodne i zawodne. Oba są omó-

wione w haśle „Logika”. Omawia się jednak także inne metody naukowe oraz klasyfikację nauk na empiryczne i aprioryczne. Dodano także uwagi o korzyściach płynących z logiki oraz pewne wskazówki bibliograficzne.

Tom 5 zawiera obok haseł rzeczowych także hasła biograficzne poświęcone matematykom i logikom polskim i obcym. Uwzględniono przy tym wszystkie ważne postaci.

Tyle jeśli chodzi o treść haseł poświęconych matematyce i logice. Trzeba wyraźnie podkreślić, że wszystkie hasła w głównej części (tomy 1–4) *Świata i życia* mają charakter dydaktyczny i raczej popularny – zostały napisane w stylu, który nie jest charakterystyczny dla encyklopedii powszechnych w pełnym tego słowa znaczeniu. Jest to prawdopodobnie konsekwencją faktu, iż dzieło to było skierowane głównie do uczniów i studentów. Niemniej podkreślić należy, że wszystkie hasła napisane zostały bardzo kompetentnie przez wybitnych uczonych.

5. MATEMATYKA I LOGIKA W PORADNIKU DLA SAMOUKÓW

Rozważając obraz matematyki i logiki w encyklopediach polskich okresu międzywojennego wspomnieć należy także o publikacji, która nie miała w swojej nazwie słowa „encyklopedia”, ale miała w istocie encyklopedyczny charakter. Chodzi tu o *Poradnik dla samouków*. Został on wydany przez Kasę im. Józefa Mianowskiego¹⁴. Seria druga *Poradnika* (nazywana nowym wydaniem) była publikowana w latach 1915–1932.¹⁵ Jej wydawcami byli Aleksander Heflich i Stanisław Michalski¹⁶, redaktorem zaś – Michalski. Byli oni finansowo wspomagani, a od roku 1917 w pełni finansowani przez Kasę Mianowskiego. Prototypem nowego wydania była pierwsza seria opublikowana w latach 1898–1911 (drugie rozszerzone wydanie ukazało się w latach 1901–1913).

Dwa tomy serii drugiej poświęcone zostały matematyce: tom I opublikowany w roku 1915 i tom III z roku 1923. O ile seria pierwsza miała charakter raczej popularny, o tyle nowe wydanie miało już charakter naukowy – za cel stawiano sobie pomoc w nauczaniu i uczeniu się na poziomie uniwersyteckim, jak również przygotowanie do pracy naukowej. Książka miała formę encyklopedyczną i dawała możliwie pełną informację o poszczególnych działach matematyki uwzględniając aktualny stan badań i najnowszą literaturę.

Michalski pozyskał dla swoich planów wybitnych uczonych polskich, w większości młodych i twórczych. Najaktywniejszym z nich był matematyk Zygmunt Janiszewski, jeden ze współtwórców Warszawskiej Szkoły Matematycznej. Autorami poszczególnych haseł/rozdziałów tomu I byli (w nawiasach podajemy tytuły opracowanych przez nich części):

- Jan Łukasiewicz (O nauce),
- Zygmunt Janiszewski (Wstęp ogólny; Równania różniczkowe zwyczajne; Równania funkcyjne, różnicowe i całkowe; Rozwinięcia na szeregi; Topologia; Podstawy geometrii; Logistyka; Zagadnienia filozoficzne matematyki),

- Stefan Kwietniewski (Geometria analityczna; Geometria syntetyczna i wykreślana; Geometria różniczkowa; Historia matematyki: (a) Historia matematyki w ogóle, (b) Historia matematyki w Polsce),
- Wacław Sierpiński (Arytmetyka; Teoria liczb; Algebra wyższa; Teoria mnogości; Teoria funkcji zmiennych rzeczywistych; Rachunek różniczkowy i całkowy; Rachunek różnicowy i sumacyjny),
- Stanisław Zaremba (Teoria funkcji analitycznych; Równania różniczkowe o pochodnych cząstkowych; Teoria grup przekształceń; Rachunek wariacyjny),
- Stefan Mazurkiewicz (Teoria prawdopodobieństwa).

Każdy rozdział zawierał obszerną bibliografię, w której znalazły się nie tylko klasyczne monografie, ale także nowe prace naukowe (w tym polskie) publikowane w specjalistycznych czasopismach naukowych. Podkreślić należy, że autorzy wysoko cenili logikę matematyczną i podstawy matematyki – było to wynikiem ścisłej współpracy polskich matematyków i logiczków, zwłaszcza w ośrodku warszawskim (por. na przykład Murawski 2011, 2014).

W roku 1923 ukazał się drugi tom poświęcony matematyce (był to tom III *Poradnika*) – stanowił on suplement tomu I i zawierał uzupełnienia do tomu I, w tym informacje o najnowszych publikacjach oraz następujące rozdziały/hasła:

- Jan Śleszyński – O znaczeniu logiki dla matematyki,
- Stefan Mazurkiewicz – Teoria mnogości w stosunku do innych działów matematyki,
- Kazimierz Żorawski – O zastosowaniach teorii grup przekształceń,
- Stanisław Zaremba – O stosunku wzajemnym fizyki i matematyki.

Oba tomy dawały kompetentny obraz matematyki i poszczególnych jej działów, jak również informacje na temat ich rozwoju oraz relacji wzajemnych. Dostarczały także wskazówek metodycznych do studiowania matematyki. Aby ułatwić to oraz pomóc w korzystaniu z literatury w rozdziale wstępnym autorstwa Janiszewskiego podano bardzo interesującą – z filozoficznego punktu widzenia – tablicę pokazującą podział matematyki na poszczególne działy oraz wzajemne relacje między nimi. Otóż zachowano w niej tradycyjny podział na geometrię i analizę z jednej strony oraz algebrę i arytmetykę z drugiej – odbija on różnice między tymi działami ze względu na ujęcie przedmiotu badań oraz stosowane metody badawcze (a nie ze względu na naturę i charakter badanych obiektów). Interesujące jest jednakże to, że w tablicy Janiszewskiego pomiędzy geometrią i analizą znajdujemy teorię mnogości i teorię grup. Czytając tablicę od góry w dół widzimy na szczycie teorię mnogości, potem podstawy matematyki, podstawy geometrii i topologię. W ten sposób teorii mnogości przyznaje się dominującą i czołową pozycję wśród dyscyplin matematycznych. Pokazuje to, jaką rolę przypisywali matematycy polscy teorii mnogości i logice matematycznej – miały one być podstawą matematyki (w sensie metodologicznym).

Warto też odnotować, że we wstępie do tomu pierwszego (s. 14) Janiszewski wyjaśniał cele i zadania matematyki jako nauki. Odpowiadając na pytanie: „Jakemu celowi służy cały gmach wiedzy tak abstrakcyjnej, jaką jest matematyka?” pisał: „Wtedy zazwyczaj, jako na rację bytu matematyki, wskazuje się na jej zastosowania, szczególnie na rozwój techniki, który stał się możliwy jedynie dzięki matematyce nowożytnej.” Dodawał jednak, że w matematyce mamy elementy piękna i że „porównać da się ono najlepiej z pięknem muzyki lub architektury (z harmonią tonów i linii)” (s. 16).

6. ZAKOŃCZENIE

Powyższa prezentacja haseł związanych z matematyką i logiką w polskich encyklopediach powszechnych okresu międzywojennego pokazuje, że nauki te znalazły w nich adekwatny obraz. Dodajmy, że dyscypliny te były intensywnie rozwijane w tym czasie w Polsce, a polscy matematycy i logicy należeli do światowej czołówki badaczy w owych dziedzinach. Zarówno matematyka jako nauka, jak i poszczególne jej gałęzie były w encyklopediach kompetentnie i w sposób nowoczesny opisywane i charakteryzowane. Ujęcia konkretnych zagadnień w poszczególnych encyklopediach różniły się oczywiście pod względem choćby objętości haseł, co wynikało z różnych rozmiarów encyklopedii i różnych leżących u ich podstaw założeń edytorskich. Wskazywaliśmy na to wyżej omawiając poszczególne encyklopedie. Zawsze jednak uwzględniano aktualny stan badań, a także nowe dyscypliny matematyczne, które dopiero się rodziły, jak teoria mnogości czy logika matematyczna i podstawy matematyki, podkreślając polski wkład w ich rozwój – choć czasami podkreślano go ze zbytnią skromnością. Liczba haseł matematycznych i logicznych, ich objętość i sposób opracowania pokazują, jak specjalistyczne odkrycia naukowe stają się elementami ogólnokulturowymi. Pokazują też co i w jakim stopniu z wielkich dokonań i odkryć przenika do szerszej świadomości społecznej. Na podkreślenie zasługuje również fakt, że sami matematycy i logicy polscy dbali o prezentowanie aktualnego obrazu swoich dyscyplin szerszemu ogółowi. Świadczy o tym choćby unikatowe wydawnictwo, jakim był *Poradnik dla samouków*, w którym najwybitniejsi uczeni pisali o poszczególnych działach matematyki i logiki kompetentnie i jednocześnie przystępnie, a przy tym bez spływania prezentowanych zagadnień. Zauważyć się też daje – na co zwracaliśmy wyżej uwagę – że choć hasła biograficzne w encyklopediach są napisane kompetentnie, zarówno jeśli chodzi o ich dobór, jak i treść, to brakuje haseł poświęconych pewnym uczonym – matematykom i logiczom, w tym uczonym polskim, na przykład Banachowi czy Leśniewskiemu. Czyżby dawały tu o sobie znać pewne animozje panujące w środowisku?¹⁷

Wszystko to widzieć trzeba w kontekście historycznym. Po kilkusetletnim okresie zaborów panował w społeczeństwie ogromny głód wiedzy, była silna potrzeba odbudowania życia intelektualnego. Pilnie potrzebne więc były dzieła ogólne i pomoce dydaktyczne. Na potrzeby te odpowiadały w szczególności encyklopedie i słowniki. Przy

ich opracowywaniu korzystano oczywiście z doświadczeń zagranicznych, ale starano się też nadać tym tworzonym dziełom charakter narodowy, choćby poprzez szersze uwzględnienie w nich haseł związanych z dokonaniem polskich uczonych czy poprzez zamieszczanie haseł biograficznych rodzimych uczonych. W wydawanie encyklopedii zaangażowani byli wybitni polscy uczeni, w tym także matematycy i logicy. Widać w tym wszystkim ogromne zaangażowanie środowiska naukowego – w tym środowiska matematycznego i logicznego – w odbudowę życia umysłowego po okresie zaborów.

Przypisy

¹ Obok nich działały jeszcze ośrodki matematyczne na uniwersytetach w Wilnie, Krakowie i Poznaniu.

² Na temat matematyki polskiej okresu międzywojennego zob. na przykład K. Kuratowski: *Ponad pół wieku matematyki polskiej 1920–1970*, Warszawa 1973 i *A Half Century of Polish Mathematics: Remembrances and Reflections*, Warszawa–Oxford 1980 oraz R. Duda: *Lwowska szkoła matematyczna*, Wrocław 2014 i *Pearls from a Lost City. The Lvov School of Mathematics*, Providence 2014, a także M. Urbanek: *Genialni. Lwowska szkoła matematyczna*, Warszawa 2014 i M. Przeniosło: *Matematycy polscy w dwudziestolecu międzywojennym. Studium historyczne*, Kielce 2011.

³ Na temat Szkoły Lwowsko-Warszawskiej zob. J. Woleński: *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa 1985 i *Logic and Philosophy in the Lvov-Warsaw School*, Dordrecht/Boston/London 1989. Na temat filozofii logiki i matematyki w Polsce międzywojennej por. R. Murawski: *Filozofia matematyki i logiki w Polsce międzywojennej*, Toruń 2011 i *The Philosophy of Mathematics and Logic in the 1920s and 1930s in Poland*, Basel 2014.

⁴ Przedruk techniką offsetową: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1990.

⁵ S. Lam: *Życie wśród wielu*, Warszawa 1968.

⁶ Por. w tej sprawie na przykład książki J. Woleński: *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska* i *Logic and Philosophy in the Lvov-Warsaw School* oraz R. Murawski: *Filozofia matematyki i logiki w Polsce międzywojennej* i *The Philosophy of Mathematics and Logic in the 1920s and 1930s in Poland*.

⁷ Dodajmy, że wymienia się tu jedynie dzieła polskie, a spośród obcych jedynie kilka, które zostały przetłumaczone na język polski. Spośród autorów obcych najczęściej wymieniany jest włoski geometra Federico Enriques.

⁸ W roku 1884 Dickstein założył wraz z Aleksandrem Czajewiczem „Bibliotekę Matematyczno-Fizyczną”, a w roku 1888 wraz z Edwardem i Władysławem Natansonami oraz Władysławem Gosiewskim czasopismo „Prace Matematyczno-Fizyczne”. Był to pierwszy w Polsce periodyk poświęcony wyłącznie matematyce i fizyce. W 1897 roku rozpoczął wydawanie „Wiadomości Matematycznych”. Zarówno „Prace”, jak i „Wiadomości” były od początku aż do 1939 roku finansowane wyłącznie przez prywatny fundusz Dicksteina. Trzeba też wspomnieć o jego zasługach na polu przekładowym. Dzięki tłumaczeniu na język polski różnych prac klasycznych (publikowanych na łamach „Prac Matematyczno-Fizycznych” i „Wiadomości Matematycznych”), nie tylko przybliżał polskiemu czytelnikowi ważne osiągnięcia naukowe, ale także przyczyniał się w ten sposób do kształtowania polskiej terminologii matematycznej.

⁹ Wydawnictwo J. Przeworskiego było wydawnictwem prywatnym założonym w roku 1933 w Warszawie przez Jakuba Przeworskiego, polskiego wydawcę i księgarza pochodzenia żydowskiego.

¹⁰ Warto tu dodać, że w latach 1992-1998 wydawnictwo Kurpisz z Poznania wydało reprint encyklopedii „Gutenberg”. Reprint zawierał 18 tomów z hasłami od A do Ż, 4 tomy uzupełniające, indeks, 11 tomów suplementu i 3 tomy aktualizacyjne (w sumie 36 tomów + indeks).

¹¹ W szczególności tom 13 został w całości poświęcony hasłu „Polska” i miał charakter monograficzny. Hasła zawarte w tym tomie zostały uporządkowane nie alfabetycznie a przedmiotowo i podzielone na mniejsze podhasła, które zawierały także obszerne bibliografie. Dodajmy, że w tomie tym – inaczej niż w całej encyklopedii – we wstępie podano nazwiska autorów i ich afiliacje. Nie ma tu hasła poświęconego matematyce czy ogólnie nauce, jest natomiast hasło „Filozofia”, które napisał Wiktor Wąsik, docent Uniwersytetu Warszawskiego. Mówi się w nim m.in. o Janie Śniadeckim, Józefie Marii Hoene-Wrońskim i o Kazimierzu Twardowskim. Wspomina się też rozwijaną w Polsce logikę i najważniejszych logików (Łukasiewicz, Leśniewski, Kotarbiński).

¹² Czy było to konsekwencją prób dodania polskich akcentów w encyklopedii?

¹³ Wypada zauważyć, że w terminologii współcześnie stosowanej nie używa się nazwy „logika algebraiczna” jako synonimu logistyki (termin logistyka wyszedł zresztą z użycia, dziś stosuje się termin logika matematyczna) – przez logikę algebraiczną rozumie się dział logiki postępujący się metodami algebry (w tym algebry uniwersalnej).

¹⁴ Została ona powołana w roku 1881, jej pełna nazwa brzmiała: Kasa Pomocy dla Osób Pracujących na Polu Naukowym im. dr. med. Józefa Mianowskiego. Była to największa polska instytucja wspierająca badania prowadzone przez uczonych polskich, jak również wydawanie ich prac naukowych. Działała także po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Zlikwidowana została w roku 1952 i reaktywowana w 1991 pod nazwą Fundacja Popierania Nauki.

¹⁵ Por. Z. Pawlikowska-Brożek: *Poradnik dla samouków. Periodyczne wydawnictwo na miarę rozwoju potrzeb intelektualnych społeczeństwa*, [w:] *Matematyka przelomu XIX i XX wieku. Nurt mnogościowy*, red. J. Mióduszewski, Katowice, 53–60.

¹⁶ Stanisław Michalski, z zawodu inżynier, był współpracownikiem Kasy Mianowskiego.

¹⁷ Wiadomo skądinąd, że w warszawskim środowisku matematycznym i logicznym były grupy nastawione do siebie opozycyjnie. Chodzi tu m.in. o konflikt między Sierpińskim i Leśniewskim związany z ich różnym pojmowaniem teorii zbiorów – zob. na ten temat R. Murawski: *Filozofia matematyki i logiki w Polsce międzywojennej*, Toruń 2011 oraz *The Philosophy of Mathematics and Logic in the 1920s and 1930s in Poland*, Basel 2014.

Literatura

Duda R. (2014), *Lwowska szkoła matematyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław (wydanie drugie).

Duda R. (2014), *Pearls from a Lost City. The Lvov School of Mathematics*, American Mathematical Society, Providence, Rhode Island.

Kuratowski K. (1973), *Ponad pół wieku matematyki polskiej 1920–1970*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

Kuratowski K. (1980), *A Half Century of Polish Mathematics: Remembrances and Reflections*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe–Pergamon Press, Warszawa–Oxford.

Lam S. (1968), *Życie wśród wielu*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Murawski R., 2011, *Filozofia matematyki i logiki w Polsce międzywojennej*, Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

Murawski R., 2014, *The Philosophy of Mathematics and Logic in the 1920s and 1930s in Poland*, Birkhäuser Verlag, Basel.

Pawlikowska-Brożek Z. (1992), Poradnik dla samouków. Periodyczne wydawnictwo na miarę rozwoju potrzeb intelektualnych społeczeństwa, w: *Matematyka przełomu XIX i XX wieku. Nurt mnogościowy*, Uniwersytet Śląski, Katowice, 53–60.

Przeniosło M., 2011, *Matematycy polscy w dwudziestoleciu międzywojennym. Studium historyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Kielce.

Urbanek M., 2014, *Genialni. Lwowska szkoła matematyczna*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa.

Woleński J., 1985, *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Woleński J., 1989, *Logic and Philosophy in the Lvov-Warsaw School*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London.

R. Murawski

MATHEMATICS AND LOGIC AS VIEWED IN POLISH ENCYCLOPAEDIAS IN THE INTERWAR PERIOD

The article shows the picture of mathematics and logic that can be found in the encyclopaedias published in the Polish interwar period. The most comprehensive three popular encyclopaedias at that time considered in the article are as follows: *Ilustrowana encyklopedia* by Trzaska, Evert and Michalski, *Encyklopedia powszechna Ultima Thule*, and *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna* published by the Gutenberg publishing house. We also explore one thematic encyclopaedia *Świat i życie: zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury*, as well as a quite specific publication – not an encyclopaedia in itself but one of encyclopaedic character – prepared by outstanding Polish mathematicians, i.e. *Poradnik dla samouków* (volumes 1 and 3 of the 2nd series were devoted to mathematics and logic). The view of mathematics and logic in encyclopaedias is important because of an intensive progress in mathematics and mathematical logic in the interwar Poland. Analysis of entries dedicated to these fields of knowledge shows

that both mathematics and logic were presented in a reliable and modern way with consideration for the state of research at that time.

Also new, developing mathematical disciplines were taken into account, as, for example, set theory, topology, or the rudiments of mathematics. With too much modesty sometimes, the input of Polish scientists in this development was stressed. Furthermore, the article analyses what topics, questions, and forms did not find their reflection in the encyclopaedias, as well as the reasons why it so happened.

Jan Piskurewicz

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Warszawa

SPRAWA KATEDRY W COLLÈGE DE FRANCE DLA ALBERTA EINSTEINA – W ŚWIETLE JEGO KORESPONDENCJI

O katedrze dla Einsteina w Collège de France wspominają bardzo zwięźle i niezbyt dokładnie jego biografowie: Abraham Pais i Walter Isaacson¹. Tymczasem sprawa ta – ze względu na jej rozgłos, zaangażowanie w nią francuskiego środowiska naukowego, władz państwowych i samego Einsteina – zasługuje na większą uwagę i dokładniejszą analizę.

Einstein bliższe kontakty z francuskim, a przede wszystkim paryskim środowiskiem naukowym nawiązał w marcu 1913 r. – w trakcie swej pierwszej wizyty w Paryżu. Wtedy to, za sprawą Marii Skłodowskiej-Curie i Paula Langevina², fizycy francuscy zaprosili Einsteina do wygłoszenia wykładu na dorocznym spotkaniu Société Française de Physique. W marcu 1913 r. Einstein przybył do Paryża z żoną Milewą. Oboje zatrzymali się na krótko u M. Curie. Przy okazji Einstein poznał bliżej środowisko naukowe francuskie, goszczony przez M. Curie, Langevina, Jeana Perrina³ i innych uczonych francuskich. Był pod wrażeniem samego miasta i przyjęcia, jakiego doznał. W liście do M. Curie po tym pobycie pisał:

Minęło tylko kilka dni od tych cudownych wydarzeń i moje małe szare komórki nadal są nimi pobudzone [...] odczuwam głęboką wdzięczność dla Pani i jej przyjaciół za to, że pozwoliłyście mi uczestniczyć w Waszym życiu. Nie wyobrażam sobie niczego bardziej inspirującego niż widok istot tej miary, żyjących wspólnie tak zgodnie. Wszystko w Pani domu wydało mi się tak naturalne, jak współgranie różnych części pięknego dzieła sztuki i chociaż moja znajomość języka francuskiego jest zaledwie elementarna, nigdy nie miałem poczucia, że jestem wśród Was kimś obcym. Gorąco dziękuję Pani za czas mi poświęcony i błagam o wybaczenie, jeżeli czuła się Pani zaszokowana moimi nieokrzesanymi manierami⁴.

Kolejny przyjazd Einsteina do Paryża miał nastąpić w 1914 r., jednak ze względu na wybuch I wojny światowej musiał zostać przełożony. Nastąpił dopiero w 1922 r. Jego głównym orędownikiem był Langevin – profesor Collège de France, przyjaciel Einsteina i propagator jego teorii naukowych na gruncie francuskim. Wizyta w 1922 r., w przeciwieństwie do tej z 1913 r., miała dość kontrowersyjny charakter. Powojenna wzajemna wrogość pomiędzy Francuzami i Niemcami odbiła się także na Einsteinie. Mimo żydowskiego pochodzenia i pacyfistycznych zapatrywań, którym dawał wyraz w trakcie wojny, postrzegany był przez pewien odłam społeczeństwa francuskiego jako nieprzyjaciel (natomiast w Niemczech, zwłaszcza przez koła nacjonalistyczne, jako żydowski zdrajca). Sam Einstein, mimo gorących zaproszeń ze strony Langevina, początkowo chciał odwołać wizytę i zdecydował się na nią dopiero wtedy, kiedy przekonano go, że posłuży zbliżeniu francusko-niemieckiemu.

Wizyta miała miejsce w dniach 28 marca – 10 kwietnia 1922 r.⁵ i obejmowała konferencję Paula Langevina o teorii względności w stowarzyszeniu studenckim w obecności Einsteina (30 marca), konferencję Einsteina w Collège de France (31 marca), pierwszą część dyskusji w niewielkim gronie uczonych w Collège de France (3 kwietnia), drugą część dyskusji w zamkniętym kręgu w Collège de France (5 kwietnia), konferencję Einsteina w Société française de philosophie (6 kwietnia) i trzecią część dyskusji w zamkniętym kręgu w Collège de France (7 kwietnia)⁶.

Gazety francuskie generalnie dobrze przyjęły tę wizytę, wykazując spore zainteresowanie Einsteinem. On sam unikał kontaktów z prasą i powstrzymywał się od wypowiedzi politycznych. Zdaniem korespondenta jednej z berlińskich gazet „jego łagodny wygląd i uśmiech zjednały mu wszystkie serca” a „publiczność stanowiła zadziwiająca mieszanka sławnych ludzi, śmietanki towarzyskiej i młodzieży studenckiej”⁷.

Nie wszyscy jednak tak ciepło przyjęli Einsteina – także w środowisku uczonych francuskich. 4 kwietnia Einstein, zaproszony na posiedzenie Akademii Nauk, zrezygnował z udziału w nim w związku z ryzykiem bojkotu jego osoby. Podobne ryzyko miało miejsce także na innych spotkaniach z udziałem Einsteina, czemu starano się zaradzić. Jak pisze biograf Einsteina Denis Brian, na pierwszym wykładzie w Collège de France matematyk i polityk Paul Painlevé⁸ – aby wykluczyć ewentualnych protestujących – osobiście sprawdzał zaproszenia i wpuszczał tylko zaproszonych, wśród nich Marię Curie i Henri Bergsona. Einstein mówił po francusku – z pomocą Langevina, który stał przy nim i podpowiadał stosowne słowa⁹.

10 kwietnia 1922, po opuszczeniu stolicy Francji, Einstein odwiedził pole bitwy niedaleko Paryża¹⁰.

Późniejsze wizyty Einsteina w Paryżu nie miały już tak rozbudowanego programu i tak spektakularnego charakteru (może z wyjątkiem uroczystości przyznania Einsteinowi w 1929 r. doktoratu *honoris causa* Sorbony). Przeważnie miały one wymiar prywatny, czasem też brał udział w spotkaniach niektórych gremiów (na przykład

Międzynarodowej Komisji Współpracy Intelktualnej przy Lidze Narodów, której był członkiem).

Z czasem, wraz ze wzrostem swej naukowej sławy, Einstein począł otrzymywać z różnych stron coraz bardziej interesujące zaproszenia i propozycje pracy w renomowanych ośrodkach nauki światowej. Także z USA, gdzie proponowano mu miejsce w tzw. Caltechu (California Institute of Technology) w Pasadenie, do którego kilkakrotnie przyjeżdżał. Tamże, na przełomie lat 1931 i 1932 odwiedził go znany amerykański menedżer Abraham Flexner, aby w imieniu swoich mocodawców zaproponować Einsteinowi pracę w otwieranym właśnie Instytucie Badań Zaawansowanych (Institute for Advanced Studies), ufundowanym przez rodzinę Bambergerów, milionerów amerykańskich. Instytut miano ulokować w New Jersey, niedaleko Princeton University. Einstein wyraził zgodę. W Princeton miał mieć idealne warunki do pracy. Ponadto zamierzał tam przebywać jedynie 4-6 miesięcy w roku, a resztę czasu spędzać w innych ośrodkach badawczych, przede wszystkim w Niemczech, gdzie posiadał dom, środowisko naukowe i cieszył się poważaniem większości niemieckiej elity intelektualnej¹¹.

Sytuacja uległa zmianie wraz z dojściem do władzy w Niemczech Hitlera i naziistów w styczniu 1933 r. Einstein przeczuwał taki rozwój zdarzeń, wyjeżdżając w grudniu 1932 r. do wspomnianego Caltechu, choć jeszcze się łudził, że powrót do Niemiec będzie możliwy. Jednak w lutym 1933 r., kiedy podpalono Reichstag i zaczęto plądrować żydowskie sklepy, stało się jasne, że takiej możliwości nie będzie. W marcu otrzymał wiadomość, że splądrowano także jego dom, szukając rzekomo komunistycznej skrytki z bronią, a następnie zablokowano mu konto bankowe. Wróciwszy do Europy, zaraz po dopłynięciu do Antwerpii, 28 marca pojechał do konsulatu Rzeszy w Brukseli aby oddać niemiecki paszport i zrzec się niemieckiego obywatelstwa. Wysłał też list do Pruskiej Akademii Nauk, w którym zrzekał się członkostwa w niej¹². Zatrzymał się w Belgii, gdzie wynajął dla siebie i swoich najbliższych dom w nadmorskiej miejscowości Le Coq-sur-Mer.

W kwietniu 1933 r. rząd niemiecki zakazał Żydom piastowania wszelkich funkcji publicznych, w tym na uniwersytetach i w innych instytucjach naukowych. Wśród zmuszonych do ustąpienia (i najczęściej do wyjazdu) było czterestu laureatów Nagrody Nobla i dwudziestu sześciu profesorów fizyki teoretycznej – spośród sześćdziesięciu w całym Niemczech¹³.

Einstein, pozbawiony miejsca pracy, otrzymał kilka zaproszeń na uniwersytety i przyjął je chętnie, zakładając widocznie, że w Princeton będzie przebywał jedynie kilka miesięcy w roku. Ponadto traktował je jako wyraz poparcia dla siebie i sprzeciwu wobec tego, co działo się w Niemczech. Wcześniej sam poczynił pewne kroki w kierunku uzyskania katedry na jednym z uniwersytetów europejskich. Chodziło o Collège de France.

Już na początku marca otrzymał od swego znajomego, Félixah Behra, dokładne informacje na temat możliwości uzyskania katedry w Collège de France. Behr streszczał w swoim liście starania, jakie zrobił w tym kierunku. Przede wszystkim dzięki swoim

znajomościom dotarł do Désirégo Roustana, szefa gabinetu ministra oświaty, któremu przekazał list Einsteina (napisany zapewne jeszcze w lutym) i zapewnił go, że „profesor Einstein jest gotów do przyjazdu, że zrobi wszystko, czego Francja od niego będzie wymagać, że sprawa jest odtąd wiadoma itd. itd.”¹⁴. Roustan miał porozmawiać na ten temat z ministrem i nazajutrz dać odpowiedź Behrowi. Collège de France było uczelnią państwową i każda nominacja profesorska wymagała zgody władz.

Nazajutrz Roustan oświadczył Behrowi, że praktycznie Einstein posiada już nominację do Collège de France i że władze państwa będą szczęśliwe, mając go u siebie. Jednocześnie dodał, iż przyjmują go przede wszystkim jako wielkiego uczonego i fizyka, a nie jako Żyda lub Niemca, a więc przyjęcie to nie ma wymiaru politycznego i Einstein uważany będzie przede wszystkim za profesora Collège de France¹⁵.

Przy okazji omówiono kwestie praktyczne, takie jak terminarz wykładów Einsteina w roku akademickim – brano bowiem pod uwagę jego coroczne, kilkumiesięczne zatrudnienie w Princeton. Rozmawiano także o sytuacji społecznej i politycznej we Francji w kontekście ewentualnego przyjazdu Einsteina. Uznano, że jest tu spokojnie, chociaż wskazano na wzrost nastrojów ksenofobicznych i ruchów ekstremalnej prawicy, prowadzących kampanie przeciwko Żydom i masonom. Jednak, jak stwierdził Behr, zasadnicza część społeczeństwa jest wolna od tej „zgnilizny”. Zapowiedział też, że uda się do Paula Langevina, żeby poinformować go o całej sprawie – aby ten nie miał wrażeń, że Behr stara się go pominąć¹⁶.

Propozycja francuska miała ten praktyczny walor, że umożliwiała Einsteinowi prowadzenie zajęć w języku francuskim, którym potrafił się (aczkolwiek dość słabo) posługiwać. Był to jedyny język (oczywiście oprócz niemieckiego), w którym miewał wykłady zagranicą.

8 kwietnia 1933 r. wysłano z ministerstwa oświaty list do Einsteina z zapytaniem, czy przyjmie katedrę, na co, jak się wydawało, zgodził się. 13 kwietnia we francuskim parlamencie jeden z deputowanych, wybitny matematyk Émile Borel¹⁷ przypomniał wykłady Einsteina w Collège de France w 1922 r. i „nieopisaną owację” przy okazji otrzymania przez Einsteina doktoratu *honoris causa* Sorbony w 1929 r., a następnie wyraził nadzieję „że na podobną jednomyślność zdobędziemy się w naszym parlamencie”. I rzeczywiście, propozycja rządowa, aby zaproponować Einsteinowi katedrę w Collège de France została jednomyślnie przegłosowana¹⁸.

Wiadomość o ewentualnej nominacji Einsteina na katedrę w Collège de France szybko się rozeszła nie tylko we francuskim środowisku naukowym, lecz także w kręgach literackich. W liście do Einsteina z 16 kwietnia 1933 poeta Paul Valéry¹⁹ pisał, że jest szczęśliwy wiedząc, iż zaoferowano Einsteinowi katedrę w Collège de France i że on przyjął tę ofertę²⁰.

Nie do końca jednak tak było. Einstein zaczął się wahać, biorąc także pod uwagę inne propozycje – z uniwersytetów w Madrycie i Oksfordzie. Porównywał oferowane mu warunki, brał też pewnie pod uwagę sytuację polityczną i społeczną w poszczegól-

nych państwach w tym gorącym okresie dziejów Europy. W liście do Paula Painlevé z 17 kwietnia 1933, przekonany, że to właśnie Painlevé w kręgach rządowych wsparł pomysł ofiarowania mu katedry i dziękując mu za poparcie tej idei, wyraził jednocześnie wątpliwość, czy będzie mógł w najbliższym czasie podjąć swoje obowiązki w Collège de France. Podkreślił też, że ofiarowanie mu katedry ma znaczenie wykraczające poza jego osobę:

jest dla władz i państwa francuskiego sposobem dania świadectwa przywiązania do tradycyjnych wartości tolerancji i wolności w czasie, gdy te cenne wartości cywilizacji zachodniej są poważnie zagrożone w państwach, które mogły być dotąd uważane za obrońców tych wzniosłych zasad²¹.

W podobnym tonie wypowiedział się w liście do swego przyjaciela Langevina, profesora w Collège de France, który był gorącym orędownikiem katedry dla Einsteina w tej uczelni. Dziękował także za jego pośrednictwem panu Wertheimerowi, przyjacielowi Langevina, który w przypadku objęcia przez Einsteina katedry ofiarowywał do jego dyspozycji swój dom w Maisons-Laffitte – przynajmniej na pierwszy okres pobytu. Chciał także podziękować władzom francuskim, zwłaszcza ministrowi oświaty, ale nie otrzymał jeszcze oficjalnego zawiadomienia o przyznaniu katedry. Prosił Langevina o wyjaśnienie ministrowi tej sytuacji. Pisał także, że tak jak w przypadku Francji, nie otrzymał jeszcze z Hiszpanii żadnego oficjalnego zaproszenia do objęcia katedry w Madrycie, a z Oksfordu zaproszenie dotyczyło jedynie spędzania w ciągu najbliższych pięciu lat jednego miesiąca w roku w Christ Church College²².

Wbrew temu więc, co podają niektórzy z biografów Einsteina (np. Pais lub Isaacson), nie miał on w tym czasie tak wielu propozycji objęcia katedr. Być może autorzy ci ulegli postawie i gołosłownym zapewnieniom samego Einsteina z listu do jego przyjaciela, gdzie pisał że „proponują mu więcej katedr niż ma w głowie sensownych pomysłów”²³.

Langevin był ciągle dobrej myśli co do objęcia przez Einsteina katedry w Collège de France. Powiadomił go w liście z 22 maja, że senat uczelni dwa dni wcześniej postanowił utworzyć dla niego katedrę i że wkrótce otrzyma oficjalne zawiadomienie, iż w bieżącym roku nie będzie miał żadnych obowiązków uczelnianych, zajęcia bowiem kończą się w czerwcu, a dopiero w grudniu zaczyna się kolejny cykl wykładów, że profesorowie zobowiązani są do około dwudziestu wykładów, ale mogą one mieć miejsce w jakimkolwiek czasie – od grudnia do czerwca. Langevin uważał, że w ten sposób Einstein będzie mógł pogodzić z wykładami inne swoje coroczne zajęcia, mając pewnie przede wszystkim na myśli jego pracę w Princeton. Proponował, aby przyjechał w końcu czerwca spotkać się z ministrem oświaty, który odegrał decydującą rolę w przyznaniu katedry oraz aby spotkać się z administratorem Collège de France w sprawach organizacyjnych²⁴.

Wcześniej, 16 maja, Einstein, nie czekając już na oficjalne zawiadomienie, wystosował do ministra oświaty – Anatole’a de Monzie²⁵ – oficjalne podziękowanie za no-

minację do Collège de France. Napisał w nim, że nominacja ta nappełniła go radością i wdzięcznością i tym bardziej ją ceni, ponieważ „jest ona wyrazem tego ducha, który, miejmy nadzieję, ocali kulturę europejską aktualnie poważnie zagrożoną”²⁶.

W kolejnym liście do Langevina z 4 czerwca 1933, pisanym z Oksfordu, Einstein już wyraźnie wycofuje się z wyrażonej przez siebie chęci przyjęcia katedry w Collège de France. Jako przyczynę podał niemożność wywiązania się z wszystkich zobowiązań, które się przed nim rysują – dziś brzmi to jednak dość obłudnie. Pisał bowiem z wielką przesadą: „Princeton, Madryt, Paryż, Oxford... umrę zanim ogarnę to wszystko w ciągu roku”²⁷. Jak wiadomo, konkretną propozycję katedry miał jedynie z Collège de France. Podkreślał, z czym się przecież liczone we Francji, że w Princeton musi przebywać około sześciu miesięcy.

W końcu przedstawił jednak chyba najbardziej przekonującą argumentację na rzecz rezygnacji z katedry w Collège de France, dając przy tym dowód swojej dużej skromności (a może kokieterii):

Co się tyczy katedry, którą chce mi się powierzyć w Collège de France, to moja rezerwa powodowana jest tym, że nie jestem w stanie przygotować większej liczby wykładów, które miałyby wystarczającą wartość dla tamtejszych studentów. Zapewne zrobiłem dużo, ale także odrzuciłem największą część tego, co zrobiłem i zupełnie nie wiem czy przyszłość przyzna mi rację odnośnie tego, co zostaje. W rzeczywistości nie posiadam ani kompetencji, ani szczególnej wiedzy, ale jedynie pasję badawczą. Co się tyczy rzeczy, które odkryłem i które okazały się prawdziwe, to każdy zwyczajny student coś o nich wie i byłoby śmieszne, gdybym je wykladał. Sumując, sprawiam trochę wrażenie starego kota, który miałby ciągnąć mały, ładny powozik, a nie potrafi nic więcej, jak tylko łapać myszy. Albo cygańskiego skrzypka niezdolnego do czytania partytury, a który miałby się stać pierwszym skrzypkiem w orkiestrze symfonicznej. Ale jak to wyjaśnić ważnym osobom bez ryzyka, że zostanie się zrozumianym zupełnie odwrotnie? Weźmie się mnie za pyszałka i niewdzięcznika i nie uzna się moich dobrych chęci²⁸.

W związku z takim postawieniem sprawy Einstein zaproponował, żeby jego związek z Collège de France miał bardziej luźny charakter:

Czy nie byłoby możliwe ustalić moje stosunki z Collège de France w ten sposób, że mam swobodę robienia tego, co mi odpowiada i otrzymuję jedynie skromną dietę pobytową? Jestem przekonany, że byłbym w ten sposób bardziej pożyteczny dla wszystkich [...] Jeśli miałbym coś, co miałoby według mnie wartość, wykladałbym to, jeśli nie – starałbym się być użytecznym biorąc udział w waszych wysiłkach badawczych²⁹.

Takie rozwiązanie z pewnością najbardziej odpowiadałoby Einsteinowi. Wprawdzie lubił dyskutować o zagadnieniach fizyki teoretycznej, także w ramach różnych spektakularnych wykładów z udziałem innych uczonych, nie przepadał jednak za prowadzeniem wykładów kursowych dla studentów, uważając, że jest to dla niego zbyt duża strata czasu. Dlatego m.in. miał dość mizerny dorobek dydaktyczny i nigdy nie miał doktorantów z fizyki teoretycznej.

Tymczasem wieść o przyznaniu katedry Einsteinowi rozchodziła się szeroko i coraz więcej zaprzyjaźnionych z nim uczonych francuskich gratulowało mu wyboru. W liście do Einsteina z 13 czerwca 1933 Jean Perrin pisał:

Cieszymy się wszyscy, tak z punktu widzenia ludzkiego, jak i naukowego, że będziemy wkrótce mieć Pana wśród nas, w tym Paryżu, który Pan kocha i gdzie znajdzie Pan wielu prawdziwych przyjaciół wśród ludzi, którzy pozostają wierni naszemu staremu ideałowi wolności. Gdyby nie był Pan tak skromny, dorzuciłbym, że jesteśmy bardzo dumni, że przyjął Pan ofertę Parlamentu francuskiego. W związku z tą decyzją Parlamentu, przesyłam Panu wyciąg z „Journal Officiel”, zawierający tekst wystąpienia Émile Borela³⁰.

Nie brakowało też innych zachęt, sugerujących możliwość potraktowania Einsteina wyjątkowo, jeśli idzie o jego związki z Collège de France. Langevin pisał, że regulamin uczelni jest „bardzo obszerny”, dając w ten sposób do zrozumienia, że możliwe jest jakieś inne określenie zobowiązań Einsteina³¹.

Jak się wydaje, Einstein aż do swego ostatecznego wyjazdu do USA w październiku nie zrezygnował definitywnie z jakiegś formy współpracy z Collège de France. W końcu czerwca zawiadamiał Langevina z Le Coq-sur-Mer, że ze względu na stan zdrowia nie może przyjechać do Paryża, aby spotkać się z ministrem oświaty, podziękować za nominację i ustalić z nim szczegóły swego pobytu. Nie może także podziękować pisemnie, bowiem do tej pory nie otrzymał oficjalnego zawiadomienia. W związku z tym prosił Langevina, żeby ten porozmawiał z ministrem i wyjaśnił, dlaczego Einstein nie zwrócił się jeszcze doń z takim podziękowaniem – aby minister nie uznał go za niewdzięcznika³².

Wiadomo, że takie oficjalne zawiadomienie długo nie nadchodziło. Jak się wydaje, nie tylko Einstein, lecz także władze francuskie stosowały swego rodzaju taktykę zwlekania, ociągając się z ostatecznym załatwieniem całej sprawy. Sytuacja społeczna i polityczna we Francji nie była wówczas stabilna i władze musiały liczyć się nie tylko ze środowiskiem naukowym, popierającym Einsteina, lecz także z innymi siłami społecznymi, które nie udzielały mu takiego jednoznacznego poparcia. Pais przytacza fragment listu do redakcji jednej z gazet, w którym jej czytelnik napisał

Collège de France nie powstało po to, by przechowywać Izraelitów, którzy uchodzą za prześladowanych, rozprawiają o nauce niedostępnej dla innych śmiertelników [...] Profesor Einstein to bolszewik i walczący komunista³³.

Ostatecznym zamknięciem sprawy katedry w Collège de France dla Einsteina był jego list do ambasadora Francji w USA, pisany już z Princeton 6 kwietnia 1934, w którym wyjaśniał swoje ostateczne stanowisko w tej kwestii. Okazało się, że w końcu zaproszenie rządu francuskiego zostało mu przekazane przez konsula francuskiego w Ostendzie, któremu Einstein oznajmił, iż w związku z jego pracą w Princeton jedynie miesiące, którymi dysponuje na ewentualny przyjazd do Paryża to maj i czerwiec. W związku z tym nie może być mowy o katedrze dla Einsteina w Collège de France, jeśli będzie się wymagało od niego normalnego cyklu wykładów. Konsul zapewnił go,

że jest to kwestia drugorzędna, którą będzie można w przyszłości rozwiązać, a obecnie chodzi przede wszystkim o to, aby Einstein oficjalnie przyjął z wdzięcznością ofertę, „którą mu Francja tak wspaniałomyślnie uczyniła”³⁴.

W liście do ambasadora Einstein napisał, że w związku z takim stanem rzeczy zamierzał udać się do Paryża w połowie kwietnia i pozostać tam do końca czerwca. Jednak trudności i napięcia ostatniego roku tak wpłynęły na zdrowie jego i jego żony i tak naruszyły ich siły, że nie będzie w stanie w tym miesiącu odbyć podróży, „aby wypełnić w sposób rzeczywiście satysfakcjonujący swoje zadanie”. Dlatego właśnie, ku jego wielkiemu żalowi, nie będzie mógł pracować w tym roku w Collège de France „u boku swego szanownego przyjaciela P. Langevina”. Prosił o przekazanie tej informacji do Paryża z zapewnieniem o swej najserdeczniejszej sympatii i wdzięczności³⁵.

Jak wynika z tego listu, Einstein jeszcze w Ameryce brał pod uwagę możliwość przyjechania na parę miesięcy w roku do Collège de France. Jak poważnie brał taką ewentualność pod uwagę – to już inna sprawa. Faktem jest, że rok 1933/34 małżeństwo Einsteinów przeszło bardzo ciężko. Konieczność opuszczenia Niemiec i własnego domu, nazistowska nagonka, status uchodźcy, kłopoty rodzinne – wszystko to z pewnością odbiło się na zdrowiu Alberta i jego żony. W tymże 1934 r., po ciężkich cierpieniach zmarła w Paryżu jego pasierbica Ilse. Być może także dlatego nie chciał tam jechać. W latach następnych ze względów osobistych, ale także ze względu na zmianę sytuacji politycznej w Europie, taka ewentualność nie była już brana pod uwagę. Ostatni wyjazd Einsteina poza granice USA miał miejsce w 1935 r. Wtedy to razem z żoną i drugą pasierbicą wybrali się na Bermudy, aby podczas powrotu uzyskać amerykańskie wizy emigracyjne.

Osobną kwestią jest zagadnienie dlaczego Einstein nie brał pod uwagę objęcia katedry na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie, który powstał w dużej mierze dzięki jego wysiłkom i gdzie go usilnie zapraszano³⁶. Byłoby to dla niego najbardziej naturalne rozwiązanie. Kwestię tę wyjaśnia jego biograf Walter Isaacson. Otóż rzecz w tym, że przez poprzednie lata Einstein ostro krytykował działalność prezydenta Uniwersytetu Hebrajskiego Judaha Magnesa, byłego nowojorskiego rabina, który był na uczelni rzecznikiem swoich bogatych mecenasów i spełniał ich życzenia nawet wtedy, gdy nie licowało to z podstawowymi standardami akademickimi – np. w przypadku obsady katedr. Einstein uważał, że Uniwersytet Hebrajski powinien działać na europejskich zasadach, z kadrą dobieraną według kryteriów merytorycznych. Wychodząc z tych przesłanek, odrzucił publicznie zaproszenie na tą uczelnię, które mu wysłali Chaim Weizmann³⁷ i Magnes w kwietniu 1933 r. Prasie oświadczył, że „uniwersytet ten nie jest w stanie sprostać wymogom intelektualnym” i dlatego odrzuca propozycję Weizmanna i Magnesa³⁸.

W następnych miesiącach Einstein w dalszym ciągu zwalczał Magnesa, a jako warunek swojej współpracy z Uniwersytetem Hebrajskim postawił jego odejście. W końcu Weizmann powołał specjalny komitet, który miał odsunąć Magnesa od spraw zwią-

zanych z nauką i ogłosił, że warunki Einsteina zostały spełnione i w związku z tym powinien on przyjechać do Jerozolimy. Na podstawie tego żydowska agencja telegraficzna ogłosiła: „Albert Einstein postanowił ostatecznie objąć stanowisko dyrektora instytutu fizyki na Uniwersytecie Hebrajskim”. Zdaniem Isaacsona „mimo, a może właśnie z powodu podstępu Weizmanna powyższe twierdzenie nie stało się jednak rzeczywistością”³⁹.

Po wyjeździe Einsteina do Ameryki jego kontakty z francuskim środowiskiem naukowym uległy znacznemu ograniczeniu. W dalszym ciągu prowadził skromną wymianę korespondencji jedynie z Paulem Langevinem i dwoma lub trzema innymi uczonymi. Ustała ona prawie zupełnie w czasie wojny. Szeroką korespondencję przed wojną i po wojnie prowadził jedynie ze swoim przyjacielem Maurice Solovinem⁴⁰, który tłumaczył prace Einsteina z niemieckiego na francuski.

Sprawa katedry dla Einsteina w Collège de France stanowi spektakularny wyraz solidarności społeczności uczonych i władz demokratycznego państwa w obliczu zagrożenia podstawowych wartości, na których opiera się demokracja. Warto jednak pamiętać, że ówczesnie był to gest zupełnie wyjątkowy – w sytuacji, gdy olbrzymia większość uciekających z Niemiec uczonych pochodzenia żydowskiego o uzyskaniu katedry mogła jedynie marzyć. Niektórzy z nich znaleźli wprawdzie miejsce w różnych ośrodkach naukowych, m.in. także na Uniwersytecie Hebrajskim, większość jednak starała się przede wszystkim przetrwać.

Przypisy

¹ A. Pais: *Tu żył Albert Einstein*, Warszawa 2005, s. 195-196; W. Isaacson: *Albert Einstein*, Warszawa 2013, s. 397-398. W podstawowej biografii Einsteina, pióra Paisa, *Pan Bóg jest wyrafinowany...*, Warszawa 2001 o sprawie tej się prawie nie wspomina.

² Paul Langevin (1872–1946), fizyk francuski. Profesor (od 1903 r.), a następnie dyrektor (1926–1940) École de Physique et de Chimie Industrielle de la Ville de Paris, profesor Collège de France od 1909 r. Przewodniczący Komitetu Naukowego Konferencji Solvaya (1928–1939), zaangażowany we francuskim i międzynarodowym ruchu pacyfistycznym i antyfaszystowskim. Pochowany w Panteonie razem z Jeanem Perrinem w 1948 r.

³ Jean Perrin (1870–1942), fizyk i chemik francuski. Profesor (od 1910 r.) Sorbony, prezes francuskiej Akademii Nauk, laureat Nagrody Nobla w 1926 r. Główny organizator badań naukowych we Francji. Twórca Palais de la Découverte w Paryżu oraz Centre National de la Recherche Scientifique (w 1939 r.).

⁴ A. Einstein do M. Curie z 3 kwietnia 1913, cyt. za S. Quinn: *Życie Marii Curie*, Warszawa 1997, s. 497.

⁵ A. Pais podaje błędnie, że była to jego pierwsza wizyta w Paryżu, zob. A. Pais: *Tu żył...*, s. 163.

⁶ M. Biezuński: *Einstein à Paris*, Paris 1991, s. 10.

⁷ Cyt. za A. Pais: *Tu żył...*, s. 164.

⁸ Paul Painlevé (1863–1933), francuski matematyk i polityk. Profesor w École Polytechnique, minister oświaty (1915–1916), minister wojny (1917 oraz 1925–1929) i premier (1917 oraz 1925), przewodniczący Izby Deputowanych francuskiego parlamentu (1924–1925).

⁹ D. Brian: *Albert Einstein*, Warszawa 1997, s. 134.

¹⁰ M. Biezunski: *Einstein ...*, s. 10.

¹¹ Zob. W. Isaacson: *Albert Einstein ...*, s. 382–386.

¹² Tamże s. 392–393.

¹³ Tamże s. 394.

¹⁴ F. Behr do A. Einsteina z 3 marca 1933, [w:] A. Einstein: *Correspondances françaises. Lettres choisies et présentées par Michel Biezunski*, Paris 1989, s. 37.

¹⁵ Tamże s. 38.

¹⁶ Tamże s. 38–39.

¹⁷ Émile Borel (1871–1956), francuski matematyk i polityk, profesor École Normale Supérieure i Instytutu Henri Poincaré, którego był jednym z założycieli.

¹⁸ A. Pais: *Tu żył ...*, s.195. Sprawozdanie z wystąpienia Borela na tej sesji parlamentu francuskiego znajduje się w „Journal Officiel”, sesja z 13 kwietnia 1933, s. 2276 (za: A. Pais: *Tu żył ...*).

¹⁹ Paul Valéry (1871–1945), francuski poeta, eseista i prozaik. W latach 1924–1934 prezes francuskiego PEN Clubu. W 1937 r. objął katedrę poetyki w Collège de France, którą kierował do śmierci. Z Einsteinem poznał się w 1924 r. w Berlinie, gdzie przebywał właśnie jako prezes francuskiego PEN Clubu.

²⁰ P. Valéry do A. Einsteina z 16 kwietnia 1933, [w:] A. Einstein: *Correspondances françaises...*, s. 327.

²¹ A. Einstein do P. Painlevé z 17 kwietnia 1933, jw., s. 249.

²² A. Einstein do P. Langevina z 5 maja 1933, jw., s. 176.

²³ A. Einstein do M. Solovine’a z 23 kwietnia 1933, jw., s. 289.

²⁴ P. Langevine do A. Einsteina z 22 maja 1933, jw., s. 177.

²⁵ Anatole de Monzie (1876–1947), adwokat paryski, od 1902 r. szef gabinetu ministra oświaty, senator, minister oświaty od 1932 do 1934 r.

²⁶ A. Einstein do A. de Monzie z 16 maja 1933 [w:] A. Einstein: *Correspondances françaises...*, s. 237.

²⁷ A. Einstein do P. Langevina z 4 czerwca 1933, jw., s. 177.

²⁸ Jw., s. 178.

²⁹ Jw.

³⁰ J. Perrin do A. Einsteina z 13 czerwca 1933, jw, s. 256.

³¹ P. Langevin do A. Einsteina z 26 czerwca 1933, jw., s. 178.

³² A. Einstein do P. Langevina z 26 czerwca 1933, jw., s. 178–179.

³³ A. Pais: *Tu żył ...*, s.195.

³⁴ A. Einstein do A. de Laboulaye z 6 kwietnia 1934, [w:] A. Einstein: *Correspondances françaises...* s. 159.

³⁵ Jw.

³⁶ W 1924 r. Einstein zredagował pierwszy zbiór prac naukowych Wydziału Fizyki, a w 1925 r. przyjął członkostwo Rady Dyrektorów Uniwersytetu, z której wystąpił w 1927 r., A. Pais: *Tu żył ...*, s. 167–168.

³⁷ Chaim Weizmann (1874–1952), chemik, działacz syjonistyczny, prezydent Światowej Organizacji Syjonistycznej (w latach 1921–1931 i 1935–1946) pierwszy prezydent Izraela (1948–1952).

³⁸ W. Isaacson: *Albert Einstein...*, s. 398-399.

³⁹ Jw., s. 400.

⁴⁰ Maurice Solovine (1875–1958) spotkał i zaprzyjaźnił się z Einsteinem w Bernie w 1902 r. Miał wykształcenie filozoficzne, mieszkał w Paryżu, pracował w wydawnictwie Gauthier-Villars, tłumaczył nie tylko prace Einsteina, lecz także inne, głównie z zakresu epistemologii.

J. Piskurewicz

THE AFFAIR OF CHAIR IN COLLÈGE DE FRANCE FOR ALBERT EINSTEIN – IN THE LIGHT OF HIS CORRESPONDENCE

The article discusses the affair of chair for Einstein, offered to him by the French government and French scientists in 1933, when Einstein was forced to leave Germany after Hitler's accession to power. The article is based on Einstein's correspondence with French scientists and representatives of the French government. Relations between Einstein and the French scientific circles are also presented in the article. Certain opinions referring to the affair of chair for him in France in 1933, as expressed by Einstein's biographers, are corrected as well. The article constitutes a significant contribution to Albert Einstein's biography and includes the description of the situation of German scientists of Jewish origin leaving Germany after Nazi accession to power.

...the first of these was the fact that the...
 ...the second was the fact that the...
 ...the third was the fact that the...
 ...the fourth was the fact that the...
 ...the fifth was the fact that the...

...the sixth was the fact that the...
 ...the seventh was the fact that the...
 ...the eighth was the fact that the...
 ...the ninth was the fact that the...
 ...the tenth was the fact that the...

THE AFFAIR OF THE...
 IN THE LIGHT OF THE...

...the first of these was the fact that the...
 ...the second was the fact that the...
 ...the third was the fact that the...
 ...the fourth was the fact that the...
 ...the fifth was the fact that the...
 ...the sixth was the fact that the...
 ...the seventh was the fact that the...
 ...the eighth was the fact that the...
 ...the ninth was the fact that the...
 ...the tenth was the fact that the...

...the eleventh was the fact that the...
 ...the twelfth was the fact that the...
 ...the thirteenth was the fact that the...
 ...the fourteenth was the fact that the...
 ...the fifteenth was the fact that the...

...the sixteenth was the fact that the...
 ...the seventeenth was the fact that the...
 ...the eighteenth was the fact that the...
 ...the nineteenth was the fact that the...
 ...the twentieth was the fact that the...
 ...the twenty-first was the fact that the...
 ...the twenty-second was the fact that the...
 ...the twenty-third was the fact that the...
 ...the twenty-fourth was the fact that the...
 ...the twenty-fifth was the fact that the...

...the twenty-sixth was the fact that the...
 ...the twenty-seventh was the fact that the...
 ...the twenty-eighth was the fact that the...
 ...the twenty-ninth was the fact that the...
 ...the thirtieth was the fact that the...

Piotr Daszkiewicz

Instytut Historii Nauki PAN, Warszawa
Muséum National d'Histoire Naturelle, Paryż

Pierre-Jacques Chiappero

Muséum National d'Histoire Naturelle, Paryż

MINERAŁY PODAROWANE PRZEZ SEWERYNA ZDZITOWIECKIEGO (1801'–1879) NARODOWEMU MUZEUM HISTORII NATURALNEJ W PARYŻU

Praca nad archiwami kolekcji mineralogicznej Narodowego Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu (MNHN) pozwoliła na ustalenie, iż wśród ofiarodawców okazów figuruje nazwisko Seweryna Zdzitowieckiego. Zapis w księdze inwentarzowej informuje, iż polski uczyony ofiarował Alexandrowi Brongniartowi (1770–1847), w 1827 roku (lub nieco wcześniej), dwa okazy pochodzące z Czech: cacoxenite (kakoksenit) z „Horowitz” (Hořovice), numer inwentarzowy 27.128 i biały wavelite z „Rokitzan” (Rokycany), numer inwentarzowy 27.129.

Informacja ta jest interesująca dla historii nauki z kilku przyczyn. Stanowi ona interesujący przyczynek do biografii S. Zditowieckiego, wybitnego chemika, mineraloga i inżyniera. Pobyt we Francji odegrał ważną rolę w wykształceniu tego uczonego. Przypomnijmy, że Zdzitowiecki, pochodzący z zamożnej ziemiańskiej rodziny z lubelszczyzny, poświęcił nauce całe swoje życie, choć sytuacja materialna i rodzinna tradycja mogły zapewnić mu spokojne i zasobne życie zarządcy rodzinne majątku. Bardzo wcześnie nauka stała się jego życiową pasją, skoro już w wieku 16 lat – w 1817 roku wydał *Zasady oroktygnozyi geognozyi podług najnowszego układu Wernera przez Seweryna Zdzitowieckiego Ucznia Klasy VI Szkół Wojewódzkich Lubelskich* (Lublin w Drukarni Jana Karola Pruskiego). Zdzitowiecki rozpoczyna ją cytatem z traktatu mineralogicznego René-Just Haüy (1743–1822). Mimo fascynacji pracami tego uczonego, nie mógł zostać jego studentem. Do Paryża dotarł bowiem już po śmierci francuskiego mineraloga. W 1822 roku ukończył Uniwersytet Warszawski i rozpoczął pracę nauczycielską w Lublinie. Szczęśliwym zbiegiem okoliczności w 1825 roku rząd Królestwa Polskiego

postanowił założyć w Warszawie Instytut Politechniczny. Ogłoszono konkurs wśród nauczycieli w celu wybrania przyszłych profesorów, specjalistów. Zdzitowiecki został jednym z jego laureatów. Warunki konkursu zobowiązały go do poświęcenia się metalurgii. Przyszłych profesorów starannie przygotowywano do pełnienia funkcji, został on zatem:

Wysłany w tym celu za granicę, naprzód słuchał kursów w szkole politechnicznej wie-deńskiej, następnie poznał akademię górniczą w Schemnitz i zwiedził cenniejsze zakłady metalurgiczne Węgier, Styrii, Czech i Saksonii. Tak przygotowany w Niemczech, udał się do Paryża, gdzie wciągu dwuletniego pobytu w szkole górniczej¹ słuchał decymazy i metalurgii, a jednocześnie w Sorbonie wykładów chemii Thenarda², jako też wykładów Gay-Lussaca³, Dulonga⁴, Dumasa⁵ i Pouilleta⁶; nadto w Jardin des Plantes wykładów Brongniarta, Cordiera⁷ i w konserwatorium sztuk i rzemiosł Clementa⁸. Chwile ferij wczasie tych studiów paryzkich, poświęcił na odbycie podróży naukowych i zwiedzenie zakładów metalurgicznych w Belgii i Francji⁹.

Można powiedzieć, że był to klasyczny program studiów odbywanych przez polskich przyrodników i inżynierów w Paryżu. Nieomal identyczny z tym, który znamy z raportów Feliksa Drzewińskiego (1788–1850) i tym opisanym we wspomnieniach Ignacego Domeyki¹⁰. W programie tym MNHN odgrywało szczególnie ważną rolę¹¹.

Informacja o minerałach podarowanych paryskiemu muzeum jest dotychczas nieznanym przyczynkiem dla historii relacji tej instytucji z Polską. To także interesująca informacja nie tylko dla biografii Zdzitowieckiego, ale i dla lepszego poznania związków A. Brongniarta z polską nauką. Jak dotychczas zbadana została korespondencja tego uczonego z Ignacym Horodeckim (1776–1824)¹², Ludwikiem Zejsznerem (1805–1871)¹³, udział Polaków w prowadzonych przez niego zajęciach terenowych¹⁴ i wkład naszych rodaków w powstanie jednego z jego najważniejszych dzieł *Description géologique des environs de Paris*¹⁵.

Wpis darów Zdzitowieckiego do księgi inwentarzowej kolekcji mineralogicznej stanowi interesujące uzupełnienie historii zbiorów MNHN. „Muzealni studenci” odgrywali pierwszoplanową rolę w budowaniu sieci korespondentów i dostarczaniu okazów. Niestety zachowane informacje niewiele mówią o okolicznościach przekazania daru Zdzitowieckiego dla MNHN. Zapewne podarowane minerały pochodziły z jego prywatnej kolekcji i uzyskał je w trakcie swojego pobytu w Czechach lub studiów w szkole górniczej w Bańskiej Szawnicy. Data pozwala przypuszczać, że przekazał minerały osobiście w czasie studiów, a swoją kolekcję przywiózł ze sobą do Paryża. Nie wiadomo dłaczego podarowane zostały akurat te dwa minerały. Czy była to precyzyjna prośba A. Brongniarta, czy też wybór Zdzitowieckiego?

W 1828 roku Zdzitowiecki opuścił Paryż i wyjechał na dalsze studia do Getyngii. Do Warszawy powrócił w 1829 roku, zwiedzając po drodze kopalnie i zakłady hutnicze w górach Harzu¹⁶. Po powrocie do kraju wykładał chemię ogólną i metalurgię w szkole przygotowawczej Instytutu¹⁷, a w 1830 roku rozpoczął wykłady na Uniwersytecie Warszawskim. W dalszym ciągu pracy zawodowej Zdzitowiecki zajmował różne

stanowiska, m.in. nauczyciela gimnazjalnego w Lublinie i w Warszawie, a także dyrektora Instytutu Agronomicznego w Marymoncie. W 1857 ponownie odwiedził Francję w celu poznania instytucji agronomicznych. Zachowane dokumenty i publikacje na temat jego życia nie pozwoliły jak dotychczas na ustalenie, czy po powrocie do kraju utrzymywał on kontakty z MNHN lub A. Brogniartem.

Przypisy

¹ Ostrowski podaje, że S. Zdzitowiecki uczęszczał w tej szkole na wykłady Pierra Berthiera (1782–1861), mineraloga i geologa, znanego głównie z odkrycia aluminium w boksytach, prac nad uzyskiwaniem potasu i zastosowań fosfatów dla potrzeb rolnictwa, patrz W. Ostrowski: *Zdzitowiecki Seweryn*, „Kłosa” 10 (22) maja 1867 s. 245–246.

² Louis Jacques Thénard (1777–1857), chemik i polityk, profesor Collège de France, École polytechnique i na wydziale nauk ścisłych (Faculté des Sciences) Sorbony.

³ Louis Joseph Gay-Lussac (1778–1850), chemik i fizyk, profesor École polytechnique, Narodowego Muzeum Historii Naturalnej i na wydziale nauk ścisłych (Faculté des Sciences) Sorbony, znany głównie z prac nad fizyką gazów.

⁴ Pierre Louis Dulong (1785–1838), chemik i fizyk, profesor École Normale, École vétérinaire d'Alfort i na wydziale nauk ścisłych (Faculté des Sciences) Sorbony, znany głównie z prac nad ciepłem i fizyką gazów.

⁵ Jean-Baptiste Dumas (1800–1884), chemik, farmaceuta i polityk, zięć Alexandra Brongniarda, związany z Akademią Nauk i Akademią Medycyny, znany głównie z prac nad podstawami chemii i związkami organicznymi.

⁶ Claude Pouillet (1790–1868), fizyk i polityk, profesor École Normale, Conservatoire national des arts et métiers i na wydziale nauk ścisłych (Faculté des Sciences) Sorbony, znany głównie z prac nad światłem i gazami.

⁷ Louis Cordier (1777–1861), geolog, mineralog i inżynier, profesor i dyrektor MNHN, urzędnik górniczy, znany głównie z prac nad skałami wulkanicznymi, pionier zastosowania metod mikroskopowych w mineralogii i faktyczny twórca galerii geologii w MNHN.

⁸ Nicolas Clement (1779–1841), fizyk i chemik, profesor Conservatoire national des arts et métiers, znany głównie z prac nad dynamiką gazów, jodem, destylacją wody morskiej oraz różnymi aspektami chemii przemysłowej.

⁹ J. Banzeimer: *Seweryn Zdzitowiecki*, „Tygodnik Ilustrowany” 1880 (227) s. 286.

¹⁰ P. Daszkiewicz: *Les études parisiennes et le premier travail en Alsace d'Ignacy Domeyko (1802–1889) d'après ses mémoires*, Cahiers Lituanien, 15/2016 s. 37–47.

¹¹ P. Daszkiewicz: *Znaczenie nauczania w Narodowym Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu dla polskiej nauki okresu zaborów*, „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój” XXIII: 2014 (201) s. 103–112.

¹² P. Daszkiewicz, R. Tarkowski: *Korespondencja Ignacego Horodeckiego z Aleksandrem Brongniartem w zbiorach rękopisów Biblioteki Głównej Narodowego Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 51 (2), 2006 s. 145–171.

¹³ P. Daszkiewicz, R. Tarkowski: *List Ludwika Zejsznera (1805–1871) do Aleksandra Brongniarta (1770–1847) w zbiorach Biblioteki Głównej Narodowego Muzeum Historii Naturalnej (MNHN) w Paryżu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 53 (1), 2008 s. 91–95.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ P. Daszkiewicz, R. Tarkowski: *Implication polonaises dans «Description géologique des environs de Paris» de Georges Cuvier (1769–1832) et Alexandre Brongniart (1770–1847)*, „Organon” 35: 2006 s.115–128.

¹⁶ J. Banzemer: *Seweryn Zdzitowiecki...*

¹⁷ Na temat Szkoły przygotowawczej patrz F. Kucharzewski: *O Kajetanie Garbińskim pierwszym wychowawcy techników polskich*, „Przegląd Techniczny” LXV/44, 1927 s. 923–924.

Monika Zamachowska

Kat. Historii Medycyny CM UJ, Kraków

Andrzej Środka

Kat. Historii Medycyny CM UJ, Kraków

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

Warszawa

ROSYJSCY PROFESOROWIE CESARSKIEGO UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO (W NIECO INNEJ OCENIE)

Na mocy ukazu Aleksandra II z dnia 20 czerwca 1869 roku Szkoła Główna Warszawska przestała istnieć, a w jej miejsce otwarto Cesarski Uniwersytet Warszawski z wykładowym i urzędowym na jej terenie językiem rosyjskim. Decyzję tę dopisano do ogółu licznych represji, które Rosjanie zastosowali wobec Polaków po upadku powstania styczniowego. Trudno było oczekiwać, że nie dotkną one ośrodka naukowego, czyli zarówno Szkoły Głównej, jak i bezpośrednio samego środowiska naukowego, w tym lekarskiego.

Celem artykułu nie jest szczegółowe, analityczne przedstawienie całej kadry naukowej Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, ani analiza osiągnięć naukowych z tego okresu, a jedynie złagodzenie negatywnej stereotypowej opinii, związanej z tą uczelnią. Powszechnie panujący obiegowy pogląd o niskim poziomie nauczania, wynikający bądź ze słabego poziomu naukowego, bądź z niechęci do Polaków ówczesnej kadry profesorskiej, bywa w niektórych przypadkach przesadzony lub wręcz krzywdzący. Dlatego celem pracy jest ukazanie przynajmniej części profesorów rosyjskich w innym niż zazwyczaj świetle, a tym samym obalenie wspomnianego stereotypu (stąd w tytule: Rosyjscy profesorowie... w nieco innej ocenie).

Przygotowując prezentowany artykuł, korzystaliśmy z bibliografii, którą podajemy w odpowiednim miejscu tekstu. Dodatkowo przejrane zostały drobiazgowo składy osobowe poszczególnych Katedr i Zakładów w okresie 46 lat działalności rosyjskiej uczelni. Skorzystaliśmy też ze wszystkich spisów wykładów, wydawanych

corocznie przez uczelnię, uzyskując informacje odnośnie do ich tematyki, jak i osób wykładających.

W większości opracowań na temat dziejów Uniwersytetu Warszawskiego pominą się, lub traktuje co najwyżej zdawkowo, 45-letnią działalność tej rosyjskiej uczelni w Warszawie. Usprawiedliwia to, po części, panująca opinia o postępującym – w czasach działalności tej uczelni – upadku przede wszystkim nauczania, ale również pracy na polu czysto naukowym. Początkowo jednak sytuacja ta nie była jeszcze tak fatalna. Duża część Katedr obsadzona była wciąż przez polskich profesorów, którzy zdecydowali się na przejście do tej instytucji bezpośrednio ze Szkoły Głównej. Dla nich nie była to decyzja prosta, gdyż każdego starającego się o stanowisko wykładowcy obowiązywała zgoda na wykładanie po rosyjsku, a także – przynajmniej na papierze – zobowiązanie do porozumiewania się na terenie uczelni wyłącznie w tym języku. Dodatkowym utrudnieniem była konieczność przedstawienia przez kandydata władzom uczelni dyplomu doktorskiego wydanego przez wydział lekarski uniwersytetu rosyjskiego. Kto więc z wykładających w polskiej uczelni przeszedł do Uniwersytetu Cesarskiego i objął tam funkcję profesora? Przypomnijmy sobie te fakty, ograniczając się do przedmiotów czysto medycznych.

Właściwie wszystkimi katedrami i zakładami teoretycznymi kierowali poprzedni kierownicy tych jednostek, ale już następcami byli prawie wyłącznie wykładowcy rosyjscy. Na czele Katedry Anatomii Zdrowego Człowieka (od 1872 r. – Katedra Anatomii Opisowej), która mieściła się w piętrowej brudnej kamienicy przy ulicy Zgoda, między Moniuszki a Nowosienną, dziś Sienkiewicza¹, stał czołowy europejski anatom Ludwik Maurycy Hirszfelfd. W 1871 roku ograniczył on w dużym stopniu wykłady z powodu nasilającej się niewydolności krążenia, zresztą w jej wyniku zmarł w październiku 1876 roku. Gdy w 1875 roku przeszedł na emeryturę, przekazał Katedrę w ręce Michała Pilcickiego, zdolnego preparatora osteologa. Ten jednak opuścił uczelnię rok później i od tego czasu Katedra była już wyłącznie w rękach wykładowców rosyjskich. Następcą Hirszfelda i Pilcickiego został Michaił Czausow, Tatar (Czeremis?) z pochodzenia, absolwent Akademii-Wojskowo-Lekarskiej w Petersburgu². Zdania studentów na jego temat są mocno zróżnicowane, stąd też trudno dziś o obiektywną ocenę Czausowa jako pedagoga. Jedni uważali go za antytalent pedagogiczny, na dodatek słabo znający przedmiot. Według Ludwika Czarkowskiego, nauczył się jej po pewnym czasie, równocześnie ze studentami, którym ją wykladał. Oczywiście tępił na zajęciach język polski³. Z tych przyczyn ćwiczenia prosektoryjne w jego zakładzie prowadził Edward Przewoski, wybitny anatomopatolog. Jednak w opinii innych uchodził Czausow za jednego z czołowych wtedy rosyjskich profesorów, a zwłaszcza za wyjątkowo pracowitego, o czym świadczą 524 godziny wykładów rocznie. Był też autorem kilku dużych pozycji książkowych.

Następcy Czausowa to już wyłącznie Rosjanie; bezpośrednio po nim Katedrę objął jego uczeń – Siemion Jaszczinski, zruszczony Polak⁴. W jeszcze bardziej alergicznym

stopniu, niż poprzednik, reagował na słowa polskie. Jak wspominał ówczesny student Jakub Ignacy Rogowicz,

... gdy je usłyszał, kamieniał i żądał podania nazwiska winnego. Potem skrętnie zapisywał je w kajecie, dodając tonem surowego napomnienia: >Zdieś wospreszczajetsia gawarit na etom jazykie<. Był tęgi, brodaty, z dużym, czerwonym nosem i miał doskonały słuch ...

Rogowicz od 1890 roku był współzałożycielem i ordynatorem oddziału położniczego Zakładu Ginekologiczno-Położniczego im. ks. Anny Mazowieckiej przy ulicy Karowej. Jego obserwacje, m.in. z czasu studiów, przeniósł na karty swego pamiętnika syn – Waclaw Rogowicz, powieściopisarz, nowelista i tłumacz literatury francuskiej i rosyjskiej.

Po przejściu Jaszczynskiego w 1908 roku do Szkoły Felczerskiej⁵, zresztą o wyjątkowo niskim poziomie, Katedrą kierowało dwóch profesorów rosyjskich o znikomym dorobku naukowym.

II kurs studiów zdominowany był przez dwa przedmioty. Kierownictwo Katedry Fizjologii i wykłady z tego przedmiotu pozostawały w rękach Feliksa Nawrockiego, dużej klasy uczonego i wykładowcy. Znał świetnie rosyjski, co ułatwiło mu pracę w tej uczelni, nawet mimo braku rosyjskiego doktoratu. Zakład mieścił się w dzisiejszym budynku medycyny doświadczalnej przy Krakowskim Przedmieściu, a więc znajdował się w tym samym miejscu przez zgoła 150 lat! Nawrocki należał do pionierów doświadczalnego kierunku w fizjologii, odchodząc od utrzymującego się wówczas w Polsce kierunku witalistycznego. Wspominany był jako precyzyjny eksperymentator i preparator, stworzył w Warszawie znaczący ośrodek badawczy, w którym skupił grono studentów i lekarzy, zainteresowanych pracą doświadczalną. Do jego współpracowników należeli m. in. Zygmunt Kramsztyk i Henryk Nusbaum⁶.

Po śmierci Nawrockiego w 1902 roku Katedrę objął oczywiście Rosjanin – Aleksandr Żandr, zdecydowany nacjonalista, nie lubiący Polaków, złośliwy wobec nich na egzaminach. W Warszawie praktycznie nie prowadził badań naukowych. Profesorem był tu do zamknięcia uczelni w 1915 roku.

Drugi bardzo ważny przedmiot na II roku studiów medycznych to zintegrowana histologia, embriologia i anatomia porównawcza. Wykładał go od 1859 roku, a więc jeszcze w c. k. Akademii Medyko-Chirurgicznej, jeden z najwybitniejszych uczonych polskich II połowy XIX wieku Henryk Fryderyk Hoyer. Do światowej nauki przeszło zwłaszcza opisanie przez niego anastomoz tętniczo-żylnych, czyli bezpośrednich połączeń tych naczyń z ominięciem układu włosowatego. Był członkiem czynnym Akademii Umiejętności w Krakowie (od 1895 r.) i członkiem założycielem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (od 1907 r.). Katedra i Zakład mieściły się początkowo na parterze Pałacu Staszica u zbiegu Nowego Świata i Krakowskiego Przedmieścia; wkrótce jednak przeniosły się do Pałacu Kazimierzowskiego znajdującym się na terenie głównym Uniwersytetu, aby już w czasach „rosyjskich” ostatecznie wprowadzić

się do wybudowanego na początku XX wieku Teatru Anatomicznego (dzisiejsze Collegium Anatomicum). Hoyer wykłady w Uniwersytecie Cesarskim musiał zarzucić w roku 1894 z powodu choroby oczu i płuc.

Jego miejsce zajął przybyły do Warszawy z Moskwy Aleksandr Kołosow⁷. Był absolwentem uniwersytetu w Charkowie, następnie wyjechał do Moskwy, gdzie pracował jako asystent w Katedrze Histologii, Embriologii i Anatomii Porównawczej. Dwa lata po doktoracie przybył do Warszawy. Był jedną z niewielu jasnych postaci wśród profesorów rosyjskich, przynajmniej jeśli chodzi o dorobek naukowy. Uchodził za świetnego technika-cytologa. Był twórcą nowych metod impregnacji preparatów histologicznych za pomocą osmu. Opisał budowę mięśniówki gładkiej, tkanki nabłonkowej płaskiej i gruczołowej oraz tak zwane „kanały sokowe” tych tkanek. Badał „naturę wydzielniczą” komórek okładzinowych żołądka. To on jako zastępca rektora Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego latem 1915 roku kierował jego ewakuacją do Moskwy, a następnie do Rostowa nad Donem.

Najważniejszym przedmiotem na III roku studiów była anatomia patologiczna, pozostająca najdłużej w polskich rękach, bo aż do 1910 roku. Wykładał ją jeszcze od czasów c. k. Akademii Medyko-Chirurgicznej, a dokładnie – od 1861 roku – profesor Włodzimierz Brodowski, dużej klasy uczoney, uczeń młodszej szkoły wiedeńskiej Karla von Rokitansky'ego. Jego opublikowany dorobek kazuistyczny był ogromny. Wykładał jasno i zwięźle, bezbłędnie po rosyjsku⁸. Wprowadził dość specyficzny system wykładów. Aby ogarnąć całość przedmiotu dydaktycznego, materiał dzielił na trzy części i każde kolejne kursy otrzymywały 1/3 pełnego tematu, a całość studenci musieli sobie odpisywać od kolegów ze starszych lat⁹. Był człowiekiem surowym i dość apodyktycznym, ale sprawiedliwym. Jego student, później wybitny chirurg, etnograf i literaturoznawca, Władysław Matlakowski, określał go jako osobę zimną, milczącą, posępną i zgryźliwą, tłumacząc to „czy to z natury, czy też skutkiem ciągłej styczności z trupami”¹⁰. Katedra i Zakład mieściły się przy ulicy Twardej, w samym centrum miasta. W chwili utworzenia Uniwersytetu rosyjskiego ich kierownikiem był nadal Brodowski.

Po nim w 1897 roku Katedrę Anatomii Patologicznej objął uczeń Hirszfelda i Brodowskiego – Edward Przewoski, wybitny uczoney, o znaczących osiągnięciach naukowych, o czym już kilkakrotnie pisaliśmy¹¹. Był postacią kontrowersyjną, w licznych publikacjach znajdziemy wiele skrajnych i sprzecznych stwierdzeń. Ludwik Zembrzuski widział go jako człowieka „dużej wiedzy i dobrego pedagoga, lecz całkowicie uległego władzom uniwersyteckim”, a Ludwik Czarkowski jako osobę „prawie płaszczącą się przed Brodowskim”. Studenci z oburzeniem przyjęli wydanie przez niego skryptu własnych wykładów z patomorfologii po rosyjsku. Z drugiej strony jego odejście z uniwersytetu w pełni sił w 1908 roku, a więc w okresie represji wobec studentów polskich, oceniano jako antycarską demonstrację polityczną¹².

Ten wybitny patomorfolog i histolog, o ogromnym doświadczeniu diagnostycznym, w uniwersytecie pracował tylko w czasach rosyjskich. Przez blisko ćwierć wieku

(od 1873 roku) pełnił funkcję obducenta w Katedrze Anatomii Patologicznej, a po otrzymaniu w 1897 roku profesury nadzwyczajnej objął jej kierownictwo. Ustąpił z niej po 11 latach w pełni sił na własną prośbę. Być może wynikało to z trudnych układów, jakie miał w uczelni: z jednej strony jako Polak nie mógł się dobrze czuć w środowisku rosyjskim, jakie przepełniało wówczas uniwersytet, a z drugiej odczuwał niechęć społeczności polskiej, która uważała go za lojalistę wobec władz rosyjskich. Przeniósł się wtedy do Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, gdzie przez całą dekadę (1908-18) prowadził wykłady z anatomii człowieka. Musiały być one bardzo dobre, gdyż słuchający ich Ludwik Paszkiewicz pisał, iż „tak dobrych już nigdy potem nie słyszał”¹³. Przede wszystkim jednak był wybitnym uczonym. W 1874 jako jeden z pierwszych na świecie badał obrzęk specyficznych czuciowych zakończeń nerwowych, tzw. ciałek Paciniego. W latach 1881-88 opisał zjawisko i obraz zmian wstrząśnienia układu nerwowego i zaproponował określenie „shok” na konsekwencje kliniczne tych zaburzeń. Jego wielkim osiągnięciem było przedstawienie opisu zmian anatomopatologicznych w rzucawce porodowej (*Zmiany anatomopatologiczne przy eklampsji*, 1897). Był członkiem założycielem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (1907).

Katedrę po Przewoskim otrzymał w roku 1910 docent Uniwersytetu Noworosyjskiego w Odessie Josif Pożariski¹⁴. Był absolwentem uniwersytetu w Charkowie. Tytuł doktora uzyskał w 1904 r., na podstawie pracy o obrazowaniu tkanki kostnej. Dwa lata później został zatrudniony jako pomocnik prosektora w katedrze anatomii patologicznej w Uniwersytecie Noworosyjskim. W 1907 roku uzyskał docenturę i trzy lata później wyjechał do Warszawy. Był dużej miary anatomopatologiem, autorem podręcznika do anatomii patologicznej. Napisał ponad 40 prac naukowych, wśród których na uwagę zasługują publikacje na temat włókien sprężystych tkanki łącznej komór serca, zmian anatomopatologicznych w dżumie i grypie. Niestety, cechował go wyjątkowo nieprzyjazny stosunek wobec studentów polskich i szykanowanie asystentów-Polaków, z usuwaniem ich z pracy włącznie. W ostatnich latach istnienia Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego Pożariski pełnił funkcję dziekana Wydziału Lekarskiego.

Profesorem patologii ogólnej był – jeszcze od czasów Szkoły Głównej – Henryk Łuczkiwicz. Wykładał w sali na I piętrze gmachu głównego, czyli Pałacu Kazimierzowskiego. Interesował się historią medycyny i propedeutyką lekarską, dlatego nie przykładał się do wykładów ze swojego przedmiotu, streszczając po prostu studentom najnowsze podręczniki niemieckie z tego zakresu¹⁵. To jeden z bardzo nielicznych przykładów, gdy wykłady profesorów polskich stały na niższym poziomie, niż późniejsze prowadzone przez Rosjan.

Pierwszym był Siergiej Łukianow, uczeń słynnego Botkina, który przybył do Warszawy w 1887 roku i pracował tu przez siedem lat¹⁶. Jego osiągnięcia z zakresu patologii wątroby i układu naczyniowego przyniosły mu duży rozgłos i pozwoliły na wejście w skład wielu rosyjskich i międzynarodowych towarzystw naukowych. W 1895 roku, czyli rok po przeniesieniu się Łukianowa do Instytutu Medycyny Eksperymentalnej

w Petersburgu, profesorem patologii został Nikołaj Uszinski, biolog, nie lekarz, o dużych osiągnięciach badawczych¹⁷. Zredagował dwa tomy prac z zakresu patologii ogólnej, a w latach 1900-01 wydał oryginalne *Lekcii po bakterologii*. Od roku 1904 kierował przez sześć lat Katedrą pod nową nazwą: Patologii Ogólnej i Bakteriologii. Ostatnim profesorem tego przedmiotu w Warszawie, aż do zamknięcia uczelni w 1915 roku, był Gawrił Sacharow z Uniwersytetu Moskiewskiego¹⁸. Miał duże osiągnięcia na polu badań zjawiska anafilaksji oraz antagonizmu i synergizmu gruczołów dokrewnych.

Na III roku studenci uczestniczyli również w zajęciach z higieny i policji lekarskiej. Ten przedmiot wykładał wybitny rosyjski higienista, profesor Irinarch Skworcow. Był absolwentem uniwersytetu w Kazaniu, gdzie w 1875 roku uzyskał tytuł docenta. W latach 1882-1906 kierował Katedrą Higieny i Policji Lekarskiej w Uniwersytecie Warszawskim i w Charkowie. Potem przeniósł się na katedrę do Kijowa. Był autorem ponad 150 prac naukowych, twórcą nowoczesnej higieny opartej na zdobyczach chemii, fizyki i biologii. Uważał, że higiena jest podstawową nauką o zdrowiu, tak jak patologia nauką o chorobie. Wyznawał teorię całkowitej jedności człowieka i środowiska. Brak dokładniejszych danych o jego stosunku do polskich studentów. Jego następcą został Konstantin Kowalkowski, lekarz wojskowy, bez większych aspiracji naukowych. W pierwszym okresie działalności zajmował się ilościowym oznaczaniem mikroorganizmów w powietrzu, a nieco później m. in. sposobami użyźniania gleby i stosunkiem higieny do innych nauk¹⁹.

Jedynym przedmiotem, z którym od początku działalności Uniwersytetu Cesarzowskiego związali się wyłącznie profesorowie rosyjscy, była patologia i terapia szczegółowa. Przyczyną tego stanu rzeczy był fakt, że Józef Konstanty Rosé, ostatni profesor patologii i terapii szczegółowej w Szkole Głównej, odmówił wykładania tego przedmiotu w Uniwersytecie. Rosé, doskonały lekarz praktyk i naukowiec, nie chciał wiązać się z carską uczelnią i zajął się prywatną praktyką. Przedmiotu tego, zresztą wykładanego w ramach Katedr działających pod różnymi szyldami, nauczało aż siedmiu profesorów, z czego pięciu na stanowisku kierownika Katedry. Katedra mieściła się na terenie Szpitala Dzieciątka Jezus, wówczas przy placu Wareckim. Pierwszym jej kierownikiem – w latach 1869-83 – był Nikołaj Andrejew, sumienny, ale przeciętny badacz i nudny wykładowca²⁰. Po jego przedwczesnej śmierci w wieku 50 lat Katedrę objął Michaił Łapczinski, biolog i lekarz, który habilitował się już po przybyciu do Warszawy w 1883 roku, a dwa lata później objął Katedrę po Andrejewie²¹. Gros jego prac dotyczyło patologii krwi. Profesorem warszawskiej uczelni był do roku 1890. Po nim Katedrę w 1891 objął Łazar Tumas²², lekarz internista ze szkoły Botkina i profesor farmakologii, kierował nią zaledwie przez rok ze względu na postępującą chorobę. Zmarł przedwcześnie w 1895 roku w wieku 38 lat. Był wyjątkowo obiecującym naukowo badaczem: jego prace doczekały się przekładów niemieckich i angielskich. Następcą Tumasa, w latach 1892-95, był Michaił Zieniec, przede wszystkim doskonały zakaźnik. Ważne były jego publikacje na temat diagnostyki i etiologii ospy prawdziwej, cholery i malarii. W la-

tach, gdy kierowania Katedrą Patologii i Terapii Szczegółowej, pracował też jako lekarz Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych, ale – jak wspominał L. Zembrzuski – był z niego dużo lepszy zakaźnik, niż internista²³. Jako ostatni funkcję kierownika Katedry pełnił Nikołaj Muchin, neurolog i neuropatolog, nigdy nie pracujący na polu patologii szczegółowej. Jego prace, nie pretendujące zresztą do rangi wysokich naukowo rozpraw, ograniczały się do opisów efektów drażnienia prądem elektrycznym włókien rdzenia kręgowego, porażień spastycznych jako konsekwencji zatruc itp.

Fatalnie miały się sprawy z medycyną sądową i toksykologią. Katedra i Zakład mieściły się przy ulicy Zgoda, czyli obok Zakładu Anatomii Patologicznej. Ich kierownikiem przez rok pozostawał (tak, jak w Szkole Głównej) Teofil Wiślocki, który w 1870 zdecydował się objąć Katedrę Higieny i Policji Lekarskiej. Prowadził jednak wykłady do 1872 roku, gdyż przybyły na Katedrę Medycyny Sądowej i Toksykologii Dmitrij Kotielewski z Charkowa okazał się nałogowym alkoholikiem, rzadko przychodził na wykłady, a gdy już przychodził, często nie mógł ich rozpocząć z powodu zatrucia alkoholowego²⁴. Wcześniej, w Rosji, zajmował się analizą spektroskopową krwi. Taki stan rzeczy trwał aż do 1897 roku! Następcy Kotielewskiego też niczym szczególnym w historii nauki się nie zapisali. W latach 1897-1911 Katedrą kierował A. W. Grigoriew (choć wykładał w Warszawie toksykologię do końca działalności rosyjskiej uczelni), autor pracy o technice badania plam krwawych i śladów nasienia w materiale dowodowym. Ostatnim kierownikiem tej placówki był mało znany w świecie naukowym W. Taranuchin.

Większe znaczenie przyznawano w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim przedmiotom klinicznym. Takie było stanowisko również władz uczelni. Wiązało się to z koniecznością kształcenia lekarzy praktyków, potrzebnych na terenie ziem zaboru rosyjskiego, czyli części Cesarstwa. Najważniejszymi przedmiotami były interna i chirurgia, które były wykładane w ramach trzech katedr: Interna w ramach terapii ogólnej oraz terapii fakultatywnej i szpitalnej, a chirurgia w ramach chirurgii teoretycznej oraz chirurgii fakultatywnej i szpitalnej.

Mającą mieścić się przy placu Wareckim Katedra i Klinika Terapii Ogólnej, choć powołana została jako pierwsza wśród katedr internistycznych, nie podjęła właściwie działalności. Przyczyną tego był sprzeciw Tytusa Chałubińskiego wobec jej otwarcia. Jej kierownikiem był Józef Konstanty Rosé, ale też tylko teoretycznie, gdyż nie podjął on w ogóle pracy w rosyjskiej uczelni. W tej sytuacji funkcje tej Katedry przejęła w 1871 roku Katedra i Klinika Diagnostyki Medycznej, kierowana przez Ignacego Baranowskiego.

Ignacy Baranowski pracował od 1860 roku w obu polskich uczelniach, jednak profesorem nadzwyczajnym został dopiero w 1871 roku – właśnie w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim. Jako docent kierował tam wspomnianą Katedrą Diagnostyki Medycznej (1869-71), następnie I Kliniką Terapeutyczną (1871-72) i Katedrą Terapii Ogólnej i Diagnostyki Lekarskiej. W 1873 podał opis rzadkiej powikłanej wady serca.

Stworzył dużą szkołę kliniczną, z której wyszli m.in. Władysław Biegański, Teodor Heyryng, Stefan Marian Jakowski, Józef Pawiński, Mikołaj Reichman i Alfred Sokołowski. Za postawę patriotyczną otrzymał w 1882 roku naganą od rektora Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego oraz pominięty został w uwyzwyczajeniu profesury. W 1884 roku pozbawiono go prawa wykładania, a dwa lata później zmuszono do opuszczenia uczelni. Opiekował się Tytusem Chałubińskim w ostatnim okresie jego życia, a w 1907 roku wydał poświęconą mu monografię. Wykładnię swych poglądów na kwestie badania klinicznego dał Baranowski w pracy *O łączności we względzie metody między badaniem klinicznym i przyrodniczym* (1891). Przedstawił w niej problematykę diagnozy, prognozowania i wskazań lekarskich jako wspólnych metod w badaniu klinicznym i ogólnoprzyrodniczym oraz zaproponował pewne modyfikacje w metodach opukiwania i osłuchiwania chorych. Występował przeciw zbyt częstemu podawaniu leków narkotycznych, przepisywaniu złożonych recept i przeciw polipragmazji. Był zwolennikiem leczenia nowoczesnego i naturalnego. Jako lekarz nie pobierał wynagrodzenia od nauczycieli, lekarzy i od polskich studentów. Przyjaźnił się m.in. z Julianem Dunajewskim, Elizą Orzeszkową, Bolesławem Prusem, Stanisławem Witkiewiczem i Stefanem Żeromskim. Był pierwowzorem Doktora w *Anielce* Prusa, który wspominał go także w *Lalce*. Był prezesem Kasy im. Mianowskiego (1887-93), doktorem honoris causa UJ (1900) i Uniwersytetu Lwowskiego (1912) oraz członkiem założycielem (1907) i honorowym (1908) Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W pierwszym okresie działalności Towarzystwa oddał swe mieszkanie (przy Krakowskim Przedmieściu 7) na jego potrzeby i hojnie wzbogacił je finansowo. Później przekazał testamentalnie 105 tysięcy rubli na fundusze towarzystw – im. Jędrzeja Śniadeckiego i im. Adama Naruszewicza.

Po przymusowym odejściu Ignacego Baranowskiego Katedrę i Klinikę Diagnostyki Medycznej obejmowali już wyłącznie profesorowie rosyjscy; i to dopiero od 1890 roku. Pierwszym z nich był wspomniany wyżej Łazar Tumas, który kierował nią z powodu rozwijającej się choroby tylko do 1894 roku. Po nim przyszedł profesor Z. Gutnikow, o którego działalności nie ma śladu nawet w radzieckich pracach historyczno-naukowych. Wiadomo jedynie, że doktoryzował się w 1893 roku w Charkowie na podstawie rozprawy *Materiały k izuczeniu o chemiczeskom sostawie gołownogo mozga czelowieka*. Nie pozostawił niemal żadnej spuścizny naukowej.

I Klinika Terapeutyczna (Fakultatywna) mieściła się w Szpitalu Św. Ducha przy ulicy Elektoralnej, a działalność rozpoczęła dopiero w roku 1871 z powodu nie przyjęcia jej przez profesora Chałubińskiego. Początkowo objął ją Ignacy Baranowski, ale po roku opuścił, przechodząc do Katedry Terapii Ogólnej i Diagnostyki Lekarskiej. Na jej czele w 1872 roku stanął znany anatomopatolog i internista rosyjski Wilhelm Duszan Lambl, pochodzący z rodziny czeskich Żydów²⁵. Przybył do Warszawy z Charkowa, gdzie od 1861 roku był profesorem anatomii patologicznej. 10 lat później otrzymał tytuł doktora *honoris causa* tej uczelni. Zdania na jego temat jako wykładowcy i na-

ukowca są mocno podzielone. Ludwik Czarkowski wspomina go jako oryginała i dziwaka. Był

...w średnim wieku, wzrostu wyżej niż średniego, średniej tuszy, trzymał się nieco pochylono, brunet o bujnej czuprynie, którą zaczesywał sobie w tył, nosił wąsy i bródkę hiszpankę (lub napoleonkę)... Miał na sobie w klinice stale czarny tużurek, mocno zanieczyszczony łupieżem z włosów i pierzem z poduszek czy z pierzyny...²⁶.

Uchodził za słabego wykładowcę – nudnego i męczącego, nie znającego języka polskiego i kaleczącego rosyjski. Na poważny minus należy zapisać Lamblowi nie uznawanie zaraźliwości ospy prawdziwej, a w konsekwencji nie przestrzeganie izolacji chorych na tę chorobę. Doprowadził przez to do śmierci wielu pacjentów²⁷. Z drugiej jednak strony jego klinika cieszyła się dużym uznaniem zarówno u pacjentów, jak i studentów. Jednak główną zasługę mieli tu bardziej jego asystenci.

Przez siedem lat (1876-83) w klinice Lambla pracował Samuel Goldflam, jeden z najwybitniejszych internistów, a zwłaszcza neurologów polskich. Był niezwykle osobowością, fenomenalnym diagnostą, tytanem pracy, legendarnie dokładnym i wnikliwym, wybitnym uczonym. Drugi to Edward Zieliński, asystent w klinice Lambla od 1887 do 1895 roku, później ordynator oddziału szpitalnego w Szpitalu Praskim. Pod względem wiedzy, intuicji i spostrzegawczości mógł z nim mierzyć się chyba tylko wspomniany Goldflam. We wspomnieniach pozostał jako człowiek szlachetny i bezinteresowny dla każdego, zwłaszcza dla chorego.

Po śmierci Lambla w 1895 roku Klinikę objął Wasilij Kudrewicki, autor dobrej pracy o fizjologii trzustki oraz kilku publikacji z zakresu nauki o odporności. W roku 1911/12 pełnił godność rektora Uniwersytetu Cesarskiego, po czym opuścił uczelnię. Jego następcą został Aleksandr Ignatowski, przybyły z Jurjewa, o którym wiadomo jedynie to, że napisał jedną większą pracę: podręcznik... medycyny sądowej.

Katedrę i Klinikę Patologii i Terapii Ogólnej w Szkole Głównej prowadził Włodzimierz Dybek. Oczywiście jako bliski współpracownik Traugutta i wielokrotny więzień carski nie wszedł w skład profesury uniwersytetu rosyjskiego. W tej sytuacji mieszczącej się w Szpitalu Dzieciątka Jezus przy placu Wareckim II Klinikę Terapeutyczną (Szpitalną) obsadzono zastępczo w 1870 roku Nikołajem Andrejewem (profesor patologii i terapii szczegółowej, o czym wyżej). Dopiero w 1875 roku pełnym jej kierownikiem został Piotr Lewitski²⁸, absolwent Uniwersytetu Kazańskiego, wybitny internista, autor m.in. głośnej pracy o wpływie jonów potasu na zdrowy i chory organizm. W czasach Lewitskiego w Klinice pracował jeden z najwybitniejszych polskich lekarzy przełomu XIX i XX wieku – Teodor Dunin. Był on jej asystentem w latach 1876-79, po czym objął ordynaturę oddziału wewnętrznego w Szpitalu Dzieciątka Jezus.

Po przedwczesnej śmierci Lewitskiego w roku 1880 Katedrę powierzono Lwowi Popowi, również wszechstronnie wykształconemu interniście i patologowi²⁹. Z Warszawy wyjechał w 1890 roku, aby w Petersburgu objąć klinikę po śmierci wielkiego Botkina. Trzeci rosyjski profesor na Katedrze – Jakow Stolnikow, to również wybitnie

uzdolniony, a przy tym wykształcony na Zachodzie lekarz³⁰. Wcześniej, bo od 1884 roku związany z warszawską uczelnią, tu habilitował się i podjął pracę w Szpitalu Św. Ducha. Był autorem kilku cennych prac, głównie z pulmonologii. W roku 1890 objął Katedrę i kierował nią przez cztery lata. Niestety, w ostatnim okresie zaczął opuszczać wykłady i przestał pojawiać się w Katedrze. Przyczyną był nałóg alkoholowy, w rezultacie którego zmarł w 1894 roku.

Kolejni profesorowie II Kliniki Terapeutycznej niczym szczególnym nie zapisali się w jej działalności: Aleksiej Szczerbakow kierował nią w latach 1894-1912, a Aleksandr Bogdanow – w latach 1912-15. Szczerbakow najpierw ukończył matematykę, potem krótko pracował w laboratorium chemii organicznej w Moskwie, aby w 1883 roku ukończyć studia medyczne³¹. Przed przybyciem do Warszawy był ordynatorem Kliniki Propedeutycznej w Moskwie. Pozostawił prace z zakresu mało jeszcze wtedy uprawianej chemii lekarskiej, m. in. o przemianie materii w chorobie wrzodowej żołądka.

Podobnie jak w przypadku interny obie kliniki chirurgiczne w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim rozwijały się twórczo naukowo i dydaktycznie jedynie w pierwszym okresie, w czasie kierowania nimi przez polskich profesorów. I Kliniką Chirurgiczną (Fakultatywną) w dalszym ciągu, tak jak w Szkole Głównej, szefował Hipolit Korzeniowski. Zastąpił pierwszą w Polsce udaną operacją wyluszczenia woła naczyniowego. W 1871 roku objął Katedrę Chirurgii w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, przekazując Katedrę warszawską w ręce Polikarpa Girsztowta (od 1872 r.). Kierował on nią do swej tragicznej śmierci w listopadzie 1877 roku. Zginął od rany zadanej nożem przez zecera „Gazety Lekarskiej” – Seroczyńskiego.

Po zgonie tego nieodżałowanego lekarza I Katedrę Chirurgiczną objął Julian Kosiński, jeden z najwybitniejszych wówczas chirurgów-operatorów w Europie, pionier nowoczesnej chirurgii jamy brzusznej i postępowania antyseptycznego w Polsce. Po studiach w Rosji i Niemczech pracował w Akademii Medyko-Chirurgicznej i w Szkole Głównej Warszawskiej, będąc krótko – od stycznia do lipca 1869 roku – kierownikiem Katedry i Kliniki Chirurgii Operacyjnej. Następnie w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim objął podobne stanowisko: najpierw w II (1869-78), a potem w I Katedrze i Klinice Chirurgicznej (1878-99). Do historii chirurgii przeszedł z racji przeprowadzonych przez siebie pionierskich operacji: podwiązania dużych tętnic z powodu tętniaków (1869), pierwszej w Polsce i dziesiątej w Europie laryngektomii w uśpieniu dotchawiczym (1877), pierwszej w Polsce uretrotomii metodą Maisonneuve’a (1881), pierwszej w Europie wschodniej nefrektomii (świetnie przygotowana praca *Wycięcie nerki*, 1884), pierwszej w Polsce udanej splenektomii (1896) i pierwszej w Polsce esofagotomii górnej w celu wydobycia ciała obcego z przetyku (1897).

Kosiński położył też duże zasługi na polu organizacyjnym. Był współzałożycielem Kasy im. Mianowskiego (1881), Towarzystwa Doraźnej Pomocy (1896), czyli późniejszego Pogotowia Ratunkowego w Warszawie i Towarzystwa Higienicznego (1898). Poza tym brał czynny udział w utworzeniu m.in. Towarzystwa Higieny im. Bolesława

Prusa, Instytutu Higieny Dziecięcej Lanvala i ogrodów im. Raua. Duże sumy pieniędzy przekazywał sukcesywnie Komitetowi Kasy Wsparcia dla wdów i sierot po lekarzach, istniejącemu przy Towarzystwie Lekarskim Warszawskim. Bibliotece tego towarzystwa ofiarował 307 cennych książek ze swego księgozbioru. Stworzył dużą szkołę kliniczną, był m.in. członkiem założycielem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (1907) i członkiem honorowym Royal College of Surgeons of England (od 1900).

Po zrezygnowaniu przez Kosińskiego z prowadzenia Katedry i Kliniki na jej czele stali już wyłącznie chirurdzy rosyjscy, w każdym przypadku średniej klasy. Pierwszym, w latach 1899-1901, był Michaił Wasiliew, a następnym – w 1901-15 – M. Kuźniecowa. Był on redaktorem rosyjskiego wydania podręcznika chirurgii ogólnej Ericha Lexera (1908-10).

Jedynym polskim profesorem II Katedry i Kliniki Chirurgicznej (Szpitalnej) był Julian Kosiński. Przeszedł na nią z takiej samej jednostki w Szkole Głównej i kierował nią do przejścia na I Katedrę Chirurgiczną w 1878 roku. Jego następca – Iwan Jefremowski, spełniał nieźle swoje zadania jako wykładowca, natomiast jako lekarz i szef kliniki doprowadził do dużego spadku jej prestiżu tak w warszawskim środowisku lekarskim, jak i u pacjentów. Na szczęście (zwłaszcza dla chorych) wyręczał się zwykle swymi asystentami, przy tym bardzo dobrymi chirurgami: Romanem Jasińskim i Aleksandrem Starynkiewiczem. Katedrą kierował do swej przedwczesnej do śmierci (51 lat) w kwietniu 1892 roku, choć ostatnie lata spędzał głównie w zakupionym folwarku Kalejczyce w guberni grodzieńskiej³².

Po Jefremowskim jeszcze trzech profesorów kierowało tą Katedrą. Aleksandr Tauber był jej szefem w latach 1892-1901. Wspominano go jako człowieka niezwykle obowiązkowego, ale bez większych sukcesów naukowych i klinicznych³³. Po Tauberze nastąpił czas (1901-1912) W. Maksimowa, który dotąd pracował w I Katedrze i Klinice Fakultatywnej. Pozostawił on w dorobku sporo przekładów ważnych niemieckich dzieł chirurgicznych. Po nim II Katedrą i Kliniką krótko kierował Nikołaj Pietrow (1912-13). Z Warszawy wyjechał do Piotrogradu, gdzie działalnością organizacyjną i twórczością naukową przyczynił się do stworzenia radzieckiej eksperymentalnej chirurgii onkologicznej³⁴. Od 1913 roku do zakończenia działalności rosyjskiej uczelni placówką tą kierował Nikołaj Bogoraz, który wraz z całym uniwersytetem przeniósł się do Rostowa nad Donem, obejmując tam profesurę.

W Uniwersytecie Cesarskim, tak jak w Szkole Głównej, działała początkowo samodzielna Katedra i Klinika Ginekologiczna, umieszczona w budynku na rogu Marszałkowskiej i Zgody. Kierował nią docent, jeszcze z czasów polskich, Adam Gliszczyński. Pozostawił cenne studia na temat obrazu klinicznego gorączki połogowej. Był jednak antytalentem dydaktycznym, a na domiar złego bardzo słabo znał rosyjski, dlatego w 1871 roku zrezygnował z Katedry, poświęcając się wyłącznie praktyce prywatnej. W tej sytuacji poprzedni kierownik Kliniki, jeszcze z okresu Szkoły Głównej, Władysław Tyrchowski przejął obowiązki swego niedawnego asystenta. Objął jedną wspólną

Katedrę i Klinikę Położnictwa, Chorób Kobięcych i Pediatrii. Wykłady prowadził jednak Ludwik Neugebauer (senior), znakomity operator i diagnosta, jednak też słaby dydaktyk. Wykłady czytał krótko i monotonicznie, przez co frekwencja na nich była niska. Co gorsze, nie przyjmował nowoczesnych zasad antyseptycznych Semmelweisa, nie przestrzegał mycia rąk przed badaniem i po badaniu pacjentek. W 1887 roku wykłady z położnictwa przejął od niego profesor nadzwyczajny ginekologii i położnictwa Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu – Nikołaj Jastrebow³⁵.

Po rezygnacji Tyrchowskiego do Warszawy w 1887 przybył z Petersburga Nikołaj Jastrebow, obejmując Klinikę i wykładając przede wszystkim położnictwo, nauczanie ginekologii oddając w pierwszym okresie Ludwikowi Neugebauerowi. Jastrebow był jednym z najwybitniejszych rosyjskich ginekologów. Wykształcony w Petersburgu, tam też zdobył stopień doktora medycyny w 1881 roku na podstawie pracy o unerwieniu szyjki macicy. W cztery lata później z tytułem profesora objął katedrę w Warszawie, którą kierował do 1911 roku. Zmarł najprawdopodobniej w 1916 roku w Carskim Siole. Jastrebow był autorem ponad 30 prac naukowych z zakresu ginekologii i położnictwa. Uchodził za świetnego diagnostę i operatora. Był cenionym położnikiem. Jastrebow był szanowany w środowisku warszawskich ginekologów. Sam z szacunkiem odnosił się do polskich kolegów i chętnie służył im nie tylko radą, ale też korzystał z ich doświadczenia. Chętnie udzielał im pomocy w potrzebie i udostępniał salę operacyjną swojej kliniki, w której przeprowadzali cięcia cesarskie, nierzadko w jego asyście. W swojej pracy naukowej Jastrebow podjął trudny temat roli układu nerwowego w funkcjonowaniu narządu rodowego. Był zwolennikiem pionierskiej teorii, że inicjacja porodu ma genезę neuronalną. Po jego odejściu w 1911 roku utworzono dwie oddzielne Katedry – Położnictwa i Chorób Kobięcych oraz Chorób Dziecięcych. Tę pierwszą objął Anastasij Sicinski, a pediatrię – A. Karnicki. Obaj, bliżej nieznanymi, pracowali w warszawskiej uczelni przez następne cztery lata.

Interesująco prezentował się skład osobowy Katedry i Kliniki Oftalmologicznej. W pierwszym roku istnienia uniwersytetu rosyjskiego na stanowisku jej kierownika podawano nazwisko Feliksa Szokalskiego, który – jak wiadomo – z pobudek patriotycznych nigdy w tej uczelni nie wykładał. Klinika mieściła się na terenie Instytutu Oftalmicznego przy ulicy Smolnej, z którym Szokalski był silnie związany. W tej sytuacji katedra ta, tylko jako jedna z dwóch, przez cały czas była kierowana przez Rosjan. Jako pierwszego mianowano na to stanowisko A. Rudniewa, który niczym w okulistyce się nie zapisał, a po rocznym wakacie 1872/73 profesorem został Emil Teodor Wolfring³⁶, Niemiec lub czeski Żyd, doskonale mówiący i po rosyjsku, i po polsku (wydał kilka prac w naszym języku). Jego najciekawsza praca dotyczyła chorób zakaźnych narządu wzroku³⁷. Uchodził za dobrego lekarza i bardzo dobrego wykładowcę, ale też za człowieka oschłego, a nawet nieuprzejmego wobec pacjentów³⁸. Jak wspomina go Czarkowski, był to człowiek „postawy wyniosłej, szeroki w barach..., głos miał syczący, jakby przepity, zarost nosił średni, twarz i ręce miał piegowate, włosy z lekka faliste”³⁹.

Po nim Klinikę od 1899 roku prowadzili dwaj mało znani lekarze: L. Kostienicz (do 1901 roku) i J. Nieznamow (do 1911 roku). Po rocznym wakacie na jej czele na okres trzech lat stanął lekarz wojskowy w Kazaniu Konstantin Orłow⁴⁰. To nietuzinkowa postać. W Warszawie znalazł się po kilkakrotnych aresztowaniach za lewicową działalność rewolucyjną. Wydaje się, iż władze carskie chciały go mieć jak najdalej od zapalnych politycznie punktów w Rosji i znalazły mu miejsce u nas. Zawsze postępował bez jakichkolwiek uprzedzeń wobec polskich studentów. W Warszawie pracował aż do rozwiązania Uniwersytetu Cesarskiego. Większą działalność naukową i organizacyjną rozwinął dopiero po rewolucji 1917 roku, już w Kraju Rad, zyskując imię czołowego okulisty radzieckiego. Na stałe pracował w Rostowie n. Donem.

Stosunkowo wysoki poziom zarówno dydaktyczny, jak i naukowy, w Uniwersytecie Cesarskim prezentowała dermatologia. W Szkole Głównej Warszawskiej nie utworzono Katedry i Kliniki Chorób Skórnych, jedynie wykłady z tego przedmiotu prowadził jeden z kandydatów do objęcia Katedry Propedeutyki Chorób Wewnętrznych – Bronisław Chojnowski. W tej sytuacji Katedrę i Klinikę Chorób Skórnych i Wenerycznych przy ulicy Książęcej otrzymał profesor Erast von Trautvetter. Cieszył się on dużą popularnością wśród młodzieży ze względu na świetnie prowadzone pokazy praktyczne, poprzedzające omawianie zagadnień etiologii, diagnostyki, leczenia i rokowania poszczególnych jednostek. Wykłady – suche i monotonne, miały u niego drugorzędne znaczenie. Jako jeden z pierwszych w ogóle wprowadził dodatkowo wykłady z higieny społecznej⁴¹, co – według niektórych historyków medycyny – było nowością w skali europejskiej. Był lekarzem zasłużonym dla rozwoju dermatologii rosyjskiej. To on w połowie lat 80. XIX wieku przedstawił projekt rosyjskiej terminologii chorób skórnych. Był człowiekiem eleganckim, a z chorymi i często ze studentami rozmawiał wyłącznie po polsku. Czarkowski w 1878-79 roku wspomina go jako mężczyznę czterdziestokilkuletniego, łysawego, z zarostem à la Aleksander II, wytwornie ubranego i wyperfumowanego, o głosie „chryplawym i cichym”⁴².

Trautvetter w 1899 roku przeszedł na emeryturę, wykłady podjął zastępczo chirurg Aleksandr Tauber, a rok później Klinikę objął Piotr Nikolski, przedtem profesor uniwersytetu kijowskiego⁴³. Uchodził za jednego z najwybitniejszych dermatologów rosyjskich. Urodził się w 1858 r. w Usmaniu. W 1884 roku ukończył studia medyczne w Kijowie, gdzie pracował przez następne 16 lat w klinice chorób skórnych i wenerycznych, a następnie, już jako znany dermatolog, objął kierownictwo Katedry Chorób Skórnych i Wenerycznych w Warszawie. Napisał ponad 70 prac naukowych. Był świetnym wenerologiem, miał duży wkład w rozwój badań nad terapią kiły. Jednak najbardziej rozstawiły go badania dermatologiczne. Wydał bardzo dobry, wielokrotnie wznawiany podręcznik do chorób skóry, w którym jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę na zależność zmian skórnych od patologii ogólnoustrojowej i czynności centralnego układu nerwowego. Interesował się szczególnie pęcherzycą. Najślynniejszy objaw skórny, który opisał jako pierwszy na świecie, do dziś noszący nazwę objawu Ni-

kolskiego, polega na spęzaniu naskórka w wyniku potarcia skóry. W 1905 r. powrócił na krótko do Kijowa, by prawie natychmiast wyjechać do Saratowa, gdzie organizował tamtejszy uniwersytet. Od 1912 roku do przejścia na emeryturę w 1930 r. pracował na stanowisku kierownika Kliniki Chorób Skórnych i Wenerycznych w Rostowie nad Donem. Tam też zmarł w 1940 roku.

Wykłady z psychiatrii i neurologii przez 13 pierwszych lat istnienia Uniwersytetu Cesarskiego prowadził – tak jak w Szkole Głównej – Romuald Płaskowski. Klinika mieściła się w Szpitalu Św. Jana Bożego przy ulicy Bonifratskiej. Płaskowski był doskonałym wykładowcą, traktującym te przedmioty na wskroś nowocześnie i w powiązaniu z innymi przedmiotami, na przykład z psychologią. W jego prelekcjach znalazło się miejsce dla takich zagadnień psychologicznych, jak kojarzenie, wrażenia, czy wyobrażenia oraz dla zasadniczych pojęć psychiatrycznych: omamy, stany maniakalne, stany poepileptyczne, melancholia, złudzenia itp.⁴⁴ Płaskowski przeszedł do Uniwersytetu Cesarskiego i pełnił tu funkcję kierownika Katedry i Kliniki Chorób Psychiczych i Nerwowych do 1887 roku. Równocześnie wykładał psychiatrię sądową na Wydziale Prawa, stąd też od 1882 roku wykłady dla studentów medycyny prowadził wspólnie ze swym asystentem Iwanem Pasternackim, już wówczas ciężko chorym. Był to bardzo zdolny psychiatra, autor kilku oryginalnych prac o hysterii, padaczce i o łączeniu zagadnień nauki o moralności z terapią chorób psychicznych. Niestety, w czasie gdy Płaskowski odszedł na emeryturę, Pasternacki zmarł przedwcześnie, w wieku 39 lat⁴⁵. Zdażył przez rok być zastępcą kierownika Katedry i Klinik.

Jego następcą został Nikołaj Popow, który w latach 1888-93 potrafił utrzymać wysoki dydaktyczny, medyczny i naukowy poziom tej jednostki⁴⁶. Najwybitniejszym profesorem psychiatrii w tamtych czasach, dorównującym pod każdym względem Płaskowskiemu, był Aleksandr Szczerbak, kierujący tą katedrą do 1910 roku⁴⁷. Był on pierwszym profesorem psychiatrii, poświęcającym bardzo dużą uwagę również chorobom neurologicznym. W roku 1894 doprowadził do wydzielenia w II Klinice Terapeutycznej (Szpitalnej), kierowanej przez Aleksieja Szczerbakowa, 12 łóżek dla typowych chorych neurologicznie. Po roku na potrzeby neurologii przeznaczono 10 łóżek w I Klinice Terapeutycznej (Fakultatywnej), którą prowadził cieszący się większym uznaniem profesor Wasilij Kudrewicki. Szczerbak wyróżniał się tu pod każdym względem, o czym dalej. Jego prace o wpływie związków chemicznych na krążenie mózgowe i o leczeniu dystrofii mięśniowych były szeroko dyskutowane w literaturze międzynarodowej. W tym miejscu zaznaczymy, że podczas pracy w Warszawie opublikował dwa duże dzieła: *Ob organizaciji i diejatielnosti kliniki nierwnych i duszewnych bolezniej Imperatorskago Warszawskago Uniwersitieta w tieczenie 1895 goda* (1898) i *Kliniczeskije lekcji po nierwnym i duszewnym bolezniam* (1901). Podkreślimy, że asystentami Szczerbaka byli też wysokiej klasy lekarze polscy: Karol Rychliński, Adam Wizel i Ludwik Bregman.

Niezwykła była jego postawa polityczna. Po wiecu i strajku studentów w 1905 roku domagał się niestosowania jakichkolwiek represji wobec młodzieży uniwersyteckiej, a także występował za repolonizacją uczelni i zliberalizowaniem stosunków politycznych w Królestwie⁴⁸. Rosyjskie władze oświatowe nie miały zamiaru tolerować takich postaw w uniwersytecie i po licznych szykanach z ich strony przeniesiony został do Sewastopola. Pozostawił po sobie serdeczne wspomnienia polskich lekarzy i studentów.

Zarówno Popow, jak i Szczerbak byli uczniami Jana Mierzejewskiego, polskiego profesora, wykładającego w Wojskowej Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu.

Następca Szczerbaka – Piotr Prieobrażenski, nie mógł zapisać się pozytywnie jako profesor warszawski, gdyż, już obejmując Katedrę, był ciężko chory i nie był w stanie ani prowadzić wykładów, ani kierować oddziałem szpitalnym. W tej sytuacji w listopadzie 1913 roku ustąpił na rzecz ostatniego profesora psychiatrii w Uniwersytecie Cesarskim – Karapeta Agadżaniana. Był to niewątpliwie wysoce uzdolniony lekarz, jednak na to, aby trwale zapisać się na kartach warszawskiej psychiatrii akademickiej za czasów rosyjskich, nie pozwolił brak czasu: wybuch I wojny światowej i wysłanie go w styczniu 1915 roku na front kaukaski. Powołany w 1915 roku nowy kierownik tej Kliniki – N. Krainski, nie zdążył już jej objąć⁴⁹.

Na wydziale lekarskim wykładali także trzech najwybitniejsi przedstawiciele rosyjskiej nauki, szeroko znani na świecie ze swoich osiągnięć naukowych, podnosząc prestiż podupadającej uczelni. Choć wykładali przedmioty bardzo luźno związane z medycyną, nie sposób ich pominąć. Mieli bardzo przychylny stosunek do polskich studentów (tak przychylny, że najwybitniejszymi uczniami ich szkół byli Polacy) i nierzadko z tego powodu byli szykanowani przez władze rosyjskie, z usunięciem z uniwersytetu włącznie.

W trakcie pierwszego kursu studenci mieli możliwość uczestniczyć w wykładach wielkich chemików i mineralogów. Najwybitniejszym chemikiem UW był Jegor Wagner⁵⁰. Urodził się w 27 listopada 1849 roku w Kazaniu w rodzinie prawniczej. Początkowo studiował prawo w Uniwersytecie w Kazaniu, gdzie zetknął się z wybitnym chemikiem organicznym XIX wieku, Aleksandrem Zajcewem. Zajcew w Kazaniu stworzył wielki ośrodek chemii organicznej. Wykształcił wielu wybitnych uczniów, do których zaliczał się również Wagner. Wraz z nim Wagner odkrył metodę otrzymywania drugo- i trzeciorzędowych alkoholi w wyniku działania karbonylków cynku i fluorowcoalkanów. Odkrycia Wagnera z tego okresu postawiły go w gronie światowej czołówki chemików organicznych. Zanim został zatrudniony na etacie profesora chemii organicznej w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, przebywał na stażu w Petersburgu oraz pracował na etacie profesora w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, gdzie zorganizował pracownię chemii organicznej. Na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim wykladał krótko w latach 1886-1889. Wkrótce przeniósł się do nowo otwartej Politechniki, gdzie pełnił funkcje profesora i dziekana Wydziału

Chemii. W okresie warszawskim badał terpeny, wyjaśnił budowę α -pinenu, terpineolu, limonenu; opracował metodę utleniania wiązań podwójnych. Swoje największe odkrycie naukowe opisał w 1899 roku. Dotyczyło ono procesów przegrupowania szkieletu węglowego w alkoholach pod wpływem ich dehydratacji. Mechanizm odkrytego przez niego tak zwanego przegrupowania pinakolowego, został wkrótce wyjaśniony przez Meerweina, a reakcja ta nazwana później od nazwisk obu uczonych Wagnera-Meerweina otworzyła nowe możliwości rozwoju chemii organicznej⁵¹. Wagner zmarł w 4 lata po swoim odkryciu, 14 listopada 1903 r. w Warszawie, nie świadom konsekwencji swojego odkrycia dla rozwoju całej chemii⁵². W opinii studentów, był świetnym wykładowcą, wielkim przyjacielem Polaków. Chętnie przyjmował Polaków na swoich asystentów, otwierał przed nimi możliwości kariery naukowej. W jego zakładzie mówiono jawnie po polsku.

Katedrą Mineralogii kierowało aż dwóch wybitnych uczonych: Aleksandr Lagorio i Georgij Wulf. Aleksandr Lagorio⁵³ urodził się 27 sierpnia 1852 roku w Teodozji na Krymie, w rodzinie rosyjskiej o szwajcarskich korzeniach. Studiował mineralogię w Dorpacie, gdzie w 1875 roku uzyskał posadę starszego asystenta w katedrze geologii i wykładał mineralogię w dorpackim Instytucie Weterynaryjnym. W 1877 roku uzyskał tytuł magistra i odbył podróż naukową na Kaukaz, gdzie badał tamtejsze andezyty, stając się wkrótce wybitnym znawcą w tej dziedzinie. Badania te stały się podstawą jego doktoratu w maju 1878 roku. W 1880 roku został mianowany profesorem nadzwyczajnym mineralogii Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. W 1885 roku uzyskał tytuł profesora zwyczajnego mineralogii. Od 1881 roku pełnił funkcję sekretarza Wydziału Fizyczno-Matematycznego, a w latach 1894-1901 był dziekanem tego wydziału. W 1897 roku został członkiem komitetu organizacyjnego Warszawskiego Instytutu Politechnicznego, a w następnym roku opuścił Uniwersytet i został pierwszym dyrektorem tej placówki, z tytułem profesora zwyczajnego. Lagorio był jednym z twórców nowoczesnej mineralogii światowej. Od 1894 roku był członkiem Petersburskiego Towarzystwa Mineralogicznego, dwa lata później został członkiem-korespondentem Petersburskiej Akademii Nauk, rok potem członkiem Petersburskiego Towarzystwa Przyrodznawców.

Najważniejsza publikacja Lagoria, ogłoszona drukiem w 1887 roku, to praca doświadczalna o szklawie wulkanicznym *Über die Natur der Glasbasis sowie der Krystallisationsvorgänge im eruptiven Magma*, w której udowodnił zależność kolejności wydzielania się minerałów z magmy od stopnia rozpuszczalności w niej składników zasadowych i ich powinowactwo do krzemionki oraz prawo działania mas. W latach 1904-1917 był zatrudniony przez Ministerstwo Handlu i Przemysłu Rosji jako członek Zarządu do Spraw Akademickich. W 1908 roku przeniósł się do Petersburga i objął funkcję przewodniczącego Wydziału Naukowego w Ministerstwie Handlu i Przemysłu. Z funkcji dyrektora Instytutu Politechnicznego został zwolniony na skutek wystąpienia polskich studentów żądających spolszczenia Instytutu, w którym *de facto* uczyła się głównie polska młodzież. Żądania te były popierane przez część rosyjskich pracow-

ników Instytutu. Lagorio znany był z sympatii do polskich studentów. Jego wybitni uczniowie to Polacy. Należał do nich Karol Koziorowski, urodzony w Warszawie pionier syntez ogniowych. Z powodów politycznych nie mógł dostać płatnego stanowiska asystenta w CUW, dlatego jako wybitny specjalista w tej dziedzinie znalazł zatrudnienie w przemysłowych laboratoriach chemicznych, a po odzyskaniu niepodległości objął stanowisko kustosa Muzeum Mineralogicznego⁵⁴.

Drugim i zarazem najwybitniejszym uczniem Lagorio był urodzony w Rzędzianach Józef Morozewicz. Jego badania dotyczące skał hyperstenowych Wołynia zostały nagrodzone złotym medalem Uniwersytetu Warszawskiego i przy poparciu Lagoria zapewniły mu etat naukowy tej uczelni. Badał następnie skały karpackie, w szczególności tatrzańskie, skały Gór Świętokrzyskich i skałki podkrakowskie. W swoich 23. pracach opisał nowe typy skał i minerałów. Jednak największą sławę przyniosły mu słynne prace doświadczalne z zakresu syntez ogniowych minerałów i skał wykonane w hucie szklanej na Targówku koło Warszawy. Rozpoczął wtedy międzynarodową karierę naukową. Po powrocie do Polski w 1904 roku objął Katedrę Mineralogii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Po wyzwoleniu został pierwszym dyrektorem Państwowego Instytutu Geologicznego.

Trzecim z wybitnych uczniów Lagorio był warszawiak Zygmunt Weyberg, który został profesorem Uniwersytetu Lwowskiego, a następnie warszawskiego, kierując do wybuchu wojny Katedrą Mineralogii i Petrografii w tym uniwersytecie.

Lagorio pozbawiony zaplecza naukowego pracował w ministerstwie, najpierw w Petersburgu, potem w Moskwie i Niżnym Nowogrodzie. Na koniec wyjechał do Berlina, gdzie mieszkała jego córka Maria. Tam zmarł 1 sierpnia 1922 roku.

Katedrę Mineralogii po Lagorio przejął na krótko Georgij Wulff⁵⁵. Urodził się w 1868 roku w guberni czernichowskiej. Jego ojciec Wiktor był dyrektorem warszawskiego gimnazjum, dlatego Wulff studiował nauki przyrodnicze w Warszawie, uzyskując w 1891 roku tytuł magistra za pracę *O własnościach pewnych kryształów pseudosymetrycznych w związku z teorią ich krystalizacji*. W 1896 roku uzyskał stopień doktora za pracę o szybkości wzrostu i rozpuszczalności ścian kryształów w zależności od ich energii powierzchniowej. Ze względu na swoje lewicowe poglądy cieszył się sympatią studiującej młodzieży. Był wybitnie przychylny Polakom, domagał się spolonizowania uniwersytetu. Stworzył warszawską szkołę mineralogiczną, do której należeli m.in. Józef Sioma i Zygmunt Weyberg. Musiał opuścić katedrę i przenieść się do Moskwy, gdzie wkrótce został zmuszony do opuszczenia katedry, na którą powrócił dopiero po rewolucji. Jest znany na całym świecie jako twórca siatki Wulffa, służącej do graficznego ujęcia postaci kryształów. Wprowadził 32 klasy symetrii. Swoje słynne badania rentgenowskie kryształów przeprowadził już podczas pobytu w Moskwie⁵⁶.

Na Cesarski Uniwersytet Warszawski patrzono zwykle z pozycji narzuconej przez zaborcę szkoły wyższej, zdominowanej przez profesorów rosyjskich, najczęściej nieprzychylnych studentom. Surowo oceniano również poziom naukowy i dydaktyczny

tej uczelni. Jako przyczynę niskiego poziomu dydaktyczno-badawczego uważano ob-
sadzanie poszczególnych katedr i zakładów rosyjskimi profesorami „drugiej” katego-
rii. To zresztą zrozumiałe, gdyż ci najwybitniejsi, których tamtejsze uniwersytety miały
przecież wielu, woleli żyć i pracować w swoim kraju. Po pierwsze ich praca przynosiła
korzyści własnemu społeczeństwu, a ponadto odbywała się ona w bardziej sprzyja-
jących warunkach. W środowisku polskim – niezależnie od własnego postępowania
– zawsze widziani byli jako zaborcy.

Sytuację, przynajmniej na początku, ratowali polscy profesorowie, którzy zdecy-
dowali się podjąć pracę w tej uczelni. Musieli wszakże legitymować się dyplomem
doktorskim, wydanym przez którąkolwiek uczelnię rosyjską, a także zdecydować się
na prowadzenie wykładów w języku rosyjskim. Przykładami niech będą tu Ignacy Ba-
ranowski (internista), Włodzimierz Brodowski i Edward Przewoski (anatomopatol-
odzy), Polikarp Girsztowt i Julian Kosiński (chirurdzy), Ludwik Maurycy Hirszfeld
(anatom), Henryk Fryderyk Hoyer (histolog), Feliks Nawrocki (fizjolog) i Romuald
Płaskowski (psychiatra), czy nie-lekarze wykładający na Wydziale Lekarskim, jak Ka-
rol Jurkiewicz (mineralog) i August Wrześniowski (zoolog).

Wśród wykładowców rosyjskich, luźno związanych z Wydziałem Lekarskim, też
byli profesorowie o dużej klasie naukowej, a także wysokiej kulturze osobistej. Zali-
czyć do nich trzeba Pawła Mitrofanowa, profesora zoologii i anatomii porównaw-
czej, wybitnego znawcę zmian teratologicznych i zasłużonego pedagoga. Z jego szkoły
wyszedł cały zastęp znakomitych uczonych polskich z Kazimierzem Białaszewiczem,
Mieczysławem Konopackim, Kazimierzem Stołyhwą i Janem Turem na czele. Profe-
sor ułatwiał Polakom pracę u siebie, tak że z biegiem czasu nie pracował u niego ani
jeden Rosjanin. W zakładzie Mitrofanowa mówiono wyłącznie po polsku⁵⁷! Również
w Katedrze Chemii Lekarskiej jej kierownik – Michaił Szalfiejew, uchodził za dobrego
wykładowcę, stojącego na uboczu antypolskich działań władz oświatowych i uczelnia-
nych. Zdecydowanie odmówił przyjęcia godności rektora uczelni, nie chcąc wdawać
się w intrygi polityczne, woląc zajmować się dydaktyką i pracą naukową⁵⁸.

Warto również wspomnieć o sytuacji zupełnie nieprawdopodobnej, dotyczącej
nauczania jednego z najważniejszych przedmiotów, jakim był język rosyjski. Był to
przedmiot obowiązkowy i wspólny dla wszystkich studentów pierwszego roku. Wy-
kładał go niejaki Nikołaj Berg⁵⁹, były oficer huzarów, mężczyzna postawny, podobno
przystojny, właściciel bujnego wąsa i rozmierzwionej brody. Berg był wielbicielem po-
ezji, szczególnie upodobał sobie Mickiewicza. Przetłumaczył na język rosyjski Pana
Tadeusza i odczytywał lub deklamował całe ustępy z pamięci na swoich zajęciach.
Atmosfera na języku rosyjskim była w zupełności polska. Studenci chętnie uczęsz-
czali na te przedziwne wykłady. Jedynie omawiając gramatykę rosyjską, Berg cytował
fragmenty utworów rosyjskich klasyków. Co więcej dla podkreślenia swojego wielkiego
szacunku dla naszego Wieszczu Narodowego, opublikował w formie broszury swój
odczyt, wygłoszony w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim w dniu 4.02.1876 r. Wy-

kład dotyczył zmarłego historyka i literata rosyjskiego Michała Pogodina. W jednym z jego fragmentów Berg opisuje wielką uroczystość zorganizowaną w Moskwie, która zgromadziła najważniejszych ówczesnych literatów i poetów rosyjskich. Wzniesiono na niej oficjalny toast na cześć „wielkiego nieobecnego poety słowiańskiego”, który spełniono w ciszy i po powstaniu z miejsc! Dalej Berg opisuje, że gdy Mickiewicz po padł w trudną sytuację finansową po utracie katedry w Collège de France, przyjaciele rosyjscy z Pogodininem na czele zebrali dla niego 5 tysięcy rubli i wysłali do Paryża⁶⁰. Trudno uwierzyć, że coś takiego mogło zostać opublikowane.

Zła sława związana z rosyjską uczelnią jest z pewnością wyolbrzymiona. Carskie represje, które objęły również Szkołę Główną Warszawską, nie zdołały zupełnie zdegradować tej uczelni. Naturalnie poziom nauczania, działalność naukowa i swoboda językowa zostały mocno ograniczone i nie dorównywały uczelni sprzed powstania styczniowego. Sama nazwa, Cesarski Uniwersytet Warszawski, sugerowała że powstał nowy ośrodek akademicki uzależniony od decyzji politycznych, nie od świata nauki. Z tego powodu część studentów wołała uczyć się w innych uczelniach poza granicami Rosji lub nawet w głębi rosyjskiego imperium. Jednak Polacy, którzy decydowali się studiować w Warszawie, mogli liczyć na solidne przygotowanie do zawodu, pomimo prawie całkowitej rusyfikacji uczelni.

Przypisy

¹ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów Wydziału Lekarskiego w Uniwersytecie Warszawskim (Lata akademickie 1875/6–1880/1)*. Urywek ze wspomnień, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych” t.7: 1927 zeszyt 2 s. 100.

² *Encyklopedyczny Słownik*, S. Petersburg 1895–1904, t. 38 s. 444.

³ I. Ihnatowicz: *Uniwersytet Warszawski w latach 1869–1899*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807-1915*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1981 s. 482.

⁴ *Encyklopedyczny...* t. 41 s. 871-872.

⁵ H. Kiepuska: *Uniwersytet Warszawski w latach 1899–1915*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu...*, s.523-524.

⁶ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t.7: 1927 zeszyt 2 s. 112-113.

⁷ *Bolszaja Encyklopedia*, S. Petersburg 1902-1903, t. 13 s. 656–657.

⁸ L. Zembruski: *Wspomnienia z przeszłości*, „Archiwum Historii Medycyny”, t. 24: 1961 s. 1.

⁹ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t.7: 1927 zeszyt 2 s. 222-223.

¹⁰ W. Matlakowski: *Urywki z pamiętnika*, „Archiwum Historii Medycyny” t. 24: 1961 s. 337.

¹¹ T. Ostrowska: Przewoski (Przewóski) Edward Paweł Franciszek, [w:] PSB t. 29 s. 34–35.

- ¹² H. Kiepuska: *Uniwersytet Warszawski...*, s. 534.
- ¹³ L. Paszkiewicz: *Wczoraj i dziś*, „Archiwum Historii Medycyny”, t. 35: 1972 s. 193.
- ¹⁴ *Bolszaja Medicinskaja Encyklopedija*, Moskwa 1959-1964, t. 25 s. 588.
- ¹⁵ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t. 7: 1927 zeszyt 2 s. 226–227.
- ¹⁶ *Encyklopedyczny...* t. 18 s. 101.
- ¹⁷ *Bolszaja Medicinskaja...* t. 33 s. 412.
- ¹⁸ Tamże t. 29 s. 416.
- ¹⁹ *Encyklopedyczny...* t. 15A s. 506
- ²⁰ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t. 7: 1927 zeszyt 2 s. 228.
- ²¹ *Encyklopedyczny...* t. 17 s. 350.
- ²² Tamże t. 34 s. 61-62.
- ²³ L. Zembruski: *Wspomnienia z przeszłości...*, s. 89–90.
- ²⁴ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t.8: 1928 s. 106.
- ²⁵ *Bolszaja Medicinskaja...* t. 16 s. 577–578.
- ²⁶ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t.8: 1928 s. 100.
- ²⁷ Tamże s. 97-99.
- ²⁸ *Bolszaja Medicinskaja...* t. 12 s. 66.
- ²⁹ *Encyklopedyczny...* t. 24A s. 563.
- ³⁰ Tamże t. 31A s. 686–687.
- ³¹ *Encyklopedyczny...* t. 40 s. 64.
- ³² L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t.8: 1928 s. 105.
- ³³ I. Ihnatowicz: *Uniwersytet Warszawski ...*, s. 482.
- ³⁴ *Bolszaja Medicinskaja...* t. 24 s. 55–57.
- ³⁵ Tamże t. 35 s. 1210–1211.
- ³⁶ L. Zembruski: *Wspomnienia z przeszłości...*, s. 88–89.
- ³⁷ E. Wolfing: *Beitrag zur Lehre von den contagiösen Augenentzündungen*, Erlangen 1874.
- ³⁸ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t. 8: 1928 s. 109.
- ³⁹ Tamże t. 7: 1927 s. 228–229.
- ⁴⁰ *Bolszaja Medicinskaja...* t. 22 s. 35–37.
- ⁴¹ L. Zembruski: *Wspomnienia z przeszłości...*, s. 89.
- ⁴² L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t. 8: 1928 s. 96.
- ⁴³ *Bolszaja Medicinskaja...* t. 20 s. 1051–1052.
- ⁴⁴ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t. 8: 1928 s. 109–110.
- ⁴⁵ *Encyklopedyczny...* t. 22A s. 937.
- ⁴⁶ Tamże t. 24A s. 566.
- ⁴⁷ *Bolszaja Medicinskaja...* t. 34 s. 1121–1122.
- ⁴⁸ H. Kiepuska: *Uniwersytet Warszawski ...*, s. 542.
- ⁴⁹ T. Bilikiewicz: *Psychiatria polska na tle dziejowym*, Warszawa 1962, s. 212.

⁵⁰ S. Kieniewicz: *Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna (1857–1869)*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu...* s. 536.

⁵¹ *Biographies of Chemists Prepared by Peter Morris. Web presentation by Gerry Moss*
<http://www.chem.qmul.ac.uk/rschg/biog.html>

⁵² L. Birladeanu: *The Story of the Wagner-Meerwein Rearrangement*, „Journal of Chemical Education” t. 7: 2000 nr 77 s. 858–863.

⁵³ L. Zembrzuski: *Cesarski Uniwersytet Warszawski i jego wydział lekarski 1905–1915*. Warszawa 1939, s. 369

⁵⁴ S. Thugutt: *Nauki geologiczne na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1869–1915*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 1. 1956 nr 3 s. 564–566

⁵⁵ *Wielka Encyklopedia PWN*. t. 30 Warszawa 2005 s.57

⁵⁶ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego” 1949, nr 1, s. 283–286

⁵⁷ S. Kieniewicz: *Akademia Medyko-Chirurgiczna...* s. 536.

⁵⁸ I. Ihnatowicz: *Uniwersytet Warszawski ...*, s. 414–415

⁵⁹ L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t. 7: 1927 s. 98–99.

⁶⁰ Tamże s. 98–99.

Fig. 1. Michał Zembrzuski

Wielka Encyklopedia PWN, t. 30, Warszawa 2005, s. 57
 „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego”, 1949, nr 1, s. 283–286
 S. Kieniewicz: *Akademia Medyko-Chirurgiczna...*, s. 536.
 I. Ihnatowicz: *Uniwersytet Warszawski ...*, s. 414–415
 L. Czarkowski: *Sylwetki profesorów...*, t. 7: 1927, s. 98–99.
 Tamże s. 98–99.

Grzegorz P. Słowik

Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Historii

MARIAN SMOLUCHOWSKI – FIZYK ROMANTYK

Wszyscy, którzy znali go bliżej, uwielbiali go
nie tylko jako genialnego naukowca,
ale także jako szlachetnego, subtelnego
i przyjaznego człowieka¹.

Albert Einstein

Ryc. 1 Marian Smoluchowski²

Dokładnie 5 września 2017 mija setna rocznica śmierci jednego z najwybitniejszych naukowców w historii Polski³ – Mariana Smoluchowskiego. Ten wybitny uczony, „poeta fizyki”⁴, urodził 28 maja 1872 w Vorderbrühl⁵, niedaleko Wiednia jako syn Wilhelma Smoluchowskiego i Teofili Smoluchowskiej z domu Szczepanowskiej⁶. Po ukończeniu najlepszej wiedeńskiej szkoły średniej Theresianum⁷ (świadczenie z wyróżnieniem⁸) i zdaniu matury Smoluchowski był w latach 1890–1894⁹ studentem fizyki na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Wiedeńskiego. Jego nauczycielami byli tam fizycy tego formatu, co Josef Stefan i Franz Exner¹⁰. Jeszcze podczas studiów, w wieku 21 lat, Smoluchowski opublikował w sprawozdaniach Akademii Wiedeńskiej swoją pierwszą pracę naukową¹¹, w której przedstawił wyniki badań nad tarcie wewnętrzne w cieczach¹². W 1895 r. obronił z wyróżnieniem na Uniwersytecie Wiedeńskim pracę doktorską, której tytuł brzmiał: *Badania akustyczne nad sprężystością ciał miękkich*¹³ (*Akustische Untersuchungen über die Elasticität weicher Körper*)¹⁴. Promocja na doktora

filozofii¹⁵ Mariana Smoluchowskiego odbyła się *sub auspiciis imperatoris*¹⁶. Zaszczycu tego dostępowali młodzi ludzie, którzy ukończyli studia średnie, gimnazjalne i wyższe, uniwersyteckie „z postępem znakomitym”¹⁷. Smoluchowski otrzymał z austriackiego cesarskiego ministerstwa kultury i edukacji dwuletnie stypendium naukowe¹⁸, które wykorzystał na pobyt w wybranych przez siebie ośrodkach badawczych. Pobyt w nich był dla niego łatwiejszy ze względu na jego językowe uzdolnienia – władał biegle angielskim, francuskim i niemieckim oraz „doskonale rozeznawał się” w języku włoskim, rosyjskim i szwedzkim¹⁹. Rozwijając się naukowo, polski uczyony przebywał w Paryżu (listopad 1895 – lipiec 1896)²⁰, gdzie uczestniczył m.in. w wykładach Hermite’a i Poincarégo²¹, pracując badawczo na Sorbonie w laboratorium Gabriela Lippmanna²² (laureata Nagroda Nobla w dziedzinie fizyki w 1908 r.). Podczas pobytu w szkockim Glasgow (wrzesień 1896 – kwiecień 1897)²³ naukowych szlifów Smoluchowski nabywał pod kierunkiem słynnego lorda Kelvina. W jego laboratorium młody polski uczyony zajmował się badaniem elektrycznych własności ciał, a w szczególności gazów poddanych działaniu promieni Röntgena i „promieni uranowych”²⁴ (wkład Smoluchowskiego do badań nad „promieniami uranowymi” za ważny uznała Maria Skłodowska-Curie²⁵). Efektem przeprowadzonych w Glasgow pomiarów fizycznych, które wykonywali razem John Beattie i Marian Smoluchowski, pod czujnym okiem lorda Kelvina i z jego cennymi w trakcie tych badań komentarzami, było powstanie czterech publikacji, przy czym niektóre z nich zostały zamieszczone w więcej niż jednym miejscu²⁶. Smoluchowski tak później pisał o współpracy z tym wielkim uczonym: „z przyjemnością i wdzięcznością wspominam nadzwyczajnie cenny czas spędzony w Glasgow [...], kiedy Thomson, wówczas już Lord Kelvin [...] każdego ranka, wstępując do laboratorium [...] wołał: czyście Panowie znaleźli coś nowego?”²⁷. Smoluchowski następnie przenosi się do Berlina, a jako jedną z głównych przyczyn swojej decyzji o wyjeździe z Glasgow wskazuje doskonale wyposażone berlińskie laboratorium fizyczne i chęć wyboru innego przedmiotu własnych badań²⁸. Podczas pobytu na Uniwersytecie w Berlinie (maj – sierpień 1897)²⁹ Smoluchowski współpracował z profesorem Emilem Warburgiem (jednym z jego uczniów był m.in. noblista James Franck – Nagroda Nobla z fizyki w 1925 r.) zajmując się w jego zakładzie tematyką przewodnictwa ciepła rozrzedzonych gazów³⁰. Polski uczyony samodzielnie obmyślał i montował aparaturę do swoich eksperymentów, jednocześnie analizując badane zagadnienia fizyczne od strony teoretycznej. Sam tak pisał o sobie: „moim osobistym skłonnościom odpowiada właśnie na przemian praca w najrozmaitszych dziedzinach fizyki i to zarówno w oparciu o pojęcie granicy, różniczki, całki, jak też przy pomocy tokarki i dmuchawki”³¹. W 1898 r. Smoluchowski otrzymał od Uniwersytetu Wiedeńskiego *veniam legendi*, czyli prawo wykładania³² i jako *Privatdozent*³³ prowadził wykłady z fizyki, uzyskując w tym samym roku habilitację³⁴. Po habilitacji przebywał w Wiedniu tylko jedno półrocze³⁵, gdyż za namową swego przyjaciela, filozofa Kazimierza Twardowskiego³⁶ (obaj byli wychowankami Collegium Theresianum), przeniósł się w 1899 r.³⁷ z Wiednia do Lwowa,

został kierownikiem katedry fizyki teoretycznej na tamtejszym Uniwersytecie Jana Kazimierza. Rok później zostaje mianowany tam profesorem nadzwyczajnym³⁸ a już w 1903 r., w wieku zaledwie 28 lat, profesorem zwyczajnym, będąc w momencie nominacji najmłodszym profesorem w monarchii habsburskiej³⁹. Podczas swego długiego pobytu we Lwowie (lata 1899–1913) opublikował 91 prac naukowych⁴⁰. W 1913 r. objął katedrę fizyki doświadczalnej i kierownictwo Zakładu Fizycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie współpracował między innymi z Karolem Olszewskim, który z Zygmuntem Wróblewskim dokonał pierwszego na świecie skroplenia tlenu i azotu w roku 1883 r. Wkrótce po przybyciu Smoluchowskiego do Krakowa wybuchła pierwsza wojna światowa, a uczony został powołany do armii austriackiej. 15 lipca 1917 wybrano go rektorem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Niestety już kilka tygodni później Smoluchowski na skutek zakaźnej choroby (czerwonki) umiera przedwcześnie 5 września 1917 w Krakowie.

Marian Smoluchowski w pracy badawczej przejawiał wielką ostrożność, zwłaszcza w formułowaniu naukowych wniosków. Przykładem może być jeden z artykułów⁴¹, w którym zawarł rezultaty swych badań, potwierdzających prawo Clausiusa. Według niego uczynił to *d'une façon suffisante* (w sposób wystarczający), choć otrzymane wyniki na drodze doświadczalnej i z obliczeń teoretycznych różniły się zaledwie o 5% (!)⁴². Wielki zmysł eksperymentalny i intuicja naukowa pozwalała mu także na krytyczną postawę wobec niektórych wyników doświadczalnych innych badaczy. Tak było w przypadku rzekomego odkrycia nowego gazu, eternionu przez Charlesa Brusha. Smoluchowski w krytycznym artykule względem domniemanego odkrycia, zamieszczonym w „Nature”⁴³, podał prawidłowe wyjaśnienie obserwowanych przez Brusha zjawisk fizycznych⁴⁴.

Smoluchowskiego – według podziału niemieckiego chemika i filozofa Wilhelma Ostwalda typów psychologicznych badaczy – można uważać za uczonego-romantyka⁴⁵, w przeciwieństwie do uczonych-klasyków, którzy zajmowali się i poszerzali tylko jedną dziedzinę nauki. Polski uczony śledził najnowsze wyniki badań w dziedzinach fizyki, którymi zajmował się już wcześniej, jak rozwój badań nad promieniowaniem⁴⁶, a takie właśnie powroty po latach do wcześniej uprawianej tematyki badawczej⁴⁷, według filozofa Joachima Metallmanna, charakteryzują metodę pracy uczonych-romantyków.

Profesor Marian Smoluchowski posiadał bardzo rozległe zainteresowania naukowe. Obok wcześniej wspomnianych zagadnień ten wybitny uczony zajmował się atmosferą Ziemi i planet⁴⁸, hydrodynamiką⁴⁹, aerodynamiką⁵⁰, endosmozą elektryczną⁵¹, w tym teorią zjawiska kataforezy⁵² a także zagadnieniem stosunku termodynamiki (w kontekście drugiej zasady termodynamiki) do molekularno-kinetycznej budowy materii⁵³. Podał także – niezależnie od Alberta Einsteina⁵⁴ – matematyczny opis ruchów Browna⁵⁵, który w kolejnych pracach starał się uogólnić⁵⁶, badając także zmiany w prawach ruchów Browna pod wpływem działających na badany układ

cząstek sił zewnętrznych⁵⁷. Jemu też zawdzięczamy wyjaśnienie mechanizmu zjawiska opalescencji⁵⁸. Polski badacz podejmował także w swoich pracach zagadnienie pochodzenia błękitu nieba⁵⁹, otrzymując wyniki całkowicie zgodne z teorią lorda Rayleigha⁶⁰. Jako „człowiek gór”⁶¹, narciarz, taternik i alpinista⁶² polski uczoney posiadał szerokie zainteresowania geologiczne⁶³, czego efektem są jego prace o mechanizmach tworzenia gór fałdowych⁶⁴ oraz fizycznych podstaw teorii górotwórczych⁶⁵. Występowanie obszarów sfaldowanych Smoluchowski tłumaczył tym, że zewnętrzna skorupa Ziemi musi zachowywać się podobnie do pływającej płyty⁶⁶. W naukowym dorobku Smoluchowskiego z dziedziny geologii znajduje się też praca poświęcona mechanicznym procesom erozji lodowcowej⁶⁷. Zajmował się także przewodnictwem cieplnym ciał spraszkowanych⁶⁸ i gazów rozrzedzonych⁶⁹. W kręgu jego zainteresowań badawczych znalazł się również jeden z rodzajów oporów ruchu, jakim jest lepkość⁷⁰, o czym świadczą teoretyczne rozważania dotyczące oddziaływań i ruchu kul w ośrodku lepkim⁷¹. Bezpośrednio z ruchem ciał w kształcie kuli w płynie (cieczy lub gazie) wiąże się prawo Stokesa. Smoluchowski rozważał praktyczne jego zastosowania i modyfikacje w określonych przypadkach⁷². Wykazał⁷³ także, że termiczne fluktuacje zapobiegają istnieniu działającego z powodzeniem automatycznego urządzenia tzw. zapadki lub zębátky brownowskiej (spopularyzowanego przez Richarda Feynmana⁷⁴) będącego wersją demona Maxwella⁷⁵. Temat ten jest wciąż naukowo aktualny, a zapadka Smoluchowskiego i mechanizm zapadkowy Feynmana są przywoływane i omawiane m.in. w pracach traktujących o maszynach molekularnych⁷⁶. Istnieją poglądy⁷⁷, że życie zależy od wzajemnego oddziaływania licznych naturalnych maszyn molekularnych (takich np. jak ATP), gdzie głównym czynnikiem energetycznym są, rozważane w wielu pracach Smoluchowskiego, przypadkowe fluktuacje. Naukowe idee polskiego uczonego wykorzystywane są także w bioinformatyce np. w procesie modelowania pewnych zjawisk biologicznych dotyczących enzymów, jakimi są egzopeptydazy⁷⁸. Badacz zagadnieniom fluktuacji termodynamicznych i ruchów Browna⁷⁹ poświęcił wiele lat pracy, z pewną dumą pisząc, że dzięki badaniom fluktuacji „zrobiono jeden wielki krok naprzód w poznaniu istoty zjawisk termodynamicznych”⁸⁰. W poznaniu tej istoty Smoluchowski rozważał także, w jakich granicach ma zastosowanie druga zasada termodynamiki⁸¹, gdzie do zadania wyznaczenia granic stosowalności tej zasady podszedł ze stanowiska statystyki molekularnej. Dla teoretycznego ujęcia badanych zmian czasowych fluktuacji wprowadził⁸² do nauki nowe pojęcie, jakim jest korelacja fluktuacji (użyte po raz pierwszy w niemieckojęzycznej publikacji słowo *Wahrscheinlichkeitsnachwirkung*)⁸³, używane do dziś w badaniach opartych na statystyce, w wielu dziedzinach nauki, np. mechanice statystycznej i ekonomii. Indyjski noblista (Nagroda Nobla z fizyki w 1983 r. wspólnie z Williamem Fowlerem) Subrahmanyan Chandrasekhar stwierdził, że „teoria fluktuacji gęstości, jaką rozwinął Smoluchowski, stanowi jedno z najznakomitszych osiągnięć fizyki cząsteczkowej”⁸⁴. Marian Smoluchowski zajmował się też problemem odwracalności i nieodwracalności procesów fizycznych⁸⁵.

Podał rozstrzygnięcie tego problemu posiłkując się tzw. czasem powrotu, zapewne inspirowany koncepcjami Henriego Poincarégo⁸⁶. Uważał, że wszystkie zjawiska „atomistyczno-drobinowe”⁸⁷ mają charakter odwracalny różniąc się czasem powrotu do stanu początkowego. Ostatnie swoje dwa lata pracy naukowej Marian Smoluchowski poświęcił fizyce koloidów⁸⁸.

Za wielki wkład w rozwój statystyki polski badacz jest zaliczany do znamienitego grona najwybitniejszych statystyków świata⁸⁹. Gdyby nie jego przedwczesna śmierć, mógłby być Smoluchowski w latach dwudziestych XX w. mocnym kandydatem do nagrody Nobla⁹⁰, którą otrzymali w tym czasie zajmujący się podobną tematyką badawczą Richard Zsigmondy (1925 r.) i Theodor Svedberg (1926 r.) oraz Jean Perrin (1926 r.)⁹¹. Los zadecydował jednak inaczej.

Przypisy

- ¹ A. Einstein: *Marian v. Smoluchowski*, „Die Naturwissenschaften” t. 5: 1917 z. 50 s. 738.
- ² Za: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Smoluchowski.jpg> [dostęp 18.01.2017 r.].
- ³ A.K. Wróblewski: *Polish physicists and the progress in physics (1870–1920)*, „Technical Transactions” t. 111: 2014 nr 1 NP s. 261 (www.ejournals.eu/pliki/art/3430/ [dostęp 18.01.2017 r.]).
- ⁴ I. Zakrzewski: *Przemówienie dr Ignacego Zakrzewskiego*, „Kosmos” t. 42: 1917 z. 5–12 s. 56.
- ⁵ H. Hunger: *Smoluchowski and Vienna*, [w:] *The Global and the Local: The History of Science and the Cultural Integration of Europe*, red. M. Kokowski, Kraków 2006, s. 412.
- ⁶ W. Natanson: *Przedmowa*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego*, t. 1, red. W. Natanson i J. Stock, Kraków 1924, s. IX.
- ⁷ S. Loria: *Marian Smoluchowski i jego dzieło*, „Postępy Fizyki” t. 4: 1953 z. 1 s. 8.
- ⁸ S. Chandrasekhar, M. Kac, R. Smoluchowski: *Marian Smoluchowski: his life and scientific work*, Warszawa, 2000, s. 129.
- ⁹ Tamże s. 129.
- ¹⁰ Tamże s. 129.
- ¹¹ M. Smoluchowski: *Über die innere Reibung in nicht wässrigen Lösungen*, „Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse” t. 102 2a: 1893 s. 1136–1140.
- ¹² A. Teske: *Marian Smoluchowski, życie i twórczość*, Warszawa 1955, s. 16.
- ¹³ Tamże s. 17.
- ¹⁴ W.G. Pohl: *The theory of Brownian motion – one hundred years old*, [w:] *The Global and the Local...*, s. 419–420.
- ¹⁵ W. Goetel: *Ze wspomnień osobistych o Maryanie Smoluchowskim*, „Kosmos” t. 42: 1917 z. 5–12 s. 231.
- ¹⁶ G.G. Szpiro: *Pricing the Future: Finance, Physics, and the 300-year Journey to the Black-Scholes Equation: a Story of Genius and Discovery*, New York 2011, s. 89.

- ¹⁷ S. Grodziski: *Sub auspiciis imperatoris*, [w:] *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, t. 2, red. W. Uruszczak i D. Malec, Kraków 2008, s. 207.
- ¹⁸ Za: http://www.iara.org/newsfolder/pioneers/laerosolpioneereditadaugmarian_v_smoluchowski.pdf, s. 2. [dostęp 19.12.2016 r.].
- ¹⁹ W. Goetel: *Ze wspomnień...*, s. 225.
- ²⁰ S. Chandrasekhar: dz. cyt. s. 129.
- ²¹ T. Godlewski: *Maryan Smoluchowski, jego życie i działalność naukowa*, Warszawa 1919, s. 2.
- ²² A. Teske: dz. cyt. s. 27–28.
- ²³ S. Chandrasekhar: dz. cyt. s. 129.
- ²⁴ A. Teske: dz. cyt. s. 46.
- ²⁵ M. Skłodowska-Curie: *Badanie ciał radioaktywnych*, „Chemik Polski”, 1904 nr 8 s. 143.
- ²⁶ S. Chandrasekhar: dz. cyt. s. 131.
- ²⁷ M. Smoluchowski: *Lord Kelvin*, „Ateneum Polskie” t. 1: 1908 nr 1 s. 224.
- ²⁸ A. Teske: dz. cyt. s. 55.
- ²⁹ S. Chandrasekhar: dz. cyt. s. 129.
- ³⁰ S. Loria: dz. cyt. s. 9.
- ³¹ J. Skierczyńska: *Marian Smoluchowski (1872–1917)*, „Postępy Fizyki” t. 18: 1967 z. 6 s. 628.
- ³² A. Teske: dz. cyt. s. 91.
- ³³ S. Chandrasekhar: dz. cyt. s. 129.
- ³⁴ S. Loria: dz. cyt. s. 9.
- ³⁵ Tamże s. 231.
- ³⁶ I. Dąmbaska: *O poglądach metanaukowych Władysława Natansona i Mariana Smoluchowskiego*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” t. 15: 1979, z. 1 (57) s. 3.
- ³⁷ M. Pawłowska: *Krakowsko-lwowskie portrety naukowe profesorów fizyki doświadczalnej w XIX i pierwszej połowie XX wieku, i ich księgozbiory*, Lwów 2015, s. 126.
- ³⁸ Tamże s. 126.
- ³⁹ Tamże s. 126.
- ⁴⁰ A. Rovenchak: *Lviv period for Smoluchowski: Science, teaching, and beyond*, „Condensed Matter Physics” t. 15: 2012 z. 4 s. 7–13.
- ⁴¹ M. Smoluchowski: *Recherches sur la dépendance entre le rayonnement d'un corps et la nature du milieu Environnant*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego...*, t. 1, s. 36–39.
- ⁴² A. Teske: dz. cyt. s. 33.
- ⁴³ M. Smoluchowski: *Etherion, a New Gas?* „Nature” t. 59: 1899 z. 1523 s. 223–224.
- ⁴⁴ A. Teske: dz. cyt. s. 89.
- ⁴⁵ J. Metallmann: *Marian Smoluchowski, badacz i myśliciel*, „Wiedza i Życie” 1937 z. 12 s. 829.
- ⁴⁶ M. Smoluchowski: *O wynikach nowszych badań nad promieniowaniem*, „Kosmos” t. 25: 1900 s. 74–87.
- ⁴⁷ J. Metallmann: dz. cyt. s. 830.

- ⁴⁸ M. Smoluchowski: *Über die Atmosphäre der Erde und der Planeten*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego...*, t. 1, s. 263–278.
- ⁴⁹ M. Smoluchowski: *Sur la formation des veines d'efflux dans les liquides*, „Bulletin de L'Académie des Sciences de Cracovie” 1904 s. 371–384.
- ⁵⁰ M. Smoluchowski: *Sur les phénomènes aérodynamiques et les effets thermiques qui les accompagnent*, „Bulletin de L'Académie des Sciences de Cracovie” 1903 s. 143–182.
- ⁵¹ M. Smoluchowski: *Contribution à la théorie de l'endosmose électrique et de quelques phénomènes corrélatifs*, „Bulletin de L'Académie des Sciences de Cracovie” 1903 s. 182–199.
- ⁵² M. Smoluchowski: *Zur Theorie der elektrischen Kataphorese*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego...*, t. 1, s. 463–467.
- ⁵³ S. Loria: dz. cyt. s. 11.
- ⁵⁴ A. Einstein: *Über die von der molekularkinetischen Theorie der Wärme geforderte Bewegung von in ruhenden Flüssigkeiten suspendierten Teilchen*, „Annalen der Physik” t. 322: 1905 z. 8 s. 549–560.
- ⁵⁵ M. Smoluchowski: *Zur kinetischen Theorie der Brownschen Molekularbewegung und der Suspensionen*, „Annalen der Physik” t. 326: 1906 z. 14 s. 756–780.
- ⁵⁶ M. Smoluchowski: *Über Brown'sche Molekularbewegung unter Einwirkung äußerer Kräfte und deren Zusammenhang mit der verallgemeinerten Diffusionsgleichung*, „Annalen der Physik” t. 353: 1916 z. 24 s. 1103–1112.
- ⁵⁷ M. Smoluchowski: *Einige Beispiele Brown'scher Molekularbewegung unter Einfluss äusserer Kräfte*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego...*, t. 1, s. 252–267.
- ⁵⁸ M. Smoluchowski: *Molekular-kinetische Theorie der Opaleszenz von Gasen im kritischen Zustande, sowie einiger verwandter Erscheinungen*, „Annalen der Physik” t. 330: 1908 z. 2 s. 205–226.
- ⁵⁹ M. Smoluchowski: *Experimentelle Bestätigung der Rayleigh'schen Theorie des Himmelsblaus*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego*, t. 2, red. W. Natanson i J. Stock, Kraków 1927, s. 503–505.
- ⁶⁰ M. Smoluchowski: *Doświadczalne sprawdzenie błękitu nieba*, [w:] *Wkład polskich uczonych do fizyki statystyczno-molekularnej*, red. T. Piech, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 225.
- ⁶¹ W. Goetel: *Marian Smoluchowski – człowiek gór*, „Wierchy” t. 22: 1953 s. 80–100.
- ⁶² E. Roszkowska: *Alpejska działalność Mariana Smoluchowskiego*, „Folia Turistica” 2012 nr 26 s. 213–238.
- ⁶³ J.B. Miecznik: *U źródeł geologicznych zainteresowań Mariana Smoluchowskiego*, „Przegląd Geologiczny” t. 61: 2013 nr 5 s. 286–289.
- ⁶⁴ M. Smoluchowski: *O pewnem zagadnieniu z teoryi sprężystości i o związku jego z wytworzeniem się gór faldowych*, „Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności. Nauki Matematyczno-Fizyczne” t. 49: 1909 s. 223–226.
- ⁶⁵ M. Smoluchowski: *Kilka uwag o fizycznych podstawach teoryi górotwórczych*, „Kosmos” t. 34: 1909 s. 547–579.
- ⁶⁶ A. Strzałkowski, M. M. Mazur, A. Grodzicki: *Dyskusja po referacie Macieja Mazura Maurycy Pius Rudzki (1862–1916)* „Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności” t. 8: 2007 s. 231–235.
- ⁶⁷ M. Smoluchowski: *Sur la théorie mécanique de l'érosion glaciaire*, „Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences” t. 150: 1910 s. 1368–1371.
- ⁶⁸ M. Smoluchowski: *O przewodnictwie cieplnem ciał sproszkowanych*, „Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności. Nauki Matematyczno-Fizyczne” t. 50: 1910 s. 83–95.

⁶⁹ M. Smoluchowski: *Przyczynek do kinetycznej teorii transpiracji, dyfuzji i przewodnictwa cieplnego w gazach rozrzedzonych*, „Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności. Nauki Matematyczno-Fizyczne” t. 50: 1910 s. 209–214.

⁷⁰ M. Smoluchowski: *Van der Waalsa teoria stanu ciekłego a zjawiska lepkości*, „Kosmos” t. 35: 1910 s. 543–549.

⁷¹ M. Smoluchowski: *Über die Wechselwirkung von Kugeln, die sich in einer zähen Flüssigkeit bewegen*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego...*, t. 2, s. 182–194.

⁷² M. Smoluchowski: *On the practical applicability of Stokes' law of resistance and its modifications required in certain cases*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego...*, t. 2, s. 195–208.

⁷³ M. Smoluchowski: *Experimentell nachweisbare, der üblichen Thermodynamik widersprechende Molekularphänomene*, „Physikalische Zeitschrift” t. 13: 1912 s. 1069–1080.

⁷⁴ R.P. Feynman, R.B. Leighton, M. Sands: *Feynmana wykłady z fizyki*, t. 1.2, Warszawa 2001, s. 307–318.

⁷⁵ J. Zheng, X. Zheng, Y. Zhao, Y. Xie, Ch. Yam, G. Chen, Q. Jiang, A.T. Chwang: *Maxwell's demon and Smoluchowski's trap door*, „Physical Review E” t. 75: 2007 s. 1.

⁷⁶ S. Erbas-Cakmak, D.A. Leigh, Ch. T. McTernan, A.L. Nussbaumer: *Artificial Molecular Machines*, „Chemical Reviews” t. 115: 2015 z. 18 s. 10083.

⁷⁷ M. A. Watson and S. L. Cockcroft: *Man-made molecular machines: membrane bound*, „Chemical Society Reviews” t. 45: 2016 s. 6118.

⁷⁸ W. Niemiro: *Pudełko Smoluchowskiego, losowe ruchy w grafie i egzopeptydazy*, „Delta” 2015 nr 4 s. 8–11.

⁷⁹ M. Smoluchowski: *O fluktuacjach termodynamicznych i ruchach Browna*, „Prace Matematyczno-Fizyczne” t. 25: 1914 s. 187–263.

⁸⁰ Tamże s. 263.

⁸¹ M. Smoluchowski: *Gültigkeitsgrenzen des zweiten Hauptsatzes der Wärmetheorie*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego...*, t. 2, s. 361–398.

⁸² M. Smoluchowski: *Studien über Molekularstatistik von Emulsionen und deren Zusammenhang mit der Brown'schen Bewegung*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego*, t. 2, s. 399–421.

⁸³ A. Teske: dz. cyt. s. 220.

⁸⁴ S. Chandrasekhar: *Prawda i piękno. Estetyka i motywacja w nauce*, Warszawa 1999, s. 11.

⁸⁵ M. Smoluchowski: *Molekulartheoretische Studien über Umkehr thermodynamisch irreversibler Vorgänge und über Wiederkehr abnormaler Zustände*, [w:] *Pisma Mariana Smoluchowskiego...*, t. 2, s. 435–461.

⁸⁶ K. Huang: *Statistical mechanics*, New York 1987, s. 90–92.

⁸⁷ M. Smoluchowski: *Dzisiejszy stan teorii atomistycznej*, „Kosmos” t. 38: 1913 s. 362.

⁸⁸ Prace traktujące o kolidach (w całości lub części) opublikowane przez M. Smoluchowskiego w latach 1916–1917 to: *Studien über Kolloidstatistik und den Mechanismus der Diffusion*, „Kolloid-Zeitschrift” t.18: 1916 nr 2 s. 48–54; *Theoretische Bemerkungen über die Viskosität der Kolloide*, „Kolloid-Zeitschrift” t. 18: 1916 nr 5 s. 190–195; *Drei Vorträge über Diffusion, Brownsche Molekularbewegung und Koagulation von Kolloidteilchen*, „Physikalische Zeitschrift” t. 17: 1916 s. 557–585, 585–599; *Versuch einer mathematischen Theorie der Koagulationskinetik kolloider Lösungen*, „Zeitschrift für physikalische Chemie”, t. 92: 1917 s. 129–168; *Grundriss der Koagulationskinetik kolloider Lösungen*, „Kolloid-Zeitschrift”, t. 21: 1917 s. 98–104.

⁸⁹ C.C. Heyde, E. Seneta: *Statisticians of the Centuries*, New York 2001, s. 299–302.

⁹⁰ A.K. Wróblewski: dz. cyt. s. 261.

⁹¹ Tamże, s. 261.

„POECI UCZENI”, CZYLI ROZWAŻANIA NA MARGINESIE PRACY
AGNIESZKI CZAJKOWSKIEJ

Agnieszka Czajkowska: *„Poeci uczeni”. Związki nauki i literatury w twórczości romantyków*, Częstochowa 2014, Wydawnictwo im. S. Podońskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, 275 s.

Widzę rosnący brak zrozumienia tego, czym jest nauka,
jak funkcjonuje i jakie są z niej korzyści.
Paradoksalnie jest to proces dokładnie odwrotny do tego,
który powinien mieć miejsce w obliczu błyskawicznego
rozwoju technologii, u której podstaw leży przecież nauka.
Trzeba zdjąć z nauki szatę magii i zlikwidować barierę,
która oddziela naukowców od innych ludzi.
Każdy powinien rozumieć swoje otoczenie i to,
co się wokół dzieje. Każdemu jest potrzebna metoda
naukowa i elementarna zdolność myślenia w sposób naukowy.

Aleksander Wolszczan¹

Ostatnia dekada przyniosła zasadnicze zmiany w sposobie postrzegania badań humanistycznych. Jedną z nich, jest zacieśnienie związków między humanistyką a naukami ścisłymi². Dialog na ten temat – na kanwie badań historycznych (choć jest adekwatny dla całej humanistyki) – przedstawił John Zammito w artykule pt. *W stronę trwałego historyzmu*³. Dialog ten na kanwie rozważań literaturoznawczych przedstawiła Agnieszka Czajkowska, w pracy zatytułowanej *„Poeci uczeni”. Związki nauki i literatury w twórczości romantyków*⁴.

Agnieszka Czajkowska to badaczka koncentrująca swe rozważania na szeroko rozumianej literaturze polskiej. Przedmiotem jej refleksji stanowi bowiem literatura zarówno romantyczna, jak i XX-wieczna.

Czajkowska swoją przygodę z nauką rozpoczęła od poszukiwania mitologizujących, ale i mistyfikacyjnych odwołań w twórczości pisarzy współczesnych (Tadeusza Konwickiego, Andrzeja Kuśniewicza, Andrzeja Chciuka)⁵. Nie dziwi zatem fakt, że kolejne etapy pracy naukowej badaczki skupiły się na dwóch zagadnieniach. Pierwsze z nich stanowią rozważania nad literaturą romantyczną. Odnajdziemy bowiem w dorobku Czajkowskiej publikacje poświęcone m.in.: Adamowi Mickiewiczowi, Juliuszowi Słowackiemu, Antoniemu Edwardowi Odyńcowi, Wincentemu Polowi, Maurycemu

Mochanckiemu oraz Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu⁶. Na szczególną uwagę zasługuje wydany w 2012 r. zbiór szkiców pt. *Kraszewski nieubrany*⁷.

Drugim zagadnieniem jest to, jak refleksja nad romantyzmem oddziałuje na lekturę pisarzy XX-go wieku. Badaczka poddała bowiem analizie m.in. twórczość: Brunona Schulza, Czesława Miłosza, Zbigniewa Herberta, Jarosława Marka Rymkiewicza. Efektem tej refleksji jest także rozprawa habilitacyjna badaczki, poświęcona „przedmiotowi tragicznemu” historii w pisarstwie Maurycego Mochnackiego, Pawła Jasienicy i Zbigniewa Herberta⁸.

Czajkowska w 2014 r. wydała pracę pt. *„Poeci uczeni”. Związki nauki i literatury w twórczości romantyków*⁹. Monografia ta składa się ze wstępu, zakończenia, wykazu literatury, indeksu oraz siedmiu rozdziałów: 1. „I cóż, żeście uczeni, kiedy nie poety!” *Literacki romantyzm i nauka*; 2. *Filomaci i nauka*; 3. „Siła materialna nic nie znaczy, jeśli nie jest kierowana jakąś ideą”. *Mickiewicz i nauka*; 4. *Krystyn Lach Szyra. Oświeceniowa wiara w postęp i romantyczne rozczarowanie*; 5. „Nauka dzisiejsza niezawodna jest do żadnej syntezy”. *Twórczość Juliusza Słowackiego*; 6. „Nauka dla ubogich”? *Twórczość Józefa Ignacego Kraszewskiego*; 7. *Wobec cywilizacji rozumu. (Jeszcze o Kraszewskim)*. W zakończeniu pracy jednak czytamy, że autorka świadomie na marginesie swoich rozważań pozostawiła badania nad twórczością Słowackiego, Norwida i Krasińskiego. Badaczka stwierdziła, że

uwikłanie ich tekstów w skomplikowane światy kultury, polityki czy wreszcie narodowości jest bardzo złożone i obejmuje swoim zasięgiem zarówno materiały literackie, jak epistolograficzne czy biograficzne¹⁰.

Zatem przedmiotem analizy uczyniła autorka twórczość tych filomatów, których uznała za „poetów uczonych”.

Zwrot „poeci uczeni” stanowi metaforę antycznego terminu *poeta doctus*, terminu oznaczające osobę wszechstronnie wykształconą, erudytę. Osobę znającą języki klasyczne, takie jak łacina, greka czy język chiński. Osobę o wszechstronnych zainteresowaniach. Osoba obeznaną z literaturą, kulturą, sztuką oraz tradycją poprzednich epok¹¹. Czajkowska miała świadomość, że

wykorzystanie starożytnego określenia w stosunku do pisarzy epoki romantyzmu może wydać się prowokacyjne; wszak czasy literackiej dominacji Mickiewicza i Słowackiego, mówiąc najogólniej, zakwestionowały zarówno klasyczne wzory literackie, jak i potęgę „szkielka i oka” na rzecz „czucia i wiary”, a ponad wykształcenie stawały duchowe inspiracje, rodzimą ludowość i twórczą moc wyobraźni. Romantyzm – jak głosi potoczny sąd – to czas triumfu poezji, która wyrastała ponad poziom zwykłego życia i przekraczała granice ludzkiego umysłu. Jednak ogólniki (nie tylko Norwidowskie) mają to do siebie, że generalizują rzeczywistość, pozbawiają ją wieloznaczności i bogactwa tkwiącego w niepoddających się odgórnemu zaszeregowaniu szczegółach¹².

Tematem pracy „są związki pomiędzy zdobyciami nauki w epoce romantyzmu i twórczością poetycką, powieściową oraz metaliteracką pisarzy tego czasu”¹³. Istotne jest to, jak autorka definiuje pojęcie „zdobycze nauki”. We wstępie pracy Czajkowska pisze:

pod pojęciem „zdobycze nauki” rozumiem przyswojony społecznie (prezentowany w czasopiśmie fachowych i książkowych publikacjach naukowych oraz ugruntowany w programach szkolnych) zestaw przekonań odnoszących się do rzeczywistości, badanych przez nauki formalne (matematyka) oraz tak zwaną w XIX wieku historię naturalną (fizyka, chemia, biologia, nauki o ziemi), a także medycynę...¹⁴.

Autorka z zakresu swoich badań wyłączyła geografę, jako dziedzinę, która była przedmiotem zainteresowania literaturoznawców i językoznawców¹⁵. Należy podkreślić, że badaczka uznała, iż „...zakres i rodzaj obecności nauki na kartach literatury świadczą o formacji pisarskiej i – pośrednio – o poziomie świadomości odbiorców, zdolnych bądź niezdolnych do odbioru przekazywanych informacji”¹⁶.

Rozważania Czajkowskiej mają charakter wielowymiarowy. Płaszczyzna pierwsza tych rozważań została skoncentrowana na przedstawieniu misternego obrazu nauk empirycznych w twórczości romantycznych poetów. Ową płaszczyznę można zobrazować Mickiewiczowską wykładnią etymologii. Poeta w czasie prelekcji paryskich zaakcentował, że

porównano etymologię do chemii. Wiecie jednak Panowie, że są dwie różne nauki chemii: jedna chemia, która analizuje ciała martwe, naturę nieorganiczną, rozkłada je i może złożyć z powrotem, oraz druga chemia, zwana organiczną. Otóż chemia organiczna zatrzymuje się na pewnej granicy: poddając rośliny analizie, wydziela się pewne pierwiastki zwane elementami, jak na przykład cukier, kwasy, które zowiemy pierwiastkami organicznymi. Od pierwiastków chemicznych we właściwym znaczeniu odróżnia je to, że można niejako rozeznaczyć je zmysłami, bez użycia odczynników chemicznych. [...] otóż mowa posiada ustrój organiczny; jest granica z góry naszym badaniom zakreślona. Etymologia tedy jest czymś w rodzaju chemii organicznej¹⁷.

Tak więc Mickiewiczowska etymologia została oparta na analogii do podziału chemii na organiczną i nieorganiczną. Zatem granica etymologii przebiega tam, gdzie kończy się chemia organiczna, a zaczyna nieorganiczna. Czajkowska zaznaczyła, że w gramatyce przebiega ona między fonologią a morfologią, co zostało nazwane dopiero w XX w. po badaniach Saussure’a¹⁸.

Badaczka wskazała także, że romantyczni poeci wykorzystywali wiedzę empiryczną do obrazowania świata ludzkich uczuć. Przykład takiej konstrukcji odnajdziemy w książce J.I. Kraszewskiego, zatytułowanej *Poeta i świat*. Kraszewski pisał: „a tych, których przyciąga do człowieka złoto, jak bursztyn słomki i drobne wiórki, mógłże liczyć na coś? Muchy do cukru, krucy do ścierva, podli lgną do bogaczów, żeby żyć nimi”¹⁹. Czajkowska podkreśliła, że w powyższym fragmencie wykorzystano zjawiska magnetyzowania. Zatem poprzez wiedzę z zakresu fizyki (fizyki ciała stałego, zjawiska magnetyzmu) Kraszewski tłumaczył świat ludzkich uczuć²⁰.

Płaszczyzna druga rozważań Czajkowskiej została skoncentrowana na wyszukiwaniu tych obrazów, które z potocznych informacji z zakresu nauk ścisłych, czyniły wieloznaczne symbole. Przykład takiej konstrukcji odnalazła autorka w *Panu Tadeuszu* Mickiewicza. Poeta pisał:

W środku kwiatów, jak pełnia pomiędzy gwiazdami,
Kragły słonecznik licem wielkiem, gorejącem,
Od wschodu do zachodu kręci się za słońcem²¹.

Analizując powyższy fragment, badaczka podkreśliła, że

poetycki obraz króla roślinnej społeczności ogrodu w Soplicowie składa się z kilku nałożonych na siebie obrazów nieba. Mickiewicz w swoją metaforę wpisuje znajdujący się w pełni księżyc, centralne na niebie, gorejące blaskiem i ciepłem, żółte jak kwiat stońce oraz związaną ze swoim satelitą i wykonującą holistyczny ruch ziemię. W ten sposób poetycki obraz słonecznika zawiera w sobie ówczesne przekonania astronomiczne o kształcie wszechświata, a tym samym sytuuje arcyopemat nie tylko w kręgu emigracyjnych emocji i rekonstruowania dokonanej przyszłości, ale w centrum dziewiętnastowiecznej wiedzy na temat budowy świata, przefiltrowanej przez poetycką umiejętność gospodarza poematu²².

Czajkowska podkreśliła, że poezja mistyczna Mickiewicza wyprzedziła współczesne odkrycia naukowe. Było to możliwe dzięki dwóm czynnikom: nieprzeciętnej inwencji poetyckiej i ugruntowanej wiedzy z zakresu nauk ścisłych. Wiedzy, którą zawdzięczał Mickiewicz znakomitym uczonym związanych z Uniwersytetem Wileńskim. Ich oddziaływanie na Mickiewicza było tak duże, że w jego twórczości odnajdziemy ślady ich osobowości i wykładanych przez nich przedmiotów²³. Badaczka pisała:

gdyby poszukać znamion obecności nauk ścisłych w wyobraźni poetyckiej Mickiewicza, okazałyby się [...], że jest ich wiele; obejmują one pojęcia rodem z alchemii i chemii (kwaszenie i spalanie metali, nazewnictwo – pierwiastki), matematyki – geometrii (Archimedes) stereometrii (pomiar brył), fizyki (Newton – zasady dynamiki), astronomii (gwiazdy i niebo)²⁴.

Czajkowska podkreśliła, że Mickiewicz – tak jak wszyscy filomaci – chętnie konfrontuje fachowe terminy z ich znaczeniem użytkowym²⁵. Badaczka wskazała także, że Mickiewiczowska poezja to znakomity przykład holistycznego ujmowania człowieka i cechującego go potencjału poznawczego²⁶.

Wiedza potoczna pozwala wnioskować, że humaniści mają kłopoty z przyswajaniem wiedzy z zakresu nauk ścisłych²⁷. Należy się zatem zastanowić, gdzie szukać źródeł zainteresowań wiedzą przyrodniczą bohaterów pracy Czajkowskiej. Odpowiedź na to pytanie odnajdziemy w narracji częstochowskiej badaczki. Autorka na kartach swojej pracy wielokrotnie podkreślała bowiem znaczenie środowiska domowego, edukacji szkolnej oraz okresu studiów na zakres zainteresowań bohaterów pracy. Znaczenie tych wszystkich etapów wykazała autorka, konstruując portrety Adama Mickiewicza²⁸, Juliusza Słowackiego²⁹ czy Józefa Ignacego Kraszewskiego³⁰.

Kontrapunktem – jak zaznaczyła Czajkowska – dla szkolnego i uniwersyteckiego wykształcenia bohaterów pracy była twórczość Krystyna Lach-Szyrmy. Twórczości, w której odnajdziemy komentarze dotyczące angielskiego systemu kształcenia. Lach-Szyrma podkreślił, że w angielskich szkołach elementarnych było mało godzin z przedmiotów przyrodniczych i matematycznych. Duży nacisk położono jednak na

kształcenie „w zakresie moralności” oraz „formowanie narodowej tożsamości”. Pomimo tych spostrzeżeń, to właśnie edukacja została uznana przez Lach-Szyrmę za „naczelną wartość w postępowym ustroju społecznym Anglii”³¹.

Czajkowska podkreśla, że dokonała „rekonstrukcji poglądów pisarzy”³². Rekonstrukcji, czyli „odbicia” ich poglądów. Zatem badacz powinien dysponować czymś w rodzaju metaforycznego zwierciadła dla uzyskania „odbicia” myśli wybranych bohaterów. Jeżeli zatem badacz nie dysponuje takim narzędziem, Czajkowska dokonała w swojej narracji znacznie więcej, gdyż przedstawiła odbiorcy własną konstrukcję owych poglądów³³.

Rozważania Czajkowskiej są tym ważniejsze, gdy zauważymy, że

sytuację literatury w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku zmiana na gruncie teorii literatury. Jedną z naczelnych zasad romantycznej teorii poezji było pojęcie odrębności przedmiotowej literatury, zarówno od traktatów naukowych, jak i od efektów realizacji klasycznych reguł sztuki, które polegały na naśladowaniu rzeczywistości. Wynikało to z faktu, że refleksja metaliteracka w pierwszej połowie XIX wieku musiała nazwać i oswoić romantyczne zamieszanie w odziedziczonym po Arystotelesie repertuarze gatunków, usankcjonować nowe formy wypowiedzi artystycznej, a dodatkowo zaadaptować ludową, folklorystyczną kontrabandę, która zmieniła radykalnie pojęcia i «kształty poetyckie» utworów romantycznych³⁴.

Badania Czajkowskiej wpisują się w zmiany jakie zachodzą we współczesnej humanistyce. Owe zmiany

są [...] związane z krytyką humanizmu i antropocentryzmu i wyłanianiem się tzw. posthumanistyki; zbliżaniem się i zacieśnianie związków między humanistyką i naukami ścisłymi (zwłaszcza biologią); konwencjonalizacją paradygmatu często określanego mianem interpretatywnego i/lub konstruktywistycznego, pojawianiem się różnorodnych (często sprzecznych) tendencji związanych z nowym materializmem i nowym empiryzmem, które łączy „odwrót od tekstu” i „powrót do materialności” (obecnej i dostępnej „tu i teraz”) oraz szczególne zainteresowania etycznym wymiarem badań. Wyzwaniem staje się budowanie pomostów między różnymi podejściami na metapragmatycznym poziomie. Humanistyka zmaga się z paradygmatyczną luk i ma trudności z zaproponowaniem satysfakcjonujących wyjaśnień budujących konstruktywną krytykę i wskazujących możliwe rozwiązania zachodzące w świecie zjawisk, które coraz częściej stawiają intelektualistów w sytuacji badawczej niemocy, braku odpowiedniego języka i teorii, które mogłyby owe zjawiska skonceptualizować. Nauka zaczyna poszukiwać nowych celów i norm oraz opartej na dowodach pewnej wiedzy, która dałaby poczucie bezpieczeństwa w świecie, a w jej tle stają „światodziejowe” problemy³⁵.

Zatem nadszedł czas, gdy nauki humanistyczne poszukują praktycznej mądrości. Mądrości, która zdołałaby wskazać drogę współczesnemu badaczowi (w szerszym kontekście i współczesnemu człowiekowi). Mądrości, któryby znalazła przełożenie w codziennej pracy badawczej.

Praca *Poeci uczeni* Czajkowskiej wskazuje, że autorka wpisuje swoje rozważania w najbardziej aktualne drogi badawcze współczesnej humanistyki. Jednak jej badania są tym cenniejsze, że nie tylko wskazują konkretny paradygmat badawczy, ale i ukazują sposoby jego wykorzystania³⁶.

Przypisy

¹ Prof. Wolszczan: *czy da się żyć w czarnej dziurze*, rozmiawał P. Cieślinski: „Gazeta Wyborcza”, 7 września 2011, http://wyborcza.pl/1,75400,10244029,Prof_Wolszczan_czy_da_sie_zyc_w_czarnej_dziurze_.html [dostęp 27.01.2016 r.].

² E. Domańska: *Wprowadzenie*, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, red. E. Domańska, Poznań 2010, s. 8.

³ J. Zammito: *W stronę trwałego historyzmu. Uprawianie historii w środowisku postpozytywistycznym*, przekł. A. Ostolski, [w:] *Teoria...* s. 173–220. J. Zammito uznał, że „...wzajemna niechęć historyków do przyrodników i *vice versa* wynika z tradycyjnego widzenia przez obie strony zarówno nauki, jak i historii. Podczas gdy jedni cały czas odnoszą naukowość do tradycji przede wszystkim Hempela, Poppera i Kuhna kojarzonych z dedukcyjno-nomologicznym modelem wyjaśniania i paradygmatami, drudzy hołdują tradycyjnemu widzeniu historii jako zwykłego opisu pieczołowicie zbieranych faktów. Zammito podkreśla, że zarówno nauka, jak i historia bardzo się zmieniły. Jego projekt lansuje połączenie historyzmu, który uznaje on za racjonalne jądro historii i epistemologicznego naturalizmu, którego powrót obecnie się obserwuje, a także wykorzystywanie metodologii i epistemologii biologii ewolucyjnej do badań historycznych. «Chodzi zarówno o to, pisze Zammito, by ‘hermetyczny’ wymiar badań prowadzonych w ramach realnie istniejących nauk przyrodniczych, jak i o odzyskanie poczucia prawomocności dyscyplin humanistycznych, a zwłaszcza historii, w obliczu hiperbolicznych, a nawet histerycznych stwierdzeń postmodernistów, ogłaszających jej rozplynięcie w języku»” – E. Domańska: dz. cyt. s. 11–12.

⁴ A. Czajkowska: *Historia i „przedmiot tragiczny”. W kręgu pisarstwa Maurycego Mochnackiego, Zbigniewa Herberta i Pawła Jasienicy*, Częstochowa 2006.

⁵ Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Mariana Maciejewskiego

⁶ <http://www.ifp.ajd.czyst.pl/472,dr-hab---prof--nadzw--AJD-Agnieszka-Czajkowska> [dostęp 27.01.2016 r.].

⁷ A. Czajkowska: *Kraszewski nieubrani: szkice*, Częstochowa 2012.

⁸ *Taż: Historia i „przedmiot tragiczny”. W kręgu pisarstwa Maurycego Mochnackiego, Zbigniewa Herberta i Pawła Jasienicy*, Częstochowa 2006.

⁹ *Taż: „Poeci uczeni”. Związki nauki i literatury w twórczości romantyków*, Częstochowa 2014.

¹⁰ *Tamże* s. 243.

¹¹ *Tamże* s. 9.

¹² *Tamże* s. 9–10.

¹³ *Tamże* s. 9.

¹⁴ *Tamże* s. 9.

¹⁵ A. Czajkowska odsyła czytelników do prac: *Geografia Słowackiego*, red. D. Siwicka i M. Zielińska, Warszawa 2012; E. Rybicka: *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we*

współczesnych teoriach i praktykach kulturowych), [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M. P. Markowski i R. Nycz, Kraków 2006, s. 471–490.

¹⁶ A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 11.

¹⁷ A. Mickiewicz: *Wykład XIV*, [w:] tegoż: *Dziela, wydanie narodowe, teksty oprac. L. Płoszewski, t. XI: Literatura słowiańska. Kurs trzeci i czwarty*, przekł. L. Płoszewski, Warszawa 1955, s. 271–272.

¹⁸ A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 103.

¹⁹ J. I. Kraszewski: *Poeta i świat*, Kraków 2002, s. 101.

²⁰ A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 167.

²¹ A. Mickiewicz: *Pan Tadeusz, czyli ostatni zjazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*, oprac. S. Pigoń, Wrocław-Warszawa-Kraków 1980, s. 117.

²² A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 90.

²³ Tamże s. 48, 55. Zob. J. Ławski: *Mickiewicz-Mit-Historia. Studia*, Białystok 2010; A. Witkowska: *Rówieśnicy Mickiewicza. Życiorys jednego pokolenia*, Warszawa 1998.

²⁴ A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 59.

²⁵ Tamże s. 59.

²⁶ Tamże s. 48. Zob. J. Sławiński: *Mistyka Adama Mickiewicza w świetle współczesnego przyrodznawstwa*, [w:] *Księga w 170 rocznicę wydania „Ballad i romansów” Adama Mickiewicza*, red. J. Kolbuszowski, Wrocław 1993, s. 164–165.

²⁷ Zob. J. Topolski: *Metodologia historii*, Warszawa 1984.

²⁸ A. Czajkowska wielokrotnie podkreślała znaczenie edukacji uniwersyteckiej Mickiewicza. Zob. A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 84, 103.

²⁹ A. Czajkowska pisała: „zdecydowanym, choć oryginalnym zwolennikiem «naukowego światopoglądu» w literaturze wydaje się Juliusz Słowacki, syn znakomitego filologa i pasierba świetnego lekarza, (...) odbiorca krzemienieckich praktyk dydaktycznych i, zwłaszcza w dojrzałym okresie życia, pilny czytelnik nowości filozoficznych oraz przyrodniczych” – A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 127.

³⁰ Badaczka pisała: „jedną z ważniejszych wskazówek na temat posiadanego przez Kraszewskiego wykształcenia w dziedzinie nauk zarówno przyrodniczych, jak i humanistycznych, są pisane przez niego, znane we fragmentach, pamiętniki. Już pierwsze zapiski, z 1827 roku, mówią o wakacyjnej nauce trygonometrii w Dołhem, co z pewnością nie świadczy o fascynacji przedmiotem. Pamiętniki z lat młodzieńczych wspominają o nauce fizyki i chemii w szkole w Białej Podlaskiej, gdzie Kraszewski przebywał w latach 1822–1826, a także o matematyce, która męczyła pisarza podczas pobytu w 1827 roku w Lublinie. Wspomnienia trudności w nauce tego przedmiotu nie przeszkadzały jednak w lekturze pism Józefa Marii Hoene-Wrońskiego, którą odbywał pisarz w roku 1852, zapewne z tytułu koncepcji mesjanistycznych filozofa i w duchu krytyki własnej twórczości. [...] Nauka fizyki i chemii była w Białej Podlaskiej – jak pisze Kraszewski, wracając do własnej uczniowskiej przeszłości – w dużym stopniu praktyczna. Było to zapewne efektem wielkiej reformy, jaką w polskich szkołach przeprowadziła Komisja Edukacji Narodowej, dbając o autonomię tych dziedzin wiedzy w dydaktyce oraz o empiryczny, praktyczny charakter procesu nauczania. Fizyka i chemia z pewnością dostarczały więcej poznawczych wzruszeń niż wspomniana wcześniej królowa nauk”. Tamże s. 160–161. Zob. J. I. Kraszewski: *Pamiętniki*, oprac. W. Danek, Kraków 1972.

³¹ A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 119–120. Zob. *Anglia i Szkocja. Przypomnienia z podróży roku 1820–1824 odbytej*, przypisami i postłowiem opatrzył P. Hertz, Warszawa 1981.

³² A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 244.

³³ J. Topolski: *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2001, s. 15.

³⁴ A. Czajkowska: „*Poeci uczeni*”... s. 35.

³⁵ E. Domańska: *Wprowadzenie* ... s. 8.

³⁶ Tamże s. 8.

Anna Czerniecka-Haberko
Akademia im. Jana Długosza
w Częstochowie

UNIwersytety w Monarchii Habsburskiej jako katalizator
i zwierniadło przemian społecznych i politycznych.
na Marginesie Wydania Monograficznego
„DVT. Dějiny věd a techniky”*

„DVT. Dějiny věd a techniky. History of Sciences and Technology” t. 48:
2015 nr 4

W monarchii habsburskiej uniwersytety odgrywały nie tylko pierwszorzędną rolę w zakresie nauki, lecz także stanowiły ważne ogniwo życia społecznego i politycznego. W murach uniwersyteckich obok idei naukowych wykuwały się bowiem nie mniej intensywnie idee społeczne i polityczne. Wreszcie uniwersytety stanowiły ważne centra ruchu narodowego. Z jednej strony pełniły one rolę katalizatora ważkich przemian. Stąd wyszły wyraźne impulsy do emancypacji poszczególnych narodów tworzących etniczną mozaikę monarchii naddunajskiej. Tutaj walczyły o swą pozycję dzieci chłopskie, kobiety i Żydzi. Z drugiej strony te zjawiska stanowią pokłosie zmian, które dokonały się już wcześniej i miały charakter polityczny. Chodzi tu oczywiście w pierwszym rzędzie o schyłek systemu feudalnego i związaną z tym emancypację chłopów, jak też o walkę o prawa kobiet (także w zakresie edukacji) i równouprawnienie Żydów (dokonane na podstawie konstytucji z grudnia 1867 r.). Można też spojrzeć na uniwersytety jako na szczególne wykwyty kosmopolityzmu. Najlepszymi tego przykładami są Uniwersytet Wiedeński czy Politechnika Wiedeńska, gdzie obok siebie – we względnej zgodzie – wiedzę zdobywali Niemcy, Czesi, Węgrzy, Żydzi, Polacy, Ukraińcy i inni¹. Przysłużyła się temu nie tylko polityka władz uczelnianych, lecz także ta prowadzona przez rząd centralny. Bez postępującej liberalizacji i rozwoju komunikacji społecznej (przede wszystkim prasy) oraz środków technicznych (głównie kolei żelaznych) nie doszłoby do przyśpieszonego przepływu idei i ludzi pomiędzy prowincją a stolicą państwa oraz na samej prowincji. Sytuacja panująca na uczelniach monarchii habsburskiej zwiastowała nieuchronną globalizację nauki. W tym względzie interesujące są wszystkie badania, które nie tylko obejmują pojedyncze uczelnie, lecz również takie, które starają się uwzględnić wszelkie zależności i związki zachodzące pośród różnych

* Tekst napisany w ramach realizacji projektu „Supremacja polityczna Habsburgów a proces kształtowania się elit galicyjskich w XIX wieku” finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie umowy numer UMO-2015/19/B/HS3/02116”.

środowisk naukowych. Z tym większą radością należy powitać wydanie monograficzne „DVT. Dějiny věd a techniky. History of Sciences and Technology” (t. 48: 2015 nr 4).

Wskazane wydawnictwo stanowi owoc międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Europejskie Towarzystwo Historii Nauki. Odbyła się ona we wrześniu 2014 r. w Lizbonie. Biorący w niej udział uczeni podjęli dyskurs na temat uniwersytetów w monarchii habsburskiej. Dokładnie rzecz ujmując, konferencja przyjęła tytuł: „«Provincial» Universities and Scientific Networks in the Habsburg Monarchy”. Wygłoszone wówczas referaty wydano w postaci monograficznego numeru czasopisma „DVT” („Historia Nauki i Techniki”). „DVT” ukazuje się staraniem czeskiego Towarzystwa dla Historii Nauki i Techniki z siedzibą główną w Pradze. Nieco zaskakujący może wydać się fakt przeprowadzenia debaty nad państwem Habsburgów w Portugalii. Stało się tak, ponieważ konferencje European Society for the History of Science (ESHS) mają charakter cykliczny i odbywają się w różnych ośrodkach akademickich Europy. Skład autorów i reprezentowanych przez nich ośrodków naukowych nie przynosi już zaskoczenia. Odnajdujemy tu następujące osoby: Mitchell G. Ash (Uniwersytet Wiedeński), Milada Sekyrková (Uniwersytet Karola w Pradze), Felicitas Seebacher (Austriacka Akademia Nauki), Attila Szilárd Tar (Krúdy Gyula Gimnazjum Akademickie Győr), Ana Cergol Paradiž, Željko Oset, Marek Ďurčanský (Uniwersytet Karola w Pradze) i Soňa Štrbáňová (Zakład Historii Nauki w Instytucie Historii Współczesnej Akademii Nauki Czeskiej Republiki). Zatem choć konferencja odbyła się w odległej Lizbonie, to w roli prelegentów wystąpili tam uczeni wywodzący się z państw, których terytoria współtworzyły niegdyś imperium Habsburgów. Zastanawiająca jest tylko nieobecność prelegentów z Polski, Ukrainy czy Rumuni. Wszak w tych państwach znajdują się uczelnie, które zajmowały w monarchii miejsce niepoślednie, a już na pewno odegrały szczególną rolę w dziejach narodów polskiego, ukraińskiego i rumuńskiego. Wyraźny niedosyt częściowo pomniejsza doskonały artykuł Marka Ďurčanský'ego, który wykazał zainteresowanie Uniwersytetem Jagiellońskim (do czego jeszcze wróć).

Pozytywnie należy ocenić to, że autorzy nie zdecydowali się na najprostsze możliwe rozwiązanie, które polegałoby na stworzeniu zarysów historycznych poszczególnych uczelni. W przypadku odbiorców z bardziej odległych państw byłoby to działanie nie pozbawione sensu. Przybliżyłoby sylwetki tych uczelni czytelnikowi europejskiemu. Rzecz w tym, że takie wydawnictwo nie wniosłoby nic nowego z punktu widzenia historiografii austriackiej, niemieckiej, czeskiej czy polskiej. Ogłoszone drukiem teksty mają charakter problemowy. Kwestia uczelni występuje w nich w kontekście szerszych i bardziej złożonych problemów. Tego typu pracy oczekiwaliśmy od dawna. Szkoda tylko, że ta specjalna edycja skądinąd niszowego (przynajmniej z perspektywy polskiego czytelnika) czasopisma nie została należycie spopularyzowana. Pozostaje mieć nadzieję, że choćby w ograniczonym zakresie przyczyni się do tego niniejszy artykuł recenzyjny. Całość tomu liczy 117 stron, aczkolwiek redakcja stosuje numerację ciągłą,

stał też omawiane wydawnictwo zaczyna się od strony 199 a kończy na 316. Wszystkie artykuły ukazały się w języku angielskim i posiadają czeskie streszczenia.

Tom otwiera edytorial Mitchella G. Asha pt. „*Provincial*” *universities and scientific networks in the Habsburg monarchy. Introductory remarks* (s. 199-204). Autor krótko odniósł się do założeń poprzedzającej to wydawnictwo konferencji oraz zreferował każdy z pomieszczonych w nim tekstów. Znajdziemy tu kilka ważnych konkluzji, które Ash sformułował na podstawie zasygnalizowanych wcześniej prac poszczególnych autorów: (1.) Wiedeń w ostatnich latach panowania Habsburgów stanowił nie tylko ważny ośrodek wyznaczający kierunki zainteresowań i badań dla naukowców z Europy Środkowo-Wschodniej, lecz także służył za miejsce kojarzenia kontaktów osób i instytucji związanych z innymi narodami (niż niemiecki), co w gruncie rzeczy pozwalało im tworzyć pewną alternatywę dla samej stolicy państwa. (2.) Poprzez tę sytuację nabierała znaczenia coraz bardziej intensywna interakcja pomiędzy słowiańskimi ośrodkami akademickimi z prowincji. (3.) Wyrastające w ten sposób lokalne nacjonalizmy słowiańskie okazały się silniejsze od rosyjskiej koncepcji panslawizmu.

Artykuł Milady Sekyrkovej nosi tytuł *Unflinching loyalty or calm before the storm? Some events at the Prague University in the first half of the 19th Century* (s. 205-216). Autorka w interesujący sposób przeanalizowała ważny dla Uniwersytetu Praskiego okres przejścia pomiędzy pierwszą a drugą połową XIX w. Był to czas przełomu w historii uczelni, gdyż dokonano się wówczas ewolucyjne, ale bardzo stanowcze odejście od dyktatu politycznego Wiednia i nastąpiła większa swoboda badań i wypowiedzi naukowców. Wcześniej tym komfortem cieszyli się tylko naukowcy skupieni na Wydziale Medycznym. Sekyrková wiele miejsca poświęciła również roli jaką w dziejach praskiej uczelni odegrał Bernard Bolzano (1781–1848), matematyk, filozof i teolog. Wśród ludzi nauki zajmował bardzo wysoką pozycję. Jego wykłady cieszyły się bardzo dużą popularnością. Wskutek konfliktu z władzami austriackimi został jednak odsunięty od pracy na Uniwersytecie².

Felicitas Seebacher zawdzięczamy artykuł zatytułowany *Communicating Politics in the Dissecting Room. The influence of Medical Students and Physicians from Prague Charles-Ferdinand University on the Liberal Model of Human Progress at Vienna University* (s. 217-228). Autorka dowodzi, że środowisko wykładowców i studentów medycyny skupione wokół Uniwersytetu Wiedeńskiego wniosło szczególny wkład w liberalizację monarchii habsburskiej. W tym zaś dziele wyróżnili się wykładowcy i studenci przybywający do Wiednia z Czech. Doszło do tego, ponieważ reprezentowali oni odmienną, bardziej liberalną i zsekularyzowaną postawę³. Ich oddziaływanie na medycynę wiedeńską było zaś większe niż osób wywodzących się z innych prowincji. Natomiast duży wpływ medyków na rzeczywistość polityczną monarchii wynikał z kilku czynników. Funkcjonowali oni w obszarze różnych dyscyplin naukowych, wykazywali dużą aktywność w nowych gremiach akademickich i cieszyli się daleko idącą estymą społeczną (co miało przełożenie na ich opiniotwórczość).

Uwagę przykuwa tekst przygotowany przez Attilę Szilárda Tara pt. *Gathering Experience Abroad. The study-tours of students and teachers from the Technical University of Budapest 1899–1914* (s. 229-239). Wartość tego opracowania wynika m.in. z tego, że czytelnik europejski stosunkowo niewiele wie o historii Uniwersytetu Technicznego w Budapeszcie. U schyłku panowania Habsburgów była to uczelnia młoda. Oficjalnie została założona w 1871 r., ale jej korzenie sięgają lat czterdziestych dziewiętnastego stulecia. Węgrzy zdecydowali się powielić niemiecki model funkcjonowania podobnych jednostek naukowych. Za sprawą tego tekstu otrzymaliśmy dogłębną analizę transferu wiedzy i doświadczenia w obszarze nauk technicznych pomiędzy Węgrami a środowiskami niemieckojęzycznymi. Przy czym autor znacznie wyszedł poza te ramy, pokazując także ogólnoeuropejską aktywność uczonych węgierskich. Przykładem tego jest chociażby udział węgierskich uczonych w wydarzeniach naukowych organizowanych w Paryżu. Zasadniczo więc Attila Szilárd Tar w skondensowanej i jednocześnie bardzo przystępnej formie przybliżył nam okoliczności narodzin węgierskiej nowoczesnej inteligencji technicznej.

Cenny wkład w rozwój historiografii dotyczącej obecności Słoweńców w strukturach uniwersytetów austriackich oraz ich emancypacji narodowej stanowi artykuł Any Cergol Paradiž i Željka Oseta pt. *The dichotomy of students and university teachers of Slovenian descent between academic careers and the expectations of the Slovenian nationalists. From the March revolution to the dissolution of the Habsburg monarchy* (s. 240-258). Znajdziemy tu m.in. interesujące dane statystyczne dotyczące liczby studentów słoweńskich studiujących w uniwersytetach austriackich (z podziałem na poszczególne wydziały). Dane te wespół z innymi zestawieniami statystycznymi, jak np. wykres prezentujący w których ośrodkach uniwersyteckich zdobywali wykształcenie pierwsi członkowie założonej w 1938 r. Słoweńskiej Akademii Nauki i Sztuki, dają wgląd w genezę słoweńskich instytucji naukowych.

Artykuł Marka Ďurčanský'ego zaopatrzonej został tytułem *Alma mater Carolo-Ferdinanda bohemica – Alma mater Jagellonica. Mutual inspirations and contacts between Czech Charles-Ferdinand University in Prague and Jagiellonian University in Cracow 1882–1918* (s. 259-273). W tym opracowaniu zawarte są dwie bardzo mocne i świetnie udokumentowane tezy. Po pierwsze, autor wskazuje, że dokonany w 1882 r. podział Uniwersytetu Karola-Ferdynanda na część niemiecką i czeską wynikał z aspiracji narodowych Czechów. Po drugie, inspirujący dla nich był przykład Uniwersytetu Jagiellońskiego a w dalszej kolejności Uniwersytetu Lwowskiego. Kraków stanowił wzorzec tego, w jaki sposób uczelnia może stać się kuźnią myśli i kadr politycznych. Polsko-ukraiński spór wokół wszechnicy lwowskiej musiał natomiast oddziaływać na wyobraźnię Czechów stających do rywalizacji z Niemcami. Niezwykle istotną część tekstu Ďurčanský'ego stanowią rozważania na temat wpływu powołania w 1872 r. i dalszej działalności Akademii Umiejętności w Krakowie (późniejszej Polskiej Akademii Umiejętności) na utworzenie w 1890 r. Czeskiej Akademii Nauk i Umiejętności

(Česká akademie věd a umění)⁴. Omówiona została także współpraca obydwu instytucji. W tym kontekście interesujące są m.in. dwie tabele zamieszczone w tekście. Pierwsza z nich prezentuje liczbę polskich członków zasiadających w Czeskiej Akademii Nauk i Umiejętności (w latach 1890–1918) oraz Czechów przynależących do Akademii Umiejętności w Krakowie (w latach 1872–1918). Trudne do przecenienia są informacje dotyczące współdziałania polskich i czeskich uczonych, a wręcz całych środowisk naukowych polskich i czeskich. Ich alians na różnych szczeblach władzy w Wiedniu (np. wzajemne wsparcie udzielone sobie podczas różnych inicjatyw podejmowanych w parlamencie austriackim) każe nam na nowo podjąć refleksję na temat relacji polsko-czeskich w XIX w. Dotychczas jesteśmy bowiem skoncentrowani na narracji mówiącej o mało sympatycznej rywalizacji obydwu narodów. Nadto na ocenę tej sytuacji wpływa też fakt, że wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w Galicji Czesi zajmowali generalnie stanowisko proukraińskie – przykładając do tego kalkę własnego sporu z Niemcami (naturalną sympatię wobec Ukraińców wzbudzało utożsamienie ich zmagają z Polakami z próbą przeciwstawienia się Czechów wobec dominacji niemieckiej).

Ostatni z pomieszczonych w tym tomie artykułów napisała Soňa Štrbáňová, a nosi on tytuł *Turning "Province" to a "Centre"? Ambitions to Establish an Institutionalized Network of Slavic Scientists at the Turn of the 19th Century* (s. 274–310). Autorka podała refleksji naukowej zagadnienie panslawistycznej kooperacji w obszarze nauki. Dla polskiego czytelnika atrakcyjne są zwłaszcza porównania pomiędzy praktyką naukowców polskich, czeskich czy rosyjskich. Chodzi tu o takie kwestie jak preferowany język publikacji, otwartość na współpracę międzynarodową i osiągnięcia w zakresie integracji środowisk słowiańskich (organizacje, kongresy, sympozja etc.). W publikacji tej znajdziemy m.in. informacje dotyczące założonej w 1925 r. w Dubrowniku Państwowej Unii Medycznej (jej pierwszy kongres odbył się w 1927 r. w Warszawie), czy Słowiańskiej Bibliografii Medycznej. Warto nadmienić, że trzy rozdziały tego artykułu dotyczą współpracy polsko-czeskiej (s. 280–294)⁵.

W słowie podsumowania należy stwierdzić, że przybliżony w niniejszym artykule tom w zdecydowany sposób zasługuje na to, by mocno zaistnieć w międzynarodowym obiegu naukowym. Tworzą go teksty o charakterze problemowym, powstałe na bazie rozległych kwerend archiwalnych i miarodajnej literatury przedmiotu (m.in. czeskiej, austriackiej, niemieckiej, polskiej, węgierskiej, słoweńskiej, angielskiej). Jest to pozycja godna polecenia w pierwszej kolejności historykom nauki, ale również wszystkim badaczom stosunków społecznych i politycznych w dawnej monarchii habsburskiej.

Przypisy

¹ Zob. np. E. Nowak: *Polska młodzież w Austrii w XIX i XX wieku. Migracje, edukacja, stowarzyszenia*, Lublin 2007. Por. A. Piłch: *Studenci polscy w Republice Austrii 1919–1938*, „Przegląd Polonijny” 2002 z. 1 s. 5-30.

² Por. T. Bubik: *Bernard Bolzano (1781–1848) jako teolog i filozof religii*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 2006, nr 55/56 s. 99-110; J. Mioduszczyński: *Bernard Bolzano (1781–1848), uczonej i matematyk*, „Matematyka” t. 60: 2007 nr 8 s. 451-455.

³ Zob. *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, t. II, oprac. M. Hlavačka a kolektiv, Praha 2014, s. 186-227.

⁴ Akademia Umiejętności powstała na bazie Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (zał. w 1815 r.), które również prowadziło ambitną współpracę międzynarodową, także w kręgu państw Europy Środkowej (nie wyłączając z tego naszych południowych sąsiadów). Zob. D. Rederowa: *Z dziejów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego 1815–1872. Karta z historii organizacji nauki polskiej pod zaborami*, Kraków 1998, s. 249-305.

⁵ Por. H. Barycz: *Dziejowe związki Polski z Uniwersytetem Karola w Pradze*, Poznań 1948; *Z dziejów polsko-czeskich i polsko-słowackich kontaktów naukowych*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa i J. Janko, tł. z czes. L. Kuciński, Warszawa 1990.

Łukasz Tomasz Sroka

Uniwersytet Pedagogiczny

im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Instytut Historii i Archiwistyki

Marsilio Ficino, *Rozprawa przeciw orzekaniu astrologów*, przełożyła, wstępem, przypisami i komentarzem opatrzyła Paulina Piotrowska, Kraków, Universitas 2016.

Książka o *Rozprawie przeciw orzekaniu astrologów* Marsilio Ficino, której datowanie waha się między rokiem 1477, a latami 1493–1494 (s. 163–167), dzieli się na dwie części, które można określić jako poszukiwanie metody interpretacji tego dzieła oraz przekład tekstu opatrzone przypisami i bibliografią. Na część pierwszą składają się: Paulina Piotrowska, *Podziękowania*; Kazimierz Pawłowski, *Przedmowa* (s. 7–12); Paulina Piotrowska, *Wprowadzenie* (I – III, s. 17–297)¹. Do tej części zaliczam także *Postłowie*: Jerzy Prokopiuk, *Marsilio Ficino ezoteryk: Problem wolności i konieczności w losie człowieka* (s. 299–320).

Przytoczone wyżej opracowania są bardzo ważne, gdyż pokazują dwa sposoby odczytania dzieła Ficina, które powstało w określonym czasie i określonych warunkach historycznych. Z jednej strony Kazimierz Pawłowski, a zwłaszcza Paulina Piotrowska reprezentują podejście historyka. Ukazują postać Marsilio Ficino na tle środowiska i burzliwych czasów, w którym żył, co mogło mieć wpływ na napisanie przez niego *Rozprawy przeciw orzekaniu astrologów*. Z drugiej strony Jerzy Prokopiuk reprezentuje stanowisko ahistoryczne, oparte na psychologizowaniu w stylu Freuda i Junga. Stara się także zrozumieć osobowość Ficina w kategoriach antropozofii Rudolfa Steinera i stwierdza, że autor *Rozprawy* był ezoterykiem (s. 300). Powstaje więc pytanie, która z tych metod jest bardziej pomocna w zrozumieć dzieła Ficina?

Wychodząc od historii idei, którą reprezentuję, właściwą metodą jest ujęcie epoki w jej własnych kategoriach, a więc zrozumienie sposobu myślenia charakterystycznego dla badanej epoki i analiza pojęć, które wtedy funkcjonowały, tak jak starała się to zrobić Paulina Piotrowska. Metoda proponowana przez Prokopiuka nie przybliży czytelnikowi ani postaci Ficina ani jego dzieła, natomiast ewidentnie charakteryzuje samego autora *Postłowie* (s. 301)².

Rozprawa przeciw orzekaniu astrologów jest pierwszym przekładem tego dzieła na język polski, opartym na wydaniu oryginału Paula Oskara Kristella z roku 1937. Marsilio Ficino uczony, muzyk, duchowny, lekarz, mag, tłumacz i komentator hymnów orfickich, dzieł Platona, Plotyna, Porfiriusza, *Corpus Hermeticum* czy *De mysteriis Aegyptiorum* Jamblicha, wreszcie współtwórca Akademii Platońskiej był fascynującą i złożoną postacią. Zrozumienie idei zawartych w jego dziele wymagało od Piotrowskiej dogłębnych studiów astrologii, historycznej nauki o geocentrycznym Kosmosie.

Badania dotyczące tej historycznej nauki i jej wpływu na literaturę i sztuki plastyczne są ignorowane, bo zapomina się, że była to jedna ze sztuk wyzwolonych, wykładanych na średniowiecznych uniwersytetach. Opanowanie technicznego języka, jakim posługiwali się astrologowie w okresie renesansu, nastęrczało autorce wielu problemów, co znalazło czasem odbicie w przekładzie dzieła Ficina³. Dotąd nie ma bowiem słownika zawierającego staropolskie odpowiedniki łacińskich terminów astrologicznych. Należy jednak pokreślić z satysfakcją, że Autorka oparła się na poważnych opracowaniach dotyczących historii astrologii, autorów związanych z Instytutem Warburga w Londynie, a nie uległa wpływom tzw. astrologii humanistycznej lub gazetowej. Na szczęście nie weszła także na drogę ahistorycznego psychologizowania, chociaż zupełnie bez powodu odwołuje się do Antoniego Kępińskiego (s. 133).

Pytanie, na które musiała odpowiedzieć autorka to: dlaczego Ficino, który – tak jak jego ojciec Diotifeci d’Agnolo di Giusto, lekarz Cosima Medici – uprawiał astrologię horoskopową (s.41–42, 49), napisał dzieło skierowane przeciwko astrologom. Odpowiedzi na to pytanie Piotrowska szuka w wydarzeniach, w których przyszło uczestniczyć Ficino. Dotyczy to wystąpień Savonaroli (s. 148–149), który napisał *Trattato contra li astrologi*, ale także w zaakceptowaniu przez Ficina platońskiego pojęcia Duszy świata, czym naraził się kościołowi (s. 42, 46, 105, 109). Jednak zasadniczym problemem dla Ficina – co podkreśla autorka – był astrologiczny determinizm, który kolidował z chrześcijańskim pojęciem wolnej woli.

Problem astrologicznego determinizmu – nie obcy starożytnym myślicielom – był nieustannie dyskutowany od czasów Orygenesusa, a więc wątpliwości, których doświadczył Ficino nie są czymś nowym⁴. Św. Augustyn jak wielu późniejszych chrześcijańskich astrologów zdawał sobie sprawę z niebezpieczeństwa zrzucania winy za swoje postępowanie na „Stwórcę nieba i gwiazd” (*Wyznania* IV, 3). We wczesnym okresie chrześcijaństwa uważano, że to chrzest wyzwala ludzi od wpływu gwiazd. W roku 1225 Wilhelm z Owernii, biskup Paryża, głosił że gwiazdy są jedynie znakami, a nie przyczynami wydarzeń. Dla Alberta Wielkiego i św. Tomasza z Akwinu przyczynowość ciał niebieskich jest pośrednia i przypadłościowa wobec intelektu i woli. W wieku XIV Jan Buridan głosił, że człowiek jest w stanie osiągnąć szczęście osobiste już w życiu doczesnym, a więc nie podlega determinizmowi, a tą drogą poszedł także jego uczeń Mikołaj z Oresme. Z drugiej strony Pierre d’ Ailly zgodził się, że gwiazdy mogą oddziaływać na człowieka i pisał o zgodności astrologii i teologii. Nic więc dziwnego, że pytanie o determinizm powróciło we Włoszech w wieku XV i pierwszej połowie następnego stulecia, w myśli takich humanistów jak Coluccio Salutati, Lorenzo Valla i Giovanniego Pico della Mirandola. Ficino wcale nie „wykroczył poza ramy średniowiecznej krytyki: poprzez nacisk na wolną wolę” – jak pisze autorka (s. 125) – aby w ten sposób promować „wartości jednostki”.

Zagadnienie determinizmu pozostaje w ścisłym związku z pojęciem Opatrzności, którym Ficino posługuje się, odwołując się do Platona i uważa, że ono „nie obala

wolności ludzkiej” (s. 181). Zapewne odwoływał się także do Boecjusza, który pojmował Opatrzność w kategoriach porządku kosmicznego i rozważał relacje wolnej woli człowieka do Bożej przedwiedzy⁵.

Odpowiedź na pytanie, dlaczego Ficino napisał *Rozprawę*, wydaje się znacznie bardziej prosta. Odnosi się do właściwego zrozumieniu słowa *iudicium*, (inaczej *prognostica, vaticinium*)⁶, które oznacza przewidywanie przez astrologów wydarzeń na podstawie wcześniej postawionego horoskopu. Zawarta jest w słowach Ficina: „każdy, kto jest wyjątkowo uczony w astronomii, odrzuca orzeczenia [prognostyki], a kto jest całkowitym ignorantem, wydaje je codziennie” (s. 224). Przeciwno prognostykom występował już pod koniec wieku XIV Mikołaj z Oresme, pisząc *Tractatus contra iudicarios* i *Questio contra divinatores horoscopis*. Z chwilą wynalezienia druku prognostyki, w szczególny sposób uwzględniający koniunkcję planet, drukowane były w kalendarzach wychodzących we Włoszech i Niemczech, a także w almanachach drukowanych w Anglii⁷. Reakcją na tę wulgaryzację astrologii (*astrologia iudiciaria*) była nie tylko *Rozprawa* ... Ficina, ale także niedokończony dzieło Giovaniego Pico della Mirandola, *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* z roku 1493, którego poglądy oscyływały jednak między reformą a odrzuceniem⁸. Prawie jednocześnie pojawiły się traktaty biorące w obronę astrologię jak Giovanniego Battisty Abioso, *Astrologiae defensio*, wydane w Wenecji 1494⁹. W języku staropolskim wieku XVI *iudicium* odpowiadają słowa: osądzenie, przejrzenie, rozsąd, w XVII w. wieszczba, a więc tytuł dzieła Ficina w przekładzie polskim powinien zawierać jedno z tych słów.

Dzieła Ficina nie można więc – jak chce autorka określać nieco gazetowymi zwrotami jak: „atak na astrologię w imię religii chrześcijańskiej” (s. 143) lub nawet jako „zreformowanie podejścia do astrologii wśród całego ludu Florencji” (s. 85)¹⁰. Nie można, idąc za dziewiętnastowieczną literaturą naukową, głównie za Burckhardtem, zestawiać myśl średniowieczną („skostniałe średniowiecze” s. 65, „zniewolony człowiek średniowiecza” s. 75, „przesąd, zabobon, pseudonauka” s. 148) opartą przeciwieź na Arystotelesie, z platonizmem renesansowym, który ponoć „wnosił na piedestał ludzką wolność” (s. 69) lub posługiwać się określeniami w rodzaju „średniowieczna wiara w Boga i wiara człowieka Renesansu w samego siebie” (s. 65)¹¹. Burckhardt uważał, że w okresie renesansu pojmowano człowieka – mikrokosmos jako Atlasa stojącego na ziemi i dźwigającego krążące sfery nieba. *Dignitas* ludzkości odnosi się do neoplatońskiego przekonania, że dusza ludzka schodzi na ziemię poprzez siedem sfer planetarnych, od których otrzymuje rozmaite cnoty i tą samą drogą powraca aż do sfery gwiazd stałych¹².

Nie można się także zgodzić z Piotrowską, że od czasów wynalezienia teleskopu planetom odebrano „rangę bogów”, a astrologia utraciła swe wpływy. Od starożytności uznawano bowiem, że planety to globy, a kształt kulisty ma także Ziemia, natomiast bogowie greccy zostali przeniesieni na niebo na zasadzie określanej greckim słowem *katasterismos*. Nieporozumieniem jest ponadto przypisywanie współczesnego znacze-

nia słowom astronomia („astronomia nie jest niczym innym niż matematycznym badaniem dynamiki nieba” s. 142) i astrologia („astrologia pozostawać będzie jej formą zdegenerowaną”), gdyż tak w średniowieczu jak i w renesansie słowa te używane były wymiennie, ale najczęściej astrologia oznacza naukę o ruchu gwiazd, a astronomia traktowała o ich oddziaływaniu na człowieka.

Aby właściwie docenić dzieło Ficina trzeba przypomnieć, że w średniowieczu traktaty astrologiczne były przepisywane jedno z drugich z niewielkimi uzupełnieniami. Podstawą były oczywiście traktaty greckie tłumaczone z greki na arabski, a w dalszej kolejności z arabskiego na łacinę i języki wernakularne. Nowością w dziele Ficina było podjęcie dyskusji z tradycyjnymi zasadami astrologii, jak pisał Wolfgang Hübner, poszukiwanie „przyczyny” „bezprzyczynowych powiązań”¹³. Chcąc to wyjaśnić Ficino zastanawiał się nad sensem podziału nieba na 12 znaków zodiaku i 360 stopni (s. 217), jakościami planet i znaków zodiaku (męskie, żeńskie, zimne, gorące itd.), pojęciem aspektów (s. 218), znaczeniem kolejnych domów horoskopowych np. dlaczego dom XII jest domem nieprzyjaciół (s. 217) itd. Dyskusja ta – jak się wydaje – miała na celu wypracowaniu bardziej efektywnych metod stawiania horoskopów, które były niezbędne w jego praktyce lekarskiej jako tzw. *urina non visa*¹⁴. Potwierdza to jego np. drobiazgowo rozpatrywanie momentu zapłodnienia (s. 224-225), ważnego dla postawienia horoskopu *conceptio* lub *estimata*.

Przypisy

¹ Część I, *Wstęp*, dzieli się na rozdziały: I. *Pod florenckim firmamentem : Okres przygotowań 1433–1462; Podbój Florencji 1462–1470; Triumf ruchu 1471–1480; Sukces europejski i nowe niepokoje 1480–1494; Żywa legenda 1494–1499* (s. 17–47). II. *Gwiazdne tło i poprzednicy* (s. 49–77). III. *Ficino-astrofilozof: De vita coelicus comparanda* (s. 79–133). IV. *Dalszy los “pieśni gwiazd”* (s. 135–162) V. *Historia tekstu* (s. 163–167). Część II. *Disputatio contra iudicium astrologorum / Rozprawa przeciw orzekaniu astrologów Masilia Ficina* (s. 171–253). Część III. *Komentarz* (s. 257–297)

² Prokopiuk kończy swoje wywody cytatem: „Dużo jest powołanych, lecz mało wybranych...” (s. 320), co wyklucza podjęcie dyskusji naukowej z Jego poglądami, które wcześniej prezentował na posiedzeniu Różokrzyżowców w Krakowie.

³ Polskie odpowiedniki słów tłumaczonych jako domicyl, wywyższenie, troistość, oblicze (s. 212): dom, górowanie, trójpodział, dekan. „Metoda solariusza” (s. 132) – horoskop solarny stawiany kiedy moment urodzenia jest nieznan, według wejście Słońca w znak zodiaku w ascendencie. L. Flemin-Mitchell: *The Language of Astrology*, London 1977, s. 85.

⁴ Stoicy głosili, mimo założeń deterministycznych, wolność woli tzn., że wszystko dzieje się według przeznaczenia ale jednocześnie człowiek dokonuje wyboru i odpowiada za swoje czyny. Aleksander z Afrodyzji, *O przeznaczeniu*, przełożyła, opracowała i wstępem poprzedziła J. Komorowska, Kraków 2009, s. XXX; W. Hübner: *The Culture of Astrology from Ancient to Renaissance* [w:] *A Companion to Astrology in the Renaissance*, Ed. E. Dooley, Brill 2014, s. 33–38; E. Śnieżyńska-Stolot: „Zamek piękny na wzgórzu...” *Horoskopy – zapomniane*

źródło historyczna, Kraków 2015, s. 11–14; M. Kowalska: *Chrześcijaństwo jako filozofia Studium historyczno-literackie pism Orygenesesa*, Warszawa 2016, s. 91–94.

⁵ A. Kijewska: *Wstęp, I. Boecjusz: życie i dzieło*, [w:] *Boecjusz: Traktaty teologiczne*, Cieszyn 2001, s. 12, 22. Pojęcie Opatrzności nie ma to nic wspólnego z pojęciem Oka Opatrzności (s. 119), którym posługuje się autorka, a które pojawiło się w wieku XVIII w kręgu masonów.

⁶ *Iudicium*, „*iudicia de futuris*” (s. 105), *iudicium astronomicum, iudicium astrologicum, iudicium comete, iudicium de pluviis, iudicium Cracoviense, iudicium anni 1506*. (E. Śnieżyńska-Stolot: *Generale iudicium Władysława II zwanego Warneńczykiem*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. LXI, Kraków 2011, s. 14).

⁷ M. Azzolini and A. Mosley: *Latin and the Sciences: Astronomy and Astrology*, [w:] *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World* 2 Vol. Eds. R. Ford, J. Bloemendal, C. Fantazzi, Leiden 2014, s. 675. Posługiwanie się koniunkcją planet w prognostykach zostało zakazane w roku 1277 w Paryżu i Oksfordzie, a rektor Sorbony Heinrich von Langenstein napisał *Contra astrologos coniunctionistas de eventibus futurorum* 1371. W. Hübner: dz. cyt., s. 30.

⁸ W. Hübner: dz. cyt., s. 52, 55.

⁹ M. Azzolini and A. Mosley: dz. cyt., s. 676.

¹⁰ Można by mnożyć ilość zwrotów gazetowych, którymi posługuje się autorka, a najzabawniejsze to: „źródła pogańskie próbowały narzucić” (s. 63), „istoty myślące mogą uniknąć przepaści astrologicznej ignorancji” (s. 68), czy „sankcjonowanie religii na podstawie horoskopu” (s. 127).

¹¹ W. Hübner: dz. cyt., s. 34, il. 14. Prawdziwie zabawne jest zdanie autorki, że „Dante, Petrarca i Saluti – przyjęli rolę obrońców ludzkiej godności i wolności w obliczu greckiej i muzułmańskiej astrologii oraz determinizmu lekarzy” (s. 66–67).

¹² Jw., s. 40, przyp. 119.

¹³ Jw., s. 41. Podobnie postępował Kopernik pisząc „przez dłuższy czas rozważałem niepewność tradycji astronomów”. P. Bylica: *Wpływ teizmu chrześcijańskiego na rozumienie nauki oraz relacji między sferą przyrodniczą i nadprzyrodzoną w okresie rewolucji naukowej XVI–XVII w., a teza o wrodzonym konflikcie między nauką i religią*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” LVIII, 2013, s. 78.

¹⁴ William of England: *De urina non visa* 1219: jest to synonim horoskopu, który tak jak mocz dostarczał lekarzowi wiedzy o chorobie pacjenta. M. Azzolini and A. Mosley: dz. cyt., s. 674.

Ewa Śnieżyńska-Stolot

Em. prof., Wydział Historyczny UJ

Krzysztof Marek Herman, *Kolej wąskotorowa Piotrków – Sulejów*, Księży Młyn Łódź 2016 r., ss. 109.

Piotrkowska Kolej Wąskotorowa, ostatnia zachowana w kraju kolej podjazdowa (wg. terminologii z epoki), których wiele powstało w Imperium Rosyjskim na przełomie XIX i XX w.¹ – zlikwidowana w skandaliczny sposób pomimo tego, iż była unikatowym zabytkiem techniki. Linia ta mogła stać się dużą atrakcją turystyczną Piotrkowa Trybunalskiego, dowożąca mieszkańców miasta nad Zalew Sulejowski. Rozbiórka ostatniego odcinka tej linii w 2008 r. ukazuje stosunek do tożsamości i zabytków władz miasta wykorzenionego ze swojej historii i tradycji, dyspozycyjnych służb konserwatorskich oraz urzędników zarządzających majątkiem kolejowym – skwapliwie liczących kurs złomu za rozbiórkę nawierzchni torowej i złomowanego zabytkowego taboru. Likwidacja linii stanowi zaprzepaszczoną szansę zachowania jednego z najcenniejszych historycznych systemów kolei wąskotorowych na terenie Polski.

W 2016 r. ukazała się praca Krzysztofa Marka Hermana pt. *Kolej wąskotorowa Piotrków – Sulejów* stanowiąca monografię tej unikatowej linii. Niestety książka wpisuje się w formułę pobieżnego badania historii kolejnictwa. Jej największą zaletą jest wprowadzenie wielu materiałów ikonograficznych do obiegu historycznego. Pomimo wykorzystania zachowanego w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim zespołu nr 76 Droga Żelazna Piotrków – Sulejów, stanowiącego główną podstawę źródłową pracy, jest ona jednym z gorszych opracowań dotyczących historii kolei wąskotorowych w Polsce. Autor wykazuje braki warsztatowe, niestety nie ma odpowiedniego przygotowania z zakresu historii techniki kolejowej, co skutkuje niskim poziomem opisu konstrukcji taboru oraz innych zagadnień technicznych.

Stosunkowo najlepiej opracowana jest historia Kolei Piotrkowskiej do 1918 r. ale są to dzieje bardzo pobieżnie przedstawione, zawierające błędy i schematyczne uproszczenia. Praca nie uwzględnia również szerszego kontekstu rozwoju kolei wąskotorowych na terenie Królestwa, czy interesujących prób zdobycia koncesji na budowę Kolei Piotrkowskiej. Pomimo zachowanych materiałów archiwalnych pominięto wiele istotnych zagadnień, jak historię, konstrukcję i statystykę taboru. Nie opisano również charakterystycznej rosyjskiej architektury budynków powstałych na linii – były one najbardziej rozpoznawalną częścią krajobrazu kulturowego kolei piotrkowskiej.

Na najniższym poziomie znajduje się historia Piotrkowskiej Kolei Dojazdowej w okresie powojennym. Charakterystyki taboru wraz z jego wykazami opracowano w wielu wypadkach na podstawie kilku wtórnych źródeł internetowych. Nie zamiesz-

czono wykazów taboru wagonowego, skupiając się na opracowaniu kuriozalnego szczątkowego spisu taboru trakcyjnego. Nie wykorzystano nawet dostępnej wśród osób zajmujących się badaniami historii polskich kolei wąskotorowych *Księgi inwentarzowej parowozów wąskotorowych PKP z 1948 r.*, która jest kluczowym źródłem do badań statystyki taboru trakcyjnego kolei wąskotorowych PKP. Zamieszczony na s. 93 wykaz lokomotyw kolei Piotrków – Sulejów zawiera 16 pozycji (wraz z pojazdami TPKWP-S), podczas gdy w okresie powojennym w Parowozowni Kolei Dojazdowych Piotrków Trybunalski Wąskotorowy stacjonowało około kilkadziesiątu lokomotyw.

Niski poziom opracowania jednoznacznie dowodzi, iż aby zajmować się badaniem historii kolejnictwa trzeba mieć często zdobywaną latami specjalistyczną wiedzę z pogranicza historii i techniki kolejowej. Napisanie monografii linii kolejowej czy też systemu transportowego powinno być poprzedzone długimi kwerendami archiwalnymi, zbieraniem relacji i poszukiwaniami terenowymi. Autorowi zabrakło nie tylko kompetencji, ale także skrupulatności w gromadzeniu oraz badaniu źródeł i relacji. W książce nie wykorzystano relacji emerytowanych pracowników kolei piotrkowskiej (choćbyby mieszkających w budynku stacji Piotrków Trybunalski Wąskotorowy) czy materiałów zachowanych w ich zbiorach rodzinnych.

Praca stanowi zaprzepaszczoną szansę napisania wartościowej monografii kolei wąskotorowej Piotrków – Sulejów. Największą jej wartością jest wprowadzenie do obiegu historycznego nieznanych wcześniej zdjęć, głównie ze zbiorów piotrkowskiego malarza od wielu lat portretującego dawana koleją Jerzego Korczaka-Ziółkowskiego. Recenzję można zakończyć konkluzją, iż historia kolei wąskotorowej Piotrków – Sulejów nadal czeka na poważnego badacza

Przypis

¹ Podobny do kolei piotrkowskiej charakter i tabor miała linia Jabłonna – Karczew, sieć Warszawskich Kolei Dojazdowych, czy koleje powstałe w ramach imperium kolejowego inżyniera Bolesława Jałowieckiego – polskiego „króla” kolei wąskotorowych w Imperium Rosyjskim.

Zbigniew Tucholski

Instytut Historii Nauki
im. L. i A. Birkenmajerów PAN

... w tym zakresie, nie jest to jednakże wyjątek, a raczej reguła. W tym celu, jak już wspomnieliśmy, należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców. W tym celu należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców. W tym celu należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców.

... w tym zakresie, nie jest to jednakże wyjątek, a raczej reguła. W tym celu, jak już wspomnieliśmy, należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców. W tym celu należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców.

... w tym zakresie, nie jest to jednakże wyjątek, a raczej reguła. W tym celu, jak już wspomnieliśmy, należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców. W tym celu należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców.

... w tym zakresie, nie jest to jednakże wyjątek, a raczej reguła. W tym celu, jak już wspomnieliśmy, należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców. W tym celu należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców.

... w tym zakresie, nie jest to jednakże wyjątek, a raczej reguła. W tym celu, jak już wspomnieliśmy, należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców. W tym celu należało przede wszystkim zrehabilitować samą sztukę, a nie tylko jej twórców.

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI INSTYTUTU HISTORII NAUKI IM. L. I A. BIRKENMAJERÓW PAN W ROKU 2016

Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN w Warszawie (dalej: IHN PAN) prowadzi badania naukowe w zakresie szeroko rozumianej historii nauki, w tym historii nauk humanistycznych, ścisłych, przyrodniczych i medycznych, historii techniki oraz historii antropologii kultury. Interdyscyplinarne badania prowadzone są we współpracy z wieloma instytucjami krajowymi oraz zagranicznymi. Instytut jest koordynatorem ogólnopolskich programów badawczych, organizatorem konferencji naukowych, wydawcą monografii, serii wydawniczych i czasopism. Kadra naukowa IHN PAN składa się z badaczy o wysokich kompetencjach zawodowych, potwierdzonych wieloma publikacjami oraz działalnością w krajowych i zagranicznych organizacjach naukowych.

Instytut posiada uprawnienia do nadawania stopni i tytułów naukowych w zakresie historii nauki, historii techniki, historii medycyny, a także historii kultury, historii dziejów oświaty, historii szkolnictwa i wychowania.

Przy IHN PAN działa Studium Doktoranckie Historii Nauki i Kultury.

Instytut otrzymał kategorię A w systemie klasyfikacji Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Dotacja na działalność statutową wynosiła w 2016 roku łącznie **2 236 000 zł**. Złożyły się na nią: kwota 1 878 280 zł dotacji przyznanej pierwotnie w lutym 2016; kwota 83 720 zł dotacji uzupełniającej, przyznanej przez MNiSW w grudniu 2016; kwota 274 000 zł uzyskana po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku o zwiększenie dotacji na utrzymanie potencjału badawczego z tytułu szczególnych potrzeb jednostki naukowej w lipcu 2016.

STRUKTURA INSTYTUTU

Według stanu na 31 XII 2016 roku w Instytucie było zatrudnionych ogółem 55 pracowników, w tym 42 naukowych, 4 pracowników badawczo-technicznych, 8 pracowników administracji i 1 pracownik biblioteki. Na urlopie bezpłatnym przebywało 10 pracowników, w tym 2 w związku z uzyskanymi grantem i stypendium.

Przekazana we wrześniu 2016 roku do MNiSW liczba pracowników naukowych i badawczo-technicznych deklarujących Instytut jako swoje pierwsze miejsce pracy wyniosła 36.

Funkcję dyrektora Instytutu pełnił prof. dr hab. Jarosław Włodarczyk, zastępca dyrektora ds. ogólnych – dr hab. Joanna Schiller-Walicka, prof. PAN.

Przewodniczącym Rady Naukowej Instytutu w kadencji 2015–2018 jest prof. dr hab. Andrzej Kajetan Wróblewski, czł. rzec. PAN.

W Instytucie działają dwa zakłady naukowe: Zakład Historii Nauk Ścisłych, Przyrodniczych i Techniki pod kierunkiem prof. dr hab. Haliny Lichockiej oraz Zakład Historii Nauk Społecznych, Oświaty i Organizacji Nauki pod kierunkiem dr hab. Joanny Schiller-Walickiej, prof. PAN. Szczegółowe sprawozdania z działalności obu Zakładów zostały zawarte w *Aneksach 1 i 2*.

W wyniku postępowania konkursowego w 2016 r. do pracy w IHN PAN zostali przyjęci: dr hab. Jacek Soszyński, prof. PAN, dr hab. Ewa Wyka, prof. PAN, dr Justyna Błazejowska, dr Marcin Broniarczyk, dr Mikołaj Getka-Kenig, dr Jerzy Kaliszuk, mgr Paulina Pludra-Żuk oraz mgr Michał Jasiński.

Do pracy w IHN PAN została również przyjęta w 2016 r. dr Joanna Walewska, która realizuje w Instytucie grant podoktorski.

Rada Naukowa Instytutu nadała w 2016 r. tytuł doktora habilitowanego trzem osobom:

Imię i nazwisko	Tytuł pracy habilitacyjnej	Dziedzina i zakres nadanego stopnia naukowego
Jan Szumski	<i>Polityka a historia ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945-1964</i>	Nauki humanistyczne/historia/historia nauki (stopień nadany 8 września 2016 r.)
Zbigniew Tucholski	<i>Profesor Antoni Xieżopolski. Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw</i>	Nauki humanistyczne/historia/historia techniki (stopień nadany 8 września 2016 r.)
Ewa Wyka	<i>...ciekawym wiedzieć i widzieć skutki... czyli dzieje i znaczenie kolekcji przyrządów naukowych Stanisława Augusta</i>	Nauki humanistyczne/historia/historia nauki (stopień nadany 21 stycznia 2016 r.)

Rada Naukowa Instytutu nadała czterem osobom tytuł doktora:

Imię i nazwisko	Tytuł pracy doktorskiej	Dziedzina i zakres nadanego stopnia naukowego
Justyna Błazejowska	<i>Opozycja antyreżimowa w Instytucie Badań Literackich PAN w latach 1956-1989</i> (promotor: dr hab. Elżbieta Kiślak, prof. IBL)	Nauki humanistyczne/historia/historia nauki i historia kultury (stopień nadany 21 stycznia 2016 r.)
Maciej Bujakowski	<i>Rozwój oświaty i kultury w Bielsku-Białej w latach 1945-1989</i> (promotor: prof. dr hab. Kalina Bartnicka)	Nauki humanistyczne/historia/historia oświaty (stopień nadany 21 stycznia 2016 r.)

Karolina Karpińska	<i>Matematyka w Gimnazjum Toruńskim w latach 1568-1920</i> (promotor: dr hab. Stanisław Domoradzki)	Nauki humanistyczne/historia/historia matematyki (stopień nadany 12 maja 2016 r.)
Michał Piekarski	<i>Początki polskiej muzykologii. Lwowski krąg Adolfa Chybińskiego i jego uczniów</i> (promotor: dr hab. Joanna Schiller-Walicka, prof. PAN)	Nauki humanistyczne/historia/historia nauki i historia kultury (stopień nadany 12 maja 2016 r.)

Aktywność naukowa

Badania naukowe pracowników

W 2016 roku w ramach działalności statutowej pracownicy IHN PAN realizowali 8 zadań badawczych o szerokim zakresie tematycznym:

1. Historia nauki polskiej;
2. Dzieje ruchu umysłowego i edukacji;
3. Nauki medyczne w XVIII–XX wieku;
4. Historia techniki polskiej i powszechnej XIX–XX wieku;
5. Badania kopernikańskie;
6. Metodologia historii nauki – zagadnienia teoretyczne;
7. Historia nauki powszechnej, w tym zadanie, które w poprzednich latach występowało w sprawozdawczości, jako odrębne zadanie badawcze pt: *Republica litteraria w XVII-wiecznej Europie*;
8. Filozofia i historia nauki w XX wieku.

W Instytucie w 2016 roku realizowano 9 projektów finansowanych ze środków Narodowego Centrum Nauki albo Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki:

Projekt w ramach	Tytuł projektu	Kierownik projektu	Okres realizacji (rok) od–do	Przyznane środki	Instytucja finansująca
II.3.1	Analiza astronomicznych poglądów Stanisława Lubienieckiego (1623–1675), ich źródeł i uwarunkowań oraz przedstawienie ich na tle twierdzeń nauki XVII wieku	mgr Maciej Jasiński	11.08.2015–10.08.2017	84.700 PLN	NCN, Preludium
	Od programu pomocowego do embarga strategicznego. Społeczność międzynarodowa wobec dążeń krajów Środkowej i Wschodniej Europy do uzyskania penicyliny po II wojnie światowej	dr hab. Sławomir Łotysz, prof. PAN	02.02.2015–01.02.2018	162.500 PLN	NCN, Opus

	„Druga Holandia” czy naturalna forteca? Kwestia osuszenia Polesia w II Rzeczypospolitej	dr hab. Sławomir Łotysz, prof. PAN	08.07.2016- 07.07.2019	322.388 PLN	NCN, Opus
	Monografia <i>Adolf Chybiński w kręgu lwowskich muzykologów</i>	dr Michał Piekarski	8.03.2013 – 07.03.2016	88.660 PLN	NCN, Preludium
	Polityka państwa a system oświatowy na ziemiach północno- wschodnich II Rzeczypospolitej (1919–1939).	dr Andrzej Smolarczyk	18.07.2014 – 17.07.2017	83.000 PLN	NCN, Sonata
	Radio na uwężci: przemysł radiowy, instytucje i praktyki użytkowników w PRL	dr Joanna Walewska	01.10.2016 – 30.09.2017	140.000 PLN	NCN, Fuga
	Między tradycją a nowoczesnością: kopernikanizm, idea wielości światów i astrologia w traktacie <i>Astrosphereon</i> Edwarda Greshama (1565–1613)	prof. dr hab. Jarosław Włodarczyk	11.08.2015 – 10.08.2017	169.210 PLN	NCN, Opus
	Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje	Prof. Kalina Bartnicka	21.12.2012 – 20.12.2017	1.700.000 PLN	MNISW – Narodowy Program Rozwoju Humanis- tyki
	Korespondencja Jana Heweliusza: korespondencji polscy i transmisja wiedzy naukowej	prof. dr hab. Jarosław Włodarczyk	16.10.2015 – 15.10.2018	380.765 PLN	MNISW – Narodowy Program Rozwoju Humanis- tyki

Referaty naukowe i publikacje pracowników

W 2016 roku pracownicy IHN PAN wygłosili liczne referaty naukowe, zarówno na konferencjach polskich, jak i zagranicznych oraz na zaproszenie instytucji naukowych (Aneks 3).

Efektom działalności pracowników naukowych Instytutu było opublikowanie 178 prac naukowych, w tym:

- 8 monografii,
- 51 rozdziałów w wydawnictwach monograficznych,

- 1 publikacja w czasopiśmie naukowym posiadającym współczynnika wpływu Impact Factor (IF), wymienionym w części A wykazu MNiSW,
- 21 publikacje w czasopismach recenzowanych, wyróżnionych przez European Reference Index for the Humanities (ERIH, lista C),
- 48 publikacji w innych czasopismach recenzowanych, wymienionych w aktualnym wykazie czasopism punktowanych Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (lista B),
- 49 pozostałych publikacji naukowych.

Ponadto pracownicy naukowcy byli redaktorami 10 monografii naukowych. Kompletną listę publikacji zawiera *Aneks 4*.

Życie naukowe

W 2016 r. odbyło się 6 konferencji i spotkań naukowych organizowanych lub współorganizowanych przez Instytut:

Nazwa konferencji miejsce, data	Organizator, współorganizatorzy	Rodzaj konferencji		Liczba wystąpień
		kraj.	międzynarodowa	
Socynianizm. Dzieje, poglądy, oddziaływanie – książka prof. Zbigniewa Ogonowskiego (Warszawa, 22 lutego 2016 r.)	IHN PAN, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Kasa im. Józefa Mianowskiego – Fundacja Popierania Nauki	tak		4
Szpitalnictwo na Górnym Śląsku. Szpitale polskie w XIX i XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem regionu Śląska (Katowice, 10-11 czerwca 2016 r.).	IHN PAN, Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach		tak	23
Historia medycyny w czasopiśmiennictwie medycznym i nie tylko... Opinogóra (8-9 października 2016 r.)	IHN PAN, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Ciechanowie		tak	7
Symposium z okazji 150 rocznicy urodzin mgr Antoniny Leśniewskiej (Warszawa, 8 listopada 2016 r.)	IHN PAN, Polskie Towarzystwo Farmaceutyczne		tak	3

Jubileuszowa Sesja Naukowa z okazji 100. rocznicy urodzin prof. dr hab. Andrzeja Bylickiego (Warszawa, 16 listopada 2016 r.)	IHN PAN, Centrum Materiałów Polimerowych i Węglowych PAN w Zabrze, Instytut chemii Fizycznej PAN, Fundacja im. Wojciecha Świątosławskiego na Rzecz Wspierania Nauki i Rozwoju Potencjału Naukowego w Polsce	tak	4
XI Przegląd prac magisterskich z zakresu historii farmacji (Warszawa, 9 grudnia 2016 r.)	IHN PAN, Polskie Towarzystwo Farmaceutyczne	tak	4

W Instytucie odbywały się regularnie seminaria naukowe, w których uczestniczyli zarówno pracownicy naukowcy, jak i absolwenci uczelni wyższych z całej Polski:

- Comiesięczne seminarium z historii oświaty i dziejów ruchu umysłowego, prowadzone przez prof. dr hab. Kalinę Bartnicką i dr hab. Joannę Schiller-Walicką, prof. PAN, gromadzące około 25 osób.

- Seminarium z historii nauk medycznych na temat „Polska prasa medyczna jako źródło historyczne w badaniach nad problematyką zdrowia i choroby XIX i XX wieku”, prowadzone przez prof. dr hab. Bożenę Urbanek i dr Magdalenę Paciorek, gromadzące 15–20 osób.

- Seminarium z historii nauk przyrodniczych i ścisłych, prowadzone przez prof. dr hab. Jarosława Włodarczyka i mgr Magdalenę Siudę-Bochenek (sekretarz).

W ramach umowy o współpracy naukowej z Instytutem Historii Litwy Republiki Litewskiej w Wilnie kontynuowane były badania nad związkami naukowymi i kulturalnymi Polski i Litwy, nauką w Uniwersytecie Wileńskim, dorobkiem wychowanków Uniwersytetu oraz jego znaczeniem dla nauki i kultury Polski oraz Litwy.

Prowadzona była również współpraca Instytutu z Euroazjatyckim Narodowym Uniwersytetem L.N. Gumilowa (L.N. Gumilyov Eurasian National University), nawiązana w grudniu 2015 r.

We współdziałaniu z partnerami z Belgii, Francji i Niemiec kontynuowano projekt międzynarodowej krytycznej edycji korespondencji Jana Heweliusza.

Do zagranicznych instytucji naukowych, z którymi Instytut współpracował w sposób ciągły należały ponadto:

1. Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu
2. Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Najnowszej
3. Archiwum Uniwersytetu Technicznego w Freibergu
4. Instytut Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk

5. Czeska Akademia Nauk
6. Instytut Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk
7. Międzynarodowy Komitet Nauk Historycznych
8. Narodowy Uniwersytet Badawczy – „Wyższa Szkoła Ekonomiki”, Rosja
9. Litewskie Archiwum Centralne w Wilnie
10. Instytut Historii Syberyjskiego Oddziału Rosyjskiej Akademii Nauk w Nowo sybirsku
11. Katedra Historii Uniwersytetu Górniczego w Sankt Petersburgu
12. Instytut Historii Nauki Maksa Plancka w Berlinie
13. Międzynarodowa Akademia Historii Nauki.

Działalność wydawnicza, dydaktyczna i promująca naukę

Wydawnictwa Instytutu:

W 2016 roku IHN PAN wydał 13 tytułów o łącznym nakładzie 3270 egz., w tym 9 tytułów wydawnictw zwartych i 4 tytuły wydawnictw ciągłych:

ogółem wydane		z tego									
		wydawnictwa zwarte		wydawnictwa ciągłe						Pozostałe	
				w tym <i>czasopisma: drukowane</i>		wylącznie w wersji <i>elektro- nicznej</i>	Inne wydawnictwa ciągłe				
liczba tyt.	nakł. tyt.	liczba tyt.	nakł. tyt.	liczba tyt.	nakł. tyt.	liczba tytułów	liczba tyt.	nakł. tyt.	liczba tyt.	nakł. tyt.	
13	3420	9	1950	4	1470	0	0	0	0	0	

Wydawnictwa zwarte:

1. „Studia Copernicana”, t. XLV: *Disputationes „Physicorum” dictae Magistri Serpentis „Exercitium”* (editio critica), red., wstęp i komentarz w j. ang. Tadeusz Grzesik, Warszawa 2016, ss. 380, obj. 27,5 arkusza. Współwydawcy: Copernicus Center for Interdisciplinary Studies, nakład: 100 egz.
2. Chantal Grell, *Jan Heweliusz i jego czasy*, red. Jarosław Włodarczyk, Warszawa-Gdańsk 2016 (Bibliotheca Heveliana, t. I), ss. 224, obj. 11 arkuszy. Współwydawca: PAN Biblioteka Gdańska. Nakład 300 egz.
3. *Szpitalnictwo na Górnym Śląsku. Szpitale polskie w XIX i XX w. ze szczególnym uwzględnieniem regionu Śląska*, red. Anna Marek, Bożena Urbanek, Katowice 2016, ss. 360. Współwydawca: Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach, nakład: 250 egz.
4. Witold Jan Chmielewski, *Polskie osiedle Santa Rosa w Meksyku 1943-1946*, Warszawa 2015 (wyd. 2016), ss. 290, obj. 17,5 arkusza. Współwydawca: Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach. Nakład: 200 egz.

5. Tomasz Siewierski, *Marian Małowist i krąg jego uczniów. Z dziejów historiografii gospodarczej w Polsce*. Warszawa 2016, ss. 276, obj. 19,5 arkusza. Współwydawca: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. Nakład: 300 egz.
6. Jan Szumski, *Polityka a historia. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945-1964*, Warszawa 2016, ss. 429, obj. 27,3 arkusza. Nakład: 300 egz.
7. Michał Jan Borch, *Listy o Sycylii i Malcie*, przekłady, opracowanie i wstęp: Alicja Szastyńska-Siemion, Ignacy Z. Siemion, Warszawa 2015 (wyd. 2016), ss. 324. „Fontes Rerum ad Historiam Scientiae Spectantium”, t. XVI (VI). Współwydawca: Wydział Chemii Uniwersytetu Wrocławskiego. Nakład: 300 egz.
8. Stefan Zamecki: *Problematyka naukoznawcza na łamach periodyku „Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój”. Studium historyczno-metodologiczne, lata 1918–1947*, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki”, t. 166, Warszawa 2016, ss. 585. Nakład: 100 egz.
9. Tomasz Majewski, *Dzieje poznania chorób roślin w Polsce*, Warszawa 2016, ss. 638, obj. 48 arkuszy. Współwydawca: Wydawnictwo SGGW. Nakład: 100 egz.

Wydawnictwa ciągłe:

Czasopisma:

- „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 111, nr 1, 2, 3, 4/2016 (sumaryczny nakład: 720 egz.)
- „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, t. 25, nr 1/ 2016 i 2/2016 (sumaryczny nakład: 300 egz.)
- „Medycyna Nowożytna”, t. 22, z. 1 i z. 2/2016 (nakład sumaryczny: 300 egz.)
- „Organon”, t. 48, 2016 (nakład: 150 egz.)

Działalność dydaktyczna

Na płatne, niestacjonarne studia w Studium Doktoranckim Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w Warszawie, kierowanym przez od 1 listopada 2015 r. przez dr hab. prof. PAN Iwonę Arabas, uczęszczało 9 osób, w tym 3 przyjęte w roku sprawozdawczym.

15 pracowników Instytutu prowadziło działalność dydaktyczną, w tym 1 pracownik na uczelni we Francji, a pozostali na kilkunastu wydziałach krajowych ośrodków akademickich:

1. Faculté Libre de Médecine Naturelle et d’Ethnomédecine, Paryż
2. Wydział Farmaceutyczny Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego
3. Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego
4. Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
5. Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie
6. Wydział Chemii Uniwersytetu Warszawskiego
7. Uniwersytet Otwarty Uniwersytetu Warszawskiego

8. Wydział Lekarski i Farmaceutyczny Śląskiego Uniwersytetu Medycznego
 9. Katedra Studiów nad Europą Środkową i Wschodnią, Instytut Prawa Międzynarodowego, Unii Europejskiej i Stosunków Międzynarodowych WPIA UKSW
 10. Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
 11. Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego
 12. Studium Doktoranckie przy Instytucie Historii Nauki PAN.
- Pracownicy Instytutu sprawowali opiekę nad studentami piszącymi prace licencjackie, magisterskie oraz rozprawy doktorskie. Liczba prac magisterskich wykonanych pod kierunkiem pracowników naukowych Instytutu wyniosła 35, natomiast liczba przeprowadzonych doktoratów – 2.

Działalność popularnonaukowa i ekspercka

Historycy nauki i techniki, zatrudnieni w Instytucie, współpracują z licznymi instytucjami publicznymi w kraju i za granicą, pełniąc funkcje eksperckie lub kierownicze. Ponadto wielu pracowników Instytutu popularyzuje osiągnięcia historii nauki i techniki w Internecie, prasie, radiu oraz telewizji, wygłaszając wykłady publiczne oraz biorąc udział w wydarzeniach popularyzujących naukę.

Na działalność popularnonaukową w 2016 roku złożyły się:

Książki popularnonaukowe – 1

Artykuły popularnonaukowe: w prasie – 17, w Internecie – 3

Wykłady oraz odczyty popularnonaukowe – 34

Udział w programach telewizyjnych – 6

Udział w filmie popularnonaukowym – 1

Udział w audycjach radiowych – 21

Wywiady w prasie – 2

Organizacja wystaw – 5

Dr Marcin Dolecki,

Dr Paweł Komorowski

Instytut Historii Nauki PAN

ANEKS 1

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI BADAWCZEJ ZAKŁADU HISTORII NAUK SPOŁECZNYCH, OŚWIATY I ORGANIZACJI NAUKI W 2016 ROKU

Zakład Historii Nauk Społecznych, Oświaty i Organizacji Nauki (kierownik dr hab. prof. PAN Joanna Schiller-Walicka) uległ w 2016 roku poważnym przekształceniom organizacyjnym. Z powodu odejścia prof. dr hab. Bożeny Płonki-Syroki oraz urlopu bezpłatnego prof. dr hab. Jana Piskurewicza przestały istnieć dwie spośród czterech dotychczas istniejących sekcji: Sekcja Antropologii Nauki i Sekcja Historii Organizacji Nauki. Pozostałe dwie – Sekcja Historii Nauk Społecznych oraz Sekcja Dziejów Oświaty zostały zmodyfikowane w związku z przyjęciem w 2016 roku nowych pracowników, podjęciem nowych zadań badawczych oraz dążnością do koncentracji planów naukowych Zakładu wokół określonych problemów. Zmiany te spowodowały powstanie kilku nieformalnych, międzysekcyjnych grup badawczych, koncentrujących się na badaniach nad wybranymi zagadnieniami, w których problematyka historyczno-oświatowa oraz historia nauk humanistycznych i społecznych często splatają się ze sobą. Podjęta przez dyrekcję w 2016 roku próba restrukturyzacji przestarzałej i nieodpowiadającej aktualnym potrzebom naukowym struktury organizacyjnej Instytutu, połączonej z rozbudową i unowocześnieniem jego bazy naukowej, niestety nie powiodła się, bowiem Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wzszego odmówiło zgody na jej przeprowadzenie. Nie udało się zatem formalna likwidacja sztywnej struktury Zakładu i zastąpienie jej elastycznymi kilkuosobowymi pracownikami, współpracującymi ze sobą i realizującymi konkretne projekty badawcze. W praktyce pracownie takie ukształtowały się i w niniejszym sprawozdaniu działalność Zakładu zostanie przedstawiona według zadań naukowych, jakie były kontynuowane lub podjęte w 2016 roku. W celu integracji zadań naukowych Zakładu, w 2016 r. został przygotowany i złożony do NCN projekt badawczy pt. „Idee w służbie nauki, nauka w służbie idei”. Jego celem jest zbadanie wpływu szeroko rozumianych idei na charakter i kierunki rozwoju nauk humanistycznych i społecznych w XIX i XX w., dziedzin najbardziej wrażliwych na wpływy ideowe i będących zarazem producentem tych idei. Jednym z aspektów projektowanych badań jest wykazanie zależności między głoszonymi w tym obszarze treściami naukowymi a kształtowaniem się mentalności i postaw ich odbiorców. Oprócz badania impulsów intelektualnych, w projekcie istotne miejsce ma zająć analiza czynników historycznych, politycznych, ekonomicznych, społecznych, kulturowych

i innych, wpływających na charakter nauki i kierunek rozwoju badań oraz ustalenie, w jaki sposób największe osiągnięcia zostały uzyskane (wpływ wybitnych jednostek, rewolucje kulturowe i społeczne, wydarzenia polityczne, np. wojna itp.). Tak skonstruowany program badań łączy w sobie zagadnienia z zakresu historii nauk humanistycznych i społecznych, historię oświaty oraz kwestie polityki naukowej, a więc pozwala na włączenie się w realizację tego zadania większości pracowników Zakładu.

Do najważniejszych osiągnięć pracowników Zakładu w 2016 r. należy zaliczyć: uzyskanie przez dr Justynę Błażejowską i dr. Michała Piekarskiego stopni doktorskich na podstawie wysoko przez recenzentów ocenionych dysertacji (obie znajdują się już w druku), uzyskanie stopnia doktora habilitowanego przez dr. hab. Jana Szumskiego na podstawie dorobku oraz wydanej w 2016 roku monografii *Polityka a historia. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945-1964*, ukończenie przez Jerzego Kaliszuka znajdującej się aktualnie w druku 3-tomowej pracy *Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. 1: *Dzieje i charakterystyka kolekcji*, ss. 697, t. 2: *Katalog*, cz. 1-2, ss. 1381, t. 3: *Indeksy, Aneks, Bibliografia*, ss. 752 (łącznie 130 ark. wyd.) oraz publikację Joanny Schiller-Walickiej *Cesarski Uniwersytet Warszawski: między edukacją a polityką 1869-1917*, w jubileuszowej serii wydanej z okazji 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego *Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016* (t. I: *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915*, red. T. Kizwalter, Warszawa 2016, s. 557-703).

Badania nad piśmiennictwem średniowiecznym – manuscripta.pl

Pod kierownictwem dr. hab. Jacka Soszyńskiego problematyką tą zajmują się: dr Jerzy Kaliszuk, mgr Paulina Pludra-Żuk i mgr Maja Bogajczyk.

W 2016 roku dr hab. Jacek Soszyński zainicjował projekt manuscripta.pl (biorąc w nim udział dr J. Kaliszuk, mgr P. Pludra-Żuk oraz kilkoro współpracowników spoza IHN PAN), którego celem jest zintegrowanie danych na temat wszystkich średniowiecznych rękopisów bibliotecznych w zbiorach polskich i stworzenie ich inwentarza w Internecie. Zakończony został pierwszy etap tworzenia strony internetowej – rejestracja rękopisów na podstawie literatury przedmiotu, co umożliwiło przejście do drugiego etapu projektu: weryfikacji przeprowadzonej kwerendy, polegającej na autopsji każdego zabytku. Strona prowadzona jest w języku angielskim. Ponieważ realizacja drugiego etapu wymaga poważnych środków finansowych, opracowany został projekt grantu złożonego z końcem roku do Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w module *Dziedzictwo*. Jednocześnie rozpoczęto drugą kwerendę w literaturze, której celem jest zbudowanie pełnej bibliografii średniowiecznych rękopisów w zbiorach polskich. Na podstawie dotychczas zgromadzonych materiałów dr hab. J. Soszyński przygotował i opublikował artykuł podsumowujący dotychczasową wiedzę na temat średniowiecznych rękopisów bibliotecznych w zbiorach polskich: *Kilka refleksji na te-*

mat średniowiecznych rękopisów w zbiorach polskich i stanie ich opracowania, [w] *De nuptiis Philologiae et Libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, red. P. Pludra-Żuk i A. Lew, Warszawa 2016, s. 15-32. Oprócz tego ukazał się drukiem jego artykuł w języku litewskim: *Paryžiaus biblija Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Vilniuje rinkiniuose*, „Lietuvos Istorijos Metraštis” 2015 [wyd. 2016], nr 1, s. 5-19. Był także członkiem Rady Naukowej i przewodniczącym sesji Bazy proweniencyjne książki dawnej oraz Zbiory bibliotek naukowych – Kolekcje historyczne na konferencji „Książka dawna i jej właściciele”, która odbyła się jesienią 2016 r. we Wrocławiu.

Dr Jerzy Kaliszuk, współuczestnik projektu manuscripta.pl, w 2016 r. zakończył i przekazał do druku przygotowaną w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. *Clavis auctorum et operum Medii Aevi Poloniae*, 3-tomową pracę *Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. 1: *Dzieje i charakterystyka kolekcji*, ss. 697, t. 2: *Katalog*, cz. 1-2, ss. 1381, t. 3: *Indeksy, Aneksy, Bibliografia*, ss. 752 (łącznie 130 ark. wyd.). Opublikował także artykuł *Utracone kodeksy średniowieczne* (na przykładzie przedwojennych zbiorów Biblioteki Narodowej, „Edukacja i Dialog” 2016, nr 288-289, s. 36-40).

Mgr Paulina Pludra-Żuk, obok udziału w przedstawionym wyżej projekcie pod kierownictwem dr. hab. J. Soszyńskiego, kontynuowała pracę nad dysertacją doktorską, poświęconą specyfice recepcji *Aurory* Piotra Rigi na ziemiach polskich. *Aurora* Piotra Rigi była jednym z najpopularniejszych tekstów wieków średnich, który stanowił istotną lekturę na wielu szczeblach średniowiecznej edukacji. Prowadzone badania są pierwszą próbą sprecyzowania jego roli w średniowiecznych szkołach i na uniwersytetach. Badania łączą analizę kodykologiczną, w tym przede wszystkim dane proweniencyjne, i szczegółową interpretację marginaliów z tradycyjną krytyką tekstu. Do półautomatycznej analizy wariantów wykorzystano tworzony obecnie przez DiXit Network program CollateX. Przeprowadzone badania pozwoliły na wyodrębnienie specyficznej gałęzi polskiej tradycji rękopiśmiennej i określenie znaczenia *Aurory* na Uniwersytecie Krakowskim w XV w. W 2016 r. mgr P. Pludra-Żuk przeprowadziła szczegółową analizę większości rękopisów zawierających *Aurorę*, przechowywanych w Polsce (Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Ossolineum), wyodrębniła specyficzną grupę polskich kodeksów *Aurory* (wyniki zaprezentowała podczas „Summer School in the History of Libraries, Lincoln College, Oksford”), przeprowadziła wstępną próbę zastosowania programu CollateX dla ustalenia zależności między rękopisami, a także przeprowadziła kwerendę w dziale rękopisów Biblioteki Narodowej Czech, obejmującą przede wszystkim analizę kodykologiczną rękopisów zawierających tekst *Aurory*. Badania pozwoliły na potwierdzenie związku jednego z rękopisów wchodzących w skład zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej ze środowiskiem czeskim, a także na sprecyzowanie specyfiki rękopisów powstałych w średniowieczu na ziemiach polskich. Druga część kwerendy bibliotecznej objęła zapoznanie się z literaturą przedmiotu w bi-

biotece Centrum mediewistycznych studiów. Mgr P. Pludra-Żuk rozpoczęła także opracowywanie rękopisów wchodzących w skład kolekcji Herzog August Bibliothek. W wyniku prowadzonych badań opublikowała artykuł *Krakowscy czytelnicy 'Aurory' Piotra Rigi: popularność tekstu i ślady lektury w średniowieczu*, zawarty w pracy której była współredaktorką: *De nuptiis Philologiae et Libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, Warszawa 2016, s. 121–142. W ramach współpracy zagranicznej wzięła udział w “Workshop Code and Collation: Training Textual Scholars”, Huygens Institute for the History of the Netherlands i Marie Curie ITN “DiXiT” w Amsterdamie, “Summer School in the History of Libraries”, Lincoln College, Oksford, a od 1 grudnia 2016 r. prowadzi badania w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel, przebywając na stypendium Dr. Günther Findel-Stiftung.

Mgr Maja Bogajczyk kontynuowała badania nad dziełem Aleksandra Scultetusa *Chronographia, sive annales omnium fere regum, principum*. Zebrała literaturę na temat Scultetiego, kronikarstwa uniwersalnego i środowiska intelektualnego Warmii w drugiej połowie XV i pierwszej połowie XVI w. Przeprowadziła także kwerendę biblioteczną w poszukiwaniu egzemplarzy wydania *Chronografii*, która wykazała istnienie 30 egzemplarzy, w tym dwóch w zbiorach polskich (w Bibliotece Czartoryskich i w Ossolineum). Napisała pierwszą wersję artykułu na temat Scultetiego i jego kroniki, który swym zakresem obejmuje pierwsze dwa rozdziały planowanego doktoratu, przedstawiające sylwetkę autora i kontekst kronikarstwa uniwersalnego. Tezą artykułu jest konstatacja, że wbrew dotychczasowemu pogładowi panującemu w literaturze przedmiotu, nie *Kronika wszystkiego świata* Marcina Bielskiego, lecz *Chronografia* Scultetiego jest pierwszą kroniką uniwersalną napisaną na ziemiach polskich.

Dzieje oświaty i antropologii kultury

Badania prowadzone w 2016 r. stanowiły w większości kontynuację rozpoczętych wcześniej i koncentrowały się wokół następujących zagadnień: działalność Komisji Edukacji Narodowej (prof. dr hab. Kalina Bartnicka, dr hab. Katarzyna Dormus), historia szkolnictwa wyższego, zwłaszcza uniwersytetów, u schyłku XVIII, w XIX i początku XX wieku, w tym także ewolucja programów kształcenia w kontekście rozwoju nowych dyscyplin naukowych (prof. dr hab. Kalina Bartnicka, dr hab. Joanna Schiller-Walicka, dr Michał Piekarski), oświatowe i naukowe relacje polsko-rosyjskie i polsko-radzieckie w XIX i XX wieku (prof. dr hab. Leszek Zasztowt, dr hab. Joanna Schiller-Walicka), dzieje żeńskiego szkolnictwa średniego (dr hab. Katarzyna Dormus), polityka oświatowa II Rzeczypospolitej, ze szczególnym uwzględnieniem szkolnictwa mniejszości narodowych (dr Andrzej Smolarczyk). Tematem nowym są badania nad edukacją polskiej szlachty w XVI i XVII w., które zaczął prowadzić dr Marcin Broniarczyk.

Prof. dr hab. Kalina Bartnicka kontynuowała prace związane z prowadzonym przez nią projektem badawczym *Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i nauczyciela: koncepcje, doświadczenia i inspiracje*. Prowadziła kwerendy biblioteczne i archiwalne w zbiorach krajowych i zagranicznych (w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie), poszukując materiałów do zagadnień: prawa sejmowe o Komisji Edukacji Narodowej, przepisy dla szkół i organizacja szkolnictwa oraz służących opracowaniu tekstu do tomu źródłowego *Komisja Edukacyjna Obojga Narodów na sejmie grodzieńskim r. 1793 w formie rządu opisana*. Zbierała także materiały uzupełniające do biogramów nauczycieli szkół mazowieckich, a także do tematu odrębność i cechy specyficzne rozwoju uczelni (szkół głównych) w Krakowie i w Wilnie w czasach KEN. Pracowała nad tekstami przygotowywanymi do publikacji: tomem wstępnym do serii wydawnictw zaplanowanych w projekcie badawczym *Ustawy sejmowe o KEN (1773, 1776, 1793)*, tomem *Szkoły wydziału mazowieckiego: Szkolnictwo i nauczyciele w Warszawie przed 1773 r.; szkoły warszawskie KEN przed utworzeniem Wydziału Mazowieckiego. Wydział Mazowiecki* oraz tomem: *Szkoły główne KEN: Szkoła Główna Koronna i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego, porównawczo i na tle europejskim; Wielka reforma uniwersytecka Hugona Kołłątaja*. Jako nowe zagadnienie badawcze prof. K. Bartnicka podjęła temat koncepcji, rozwoju i przemian Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego od lat trzydziestych do siedemdziesiątych XX wieku. W 2016 r. gromadziła literaturę przedmiotu i przygotowywała artykuł pod roboczym tytułem *Profesor Tadeusz Manteuffel i Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego: ludzie i środowisko kształcące i wychowawcze w latach 50-tych XX wieku*. Myślą przewodnią tekstu jest ukazanie roli Tadeusza Manteuffla i ekipy jego współpracowników w powojennej odbudowie i rozszerzeniu funkcji Instytutu Historycznego oraz tworzenie koncepcji i przemiany uniwersyteckiego kształcenia historyków w okresie międzywojennym oraz w okresie PRL (odejście od koncepcji uniwersytetu jako studium wolnego do ustabilizowanego i zdyscyplinowanego programu studiów). W 2016 r. ukazały się dwa artykuły jej autorstwa: *Historia wychowania – dyscyplina naukowa i przedmiot kształcenia*, [w] *Różnice. Edukacja. Inkluzja*, red. A. Komorowska-Zielony i T. Szkudlarek, Gdańsk 2015 [wyd. 2016], s. 379-389 oraz *Oryginalność Komisji Edukacji Narodowej na tle europejskim*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2015 [wyd. 2016], nr 33, s. 7-22. Wzięła udział w trzech konferencjach naukowych: zorganizowanej przez Kieleckie Towarzystwo Naukowe na temat „Historia wychowania XX/XXI wieku”. Kontynuacja i nowe wyzwania; zorganizowanej w Krakowie przez Akademię Ignatianum na temat Instytucje edukacyjne w Krakowie i na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Konteksty źródłowe i metodologiczne, na której prowadziła część obrad i wygłosiła referat *Komisja Edukacji Narodowej – między historią a pedagogiką*, oraz w cyklicznej międzynarodowej konferencji metodologicznej „13th Professor Andrzej Bartnicki Forum for the Advanced Studies of the United States” w Białymstoku na temat *Expansion and Frontiers in American History*.

W ramach uczestnictwa w projekcie badawczym *Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i nauczyciela: koncepcje, doświadczenia i inspiracje*, dr hab. Katarzyna Dormus prowadziła badania archiwalne w Rossijskim Gosudarstvennym Arhivie Drevnich Aktov w Moskwie. Ponadto kontynuowała prace nad tematem „Krakowskie gimnazja żeńskie w latach 1896-1939”. Badania zmierzają do zrekonstruowania historii pierwszych krakowskich gimnazjów żeńskich od roku 1896 (tj. od chwili powstania pierwszego z nich) do czasów II wojny światowej. Podsumowaniem obecnego etapu badań jest artykuł *Krakowskie gimnazja żeńskie przelomu XIX i XX wieku*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*” 2016, t. 2, s. 87-104. Oprócz tego dr hab. K. Dormus opublikowała cztery teksty w pracach zbiorowych: *Archiwum społeczne jako źródło wiedzy o przeszłości polskiej szkoły*; *Narodziny nowego typu relacji rodzinnych na przykładzie listów Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej do syna*; *Historia wychowania w refleksji Stanisława Łempickiego* oraz *Szkic z dziejów Uczelni 1946-1995* – ten ostatni ukazał się w książce *Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Akademia Pedagogiczna, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie 1996-2016*, Kraków 2016, którego jest współredaktorką. Wyniki swoich badań dr hab. K. Dormus zaprezentowała na ośmiu konferencjach, gdzie wygłosiła następujące referaty: : *O „duszy nauczycielstwa” w świetle wspomnień galicyjskich gimnazjalistów* (konferencja „Nauczyciel – wychowawca – mistrz. O potrzebie mądrości, autorytetu i cnoty”, Uniwersytet Wrocławski), *Archiwum społeczne jako źródło wiedzy o przeszłości* (Konferencja naukowa „Pamięć w pedagogice”, UMK w Toruniu), *Krakowskie gimnazja żeńskie przelomu XIX i XX wieku* (konferencja „Instytucje edukacyjne w Krakowie i na ziemiach polskich w XIX i początkach XX wieku”, Akademia Ignatianum w Krakowie), *Kształtowanie się koncepcji wychowania estetycznego na przykładzie Galicji przelomu wieków* (VII Polsko-Ukraińskie Dni Pedagogiczno-Historyczne „Kultura w edukacji” w Zakopanem, Uniwersytet Wrocławski), *Historia wychowania w poglądach Stanisława Łempickiego* (II Ogólnopolskie Seminarium naukowe z cyklu „Z badań nad tradycją polskiej pedagogiki”, Uniwersytet Szczeciński), *Codziennosc i święto w dziewiętnastowiecznych wspomnieniach Polek o domu rodzinnym* (III Międzynarodowa Konferencja Naukowa z cyklu „W kręgu rodziny epok dawnych. Rytmy życia, rytmy codzienności. Dom – codzienność i święto”, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), *Rozważania o wzorowym modelu szkoły polskiej na łamach galicyjskich pism kobiecych u progu niepodległości* (konferencja „Zachować dla przyszłości. Sprawy oświaty, edukacji i nauki w przekazie prasowym XIX i XX wieku”, Uniwersytet Łódzki), *Galicyjska prasa pedagogiczna jako źródło wiedzy o rozwoju polskiej myśli pedagogicznej – stan badań, postulaty* (symposium „Polska myśl pedagogiczna II połowy XX wieku i początków XXI wieku. Stan badań – kierunki poszukiwań – projekty badawcze”, Zespół Historii Wychowania przy KNP PAN, UMK, Towarzystwo Historii Edukacji).

Dr hab. Joanna Schiller-Walicka kontynuowała pracę nad dziejami Uniwersytetu Warszawskiego w rosyjskim okresie jego istnienia. W 2016 r. ukazało się pierwszych 12 tomów serii *Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*, przygotowanej z okazji

jubileuszu 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego. W tomie pierwszym tej serii *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915*, pod redakcją Tomasza Kizwaltera ukazał się jej 10-arkuszowy tekst pt. *Cesarski Uniwersytet Warszawski: między edukacją a polityką 1869-1917*. Powstał on na podstawie szeregu nowych źródeł, zbieranych przez kilkanaście lat w archiwach i bibliotekach rosyjskich (Petersburg, Moskwa, Rostów nad Donem) i polskich (głównie Archiwum Państwowe m.st. Warszawy i Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego). Dzięki nowej podstawie źródłowej i wykorzystaniu najnowszej literatury rosyjskiej, ukraińskiej i anglo-amerykańskiej przynosi on nowe spojrzenie na dzieje warszawskiej uczelni w tym okresie, wsparte próbą oceny jej politycznej i społecznej funkcji. Kolejnym etapem prac nad historią Uniwersytetu Warszawskiego są realizowane w 2016 r. badania nad dorobkiem naukowym wykładowców uczelni w zakresie nauk humanistycznych i społecznych. Teoretyczne założenia tych badań zostały przedstawione w opublikowanym w tym roku artykule *Cesarski Uniwersytet Warszawski – historiograficzne obszary znane i nieznanne*, [w] *Nauka w Polsce i Rosji. Miejsca wspólne, miejsca różne (obszar humanistyki)*, red. M. Dąbrowska, P. Głuszkowski, Seria *Studia Rossica*, t. XXIII. Badania są prowadzone w trzech zasadniczych obszarach: skala możliwości zajmowania się na uniwersytecie szeroko rozumianą problematyką polską, reprezentacja w sensie ideowym, tematycznym i metodologicznym ducha nauki zachodnioeuropejskiej oraz kształt nauki rosyjskiej z prezentowanymi przez nią treściami ideologicznymi. Podstawą badań jest analiza twórczości naukowej i publicystycznej profesury UW, konfrontowana z metodologicznym i tematycznym stanem rozwoju humanistyki europejskiej. Pierwsze wyniki tak prowadzonych badań, dotyczące rosyjskich rektorów UW, zostały przedstawione na konferencji *Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku*, zorganizowanej przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego i Sekcję Edukacji Archiwalnej Stowarzyszenia Archiwistów Polskich w referacie *Urzędnicy nauki czy uczeni? Rektorzy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego*, w rozszerzonej formie przekazany do druku w materiałach pokonferencyjnych. Tak określony program badawczy stał się również częścią wspomnianego wyżej projektu badawczego „Idee w służbie nauki, nauka w służbie idei”, złożonego w grudniu tego roku do konkursu NCN Opus 12. W ramach tego projektu zespół badawczy pod kierunkiem J. Schiller-Walickiej, do którego spośród pracowników Zakładu weszli także: prof. Leszek Zasztowt, dr hab. Katarzyna Dormus, dr hab. Jan Szumski, dr Michał Piekarski i mgr Michał Jasiński ma zająć się badaniami nad ideowymi podstawami rozwoju humanistyki i nauk społecznych w okresie XIX w. i XX w. Oprócz tego dr hab. J. Schiller-Walicka napisała przekazany do druku w Księdze Jubileuszowej przygotowywanej z okazji 75-lecia prof. Adama Massalskiego przez Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach artykuł *Zachować pamięć. Znaczenie Archiwum Polskiej Akademii Nauk i jego zbiorów dla badań nad historią nauki i oświaty* (ss. 35) oraz recenzję książki Malte Rolfa, *Imperiale Herrschaft im Weichselland. Das Königreich Polen im Russischen Imperium (1864-1915)*, De Gruyter Oldenburg 2015,

ss. 530 i jej polskiej wersji *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie [!]* (1864-1915), Warszawa 2016, ss. 506.

Dr Michał Piekarski zakończył w 2016 r. badania nad dziejami polskiej muzykologii przed 1945 r. w ramach projektu badawczego NCN *Preludium Adolf Chybiński w środowisku lwowskich muzykologów*. W kwietniu 2016 r. obronił pracę doktorską *Początki polskiej muzykologii. Lwowski krąg Adolfa Chybińskiego i jego uczniów*, napisaną pod kierunkiem dr hab. J. Schiller-Walickiej. Praca ta, pod zmienionym tytułem: *Przerwany kontrapunkt. Adolf Chybiński i początki polskiej muzykologii we Lwowie, 1912-1944*, znajduje się w druku i ukaże się w pierwszym kwartale 2017 r. Ponadto dr M. Piekarski przygotował dwa znajdujące się jeszcze w druku artykuły: *Kręta droga kobiety muzykologa. Bronisławy Wójcik-Keuprulian zmagania z profesorem i dyscypliną*, [w] *Kobiece dwudziestolecie*, Toruń 2016 oraz *Ks. Wacław Sierakowski – propagator wiedzy o muzyce i organizator szkolnictwa muzycznego w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2016. Opracował także hasło *Muzykologia* do książki *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, wyd. 2, red. A. Redzik. Był również redaktorem pracy zbiorowej, wydanej przez Studium Europy Wschodniej UW, *Międzymorze. Nadzieje i ograniczenia w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2016, ss. 530. W czerwcu 2016 r. Komisja Stypendialna Fundacji Lanckorońskich, działająca przy Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, zakwalifikowała dr. M. Piekarskiego na listę rezerwową kandydatów do stypendium w Wiedniu.

Prof. Leszek Zasztowt zajmował się w 2016 r. badaniami nad nauką i jej popularyzacją w Polsce w okresie stalinowskim (1945-1956) i dziejami historiografii polskiej w tym okresie oraz historią nauki i edukacji na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w XIX i XX w. Wypowiadał się także kilkakrotnie w druku na temat bieżących spraw nauki, związanych z jej reformą. Efektem tych prac są dwa artykuły w języku angielskim przekazane do druku w materiałach VII Międzynarodowej Konferencji Europejskiego Towarzystwa Historii Nauki (7th International Conference of the European Society for the History of Science, Praga): *A Miraculous Ascension. Materialism as a Political Tool for the Prosperity of Socialist/Communist Society. A Case of Science in Poland of the Second Half of 1940s and in the 50s* oraz *Historians at the Cross-roads. Polish Historians Milieu and its Attitude to Stalinism, 1945-1956. Henryk Wereszycki and Stefan Kieniewicz Case*. Ponadto napisał obszerny wstęp do sześciotomowej edycji *Dzienników* Michała Romera, wydawanych przez Ośrodek „Karta” w ramach projektu badawczego, którego prof. L. Zasztowt jest jednym z dwóch kierowników. W 2016 r. ukazał się także jego artykuł w języku rosyjskim (przygotowany we współpracy z Haną Szymczyk) *Тѣрμα δ’όραν βίοτοιο. Materiały Aleksandra Gieysztor w Archiwie Pol’skoj Akademii Nauk*, [w] *Pol’sza, Rossia, Evropa vv sud’be istorika. K 100-letiu Aleksandra Gieysztor*, red. L.E. Gorizontov, Moskwa 2016, s. 213-226 oraz biograficzny tekst *Profesor Bolesław Orłowski – pisarz i uczoney. Kilka słów z okazji sześćdziesięciolecia pracy naukowej*, [w] *Profesor Bolesław Orłowski. W sześćdziesięciolecie pracy naukowej*,

Warszawa 2016, s. 5-13. O sytuacji polskich nauk humanistycznych, a zwłaszcza historii nauki, wypowiedział się na łamach „PAUzy Akademickiej” w tekstach *Humanistyka umiera w milczeniu, Absurdy polskiej bibliografii naukowej oraz Uczyć się na błędach. Historia nauki polskiej, tom X*. Razem z dr Michałką Krouzelową z Czeskiej Akademii Nauk był współorganizatorem sympozjum na VII Międzynarodowej Konferencji Europejskiego Towarzystwa Historii Nauki, która odbyła się w dniach 22-24 września 2016 r. w Pradze, i wziął udział w panelu (sesji) zorganizowanym przez uczonych niemieckich, na którym przedstawił dwa referaty.

Dr Andrzej Smolarczyk kontynuował prace nad projektem badawczym NCN SONATA 6 pt. *Polityka państwa a system oświatowy na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1919-1939)*. W 2016 r. przeprowadził kwerendę źródłową w Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego w Brześciu (Białoruś), w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie oraz Bibliotece Sejmu RP w Warszawie. Część uzyskanego materiału opublikował w tomie *Wychować lojalnych obywateli - polityka oświatowa Państwa Polskiego na Polesiu*, oprac. naukowe A. Smolarczyk, W. Śleszyński, A. Włodarczyk, Dokumenty do Dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, Kraków 2016. Ogłosił także artykuł w pracy zbiorowej *Dziecko poleskie w dwudziestoleciu międzywojennym - egzystencja i edukacja*, [w] *Dziecko w kulturze europejskiej*, red. K. Bogacka, Warszawa 2016, s. 262-277. Wziął także udział w trzech konferencjach międzynarodowych i krajowych, na których zaprezentował wyniki swoich badań, przedstawiając referaty *Wpływ oświaty pozaszkolnej na podniesienie poziomu kulturalnego ludności Wileńszczyzny w latach 1918-1939* (Międzynarodowa Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa „Polsko-białoruskie związki literackie, językowe i kulturowe. 60-lecie Katedry Białorutenistyki na Uniwersytecie Warszawskim”), *Problematyka szkolnictwa mniejszości narodowych w województwie wileńskim na łamach wileńskiego „Słowa” w latach 1922-1939* (konferencja „Zachować dla przyszłości. Sprawy oświaty, edukacji i nauki w przekazie prasowym XIX i XX wieku”, zorganizowana przez Katedrę Historii Wychowania i Pedagogii Wydziału Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego) *Stan zdrowotny i higieniczny uczniów szkół powszechnych w województwie wileńskim w okresie międzywojennym* (konferencja „Dziecko w historii – w 1050. rocznicę Chrztu Polski”, zorganizowana przez Katedrę Historii Wychowania Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku).

Dr Marcin Broniarczyk rozpoczął w 2016 r. badania nad tematem „Szlachta polska w XVI-XVII wieku. Z dziejów edukacji elit w epoce renesansu i baroku”. Skupił się na rozwinięciu wątków podjętych częściowo w pracy doktorskiej *Kasztelanowie mniejsi z Wielkopolski, Kujaw i Mazowsza w czasach Władysława IV*, obronionej w 2015 r. w IH PAN w Warszawie. Są to takie zagadnienia jak: ideały edukacyjne doby staropolskiej, wykształcenie elit w okresie renesansu i baroku, szkolnictwo i edukacja w opinii pisarzy staropolskich. Wstępne wyniki swoich badań zaprezentował na dwóch konferencjach naukowych. Referat *Kasztelanowie rawscy doby Wazów (1587-1668)* (konferencja

„Dzieje województwa rawskiego 1462-1793. Rola i znaczenie obywateli województwa rawskiego w życiu publicznym I Rzeczypospolitej”) dotyczył zbiorowości urzędników wchodzących w skład senatu Rzeczypospolitej Obojga Narodów, stanowiących regionalną elitę polityczną. Na podstawie szerokiej bazy źródłowej i literatury przedmiotu dr M. Broniarczyk opracował najbardziej jak dotychczas wyczerpujące biogramy badanych postaci, a także ukazał mechanizmy karier i budowania znaczenia poszczególnych jednostek na szczeblu regionalnym i ponadlokalnym. Przyjrzał się takim aspektom życia i działalności badanej zbiorowości jak: pochodzenie społeczne, zawierane małżeństwa, stan majątkowy, a także przebyte studia, zainteresowania intelektualne, działalność mecenasowska. Rozszerzona wersja referatu w postaci artykułu została złożona do druku i ukaze się w wydawnictwie pokonferencyjnym w 2017 r. Drugi referat *Edukacja wojskowa młodzieży szlacheckiej w poglądach polskich pisarzy renesansowych*, przedstawiony na konferencji „Między obowiązkami, przywilejami a prawem Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Społeczeństwo w obronie państwa polsko-litewskiego”, prezentuje poglądy pisarzy staropolskich na kwestie związane z przygotowaniem młodzieży szlacheckiej do służby wojskowej. Omówione zostały poglądy m.in. Szymona Marycjusza, Andrzeja Frycza Modrzewskiego czy Szymona Starowolskiego. Szczególnie w przypadku pierwszego z autorów dr M. Broniarczyk po raz pierwszy podjął szczegółową próbę analizy jego bardzo ciekawych przemyśleń na ten temat, zawartych w dziele *O szkołach czyli akademiach ksiąg dwoje*. Tekst ukaze się w 2017 r. w wydawnictwie zbiorowym będącym pokłosiem konferencji. Szczegółowe poszukiwania źródłowe prowadzone w latach poprzednich, dopełnione w 2016 r. zebraniem całości dostępnej literatury przedmiotu, pozwoliły na bliższe przyjrzenie się postaci Adama Kazanowskiego, marszałka nadwornego koronnego i faworyta króla Władysława IV, pod kątem jego wykształcenia. Będący obecnie na ukończeniu artykuł weryfikuje błędne informacje funkcjonujące w literaturze przedmiotu, a dotyczące właśnie edukacji Kazanowskiego i ośrodków, w których się kształcił. Na marginesie głównych zainteresowań badawczych dr M. Broniarczyk zajmował się historią regionalną, czego efektem było współautorstwo książki *Muzeum Ziemi Rawskiej 1966-2016*, [Rawa Mazowiecka 2016] oraz wystąpienie na konferencji „Józef Piłsudski – polityk, mąż stanu”, którą zorganizował w tym Muzeum (referat Józef Piłsudski – honorowy obywatel Rawy Mazowieckiej).

Dzieje idei humanistycznych i społecznych

W zespole tym znalazło się dwoje nowych, młodych pracowników IHN PAN – dr Mikołaj Getka-Kenig i mgr Michał Jasiński, a także dwoje pracowników, którzy zakończyli już swoją współpracę z Instytutem – dr hab. Antoni Kuczyński i dr Jarosław Kurkowski.

Dr Mikołaj Getka-Kenig pracuje nad problematyką z pogranicza historii idei i historii sztuki, zajmując się głównie ideologicznym wymiarem architektury Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX w. Wyniki swoich ustaleń zaprezentował na czterech konferencjach: w Wilnie, gdzie przedstawił referat *Ideologiczny wymiar klasycystycznej przebudowy katedry wileńskiej w końcu XVIII w.* (konferencja zorganizowana przez Muzeum Narodowe – Pałac Wielkich Księżąt Litewskich w Wilnie) oraz trzech krajowych: *Architektura a tożsamość biurokracji: przypadek budynków urzędowych w Królestwie Polskim, 1815-1830* (konferencja „Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku”, IH UW), Królestwo Polskie jako cel europejskich migracji artystycznych (doroczna sesja Stowarzyszenia Historyków Sztuki) oraz *Medale i polityka pamięci w Królestwie Polskim lat 1815-1830* (konferencja „Medal i medalierstwo na przestrzeni wieków”). Był także współorganizatorem konferencji „Architektura w mieście, architektura dla miasta: społeczne i kulturowe aspekty funkcjonowania architektury na ziemiach polskich lat 1815-1914” (Instytut Historii PAN w Warszawie) oraz przewodniczył sesji na temat miast w XVIII-wiecznej Polsce w czasie III Kongresu Badaczy Osiemnastego Wieku „Wiek XVIII jako zmiana: Rzeczpospolita i oświecenie, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Dr M. Getka-Kenig odbył także miesięczny staż badawczy w Berlinie, prowadząc kwerendę biblioteczną w ramach stypendium Francis Haskell Memorial Fund. W 2016 r. otrzymał za swoją rozprawę doktorską Nagrodę Stowarzyszenia Historyków Sztuki im. ks. Szczęsnego Dettloffa, przyznawaną za niepublikowaną pracę naukową młodych badaczy (do 35 roku życia).

Obszarem zainteresowań mgr. Michała Jasińskiego są dzieje warszawskiej parafii bazylianów na przestrzeni wieków, ze szczególnym uwzględnieniem intelektualnej i kulturowej roli tego zakonu na ziemiach polskich. W 2016 r. prowadził kwerendy w archiwach państwowych i kościelnych w Lublinie (Archiwum Państwowe), Białymstoku (Archiwum Państwowe i Archiwum Archidiecezjalne), Tykocinie (archiwum parafialne), Warszawie (Archiwum Polskich Ormian, Biblioteka Sióstr Wizytek, Gabinet Starych Druków BUW), we Lwowie (Państwowe Archiwum Historyczne) i Paryżu (Archives Etrangères). Uzyskane wyniki badań zaprezentował na dwóch konferencjach naukowych, na których przedstawił referaty: *Losy księży unickich po likwidacji w 1875 roku ich obrządku i eparchii chełmskiej – ujęcie statystyczno-biograficzne* (Międzynarodowa Konferencja „Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej (do roku 1918)” zorganizowana przez Archiwum Główne Akt Dawnych i Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej) oraz *Znaczenie warszawskiej rezydencji ojców bazylianów dla życia społecznego regionu* (Ogólnopolska Konferencja „Chrześcijaństwo w Polsce”, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II). Jako słuchacz uczestniczył także w konferencjach w Przemyślu, Lwowie, Supraślu i Warszawie, gdzie zapoznał się z dorobkiem badaczy zajmujących się pokrewną problematyką i nawiązał liczne kontakty naukowe z badaczami i archiwistami zainteresowanymi problematyką chrześcijaństwa wschodniego z Warszawy, Białegostoku, Supraśla, Lublina, Rzeszo-

wa, Przemyśla, Lwowa i Tarnopola. W 2016 r. mgr M. Jasiński napisał dwa artykuły: *Cztery dekady prawosławia. Warszawska parafia pounicka w strukturach Patriarchatu Moskiewskiego w latach 1876–1917*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, z. 1 (w druku) i *Wkład unitów warszawskich w kulturę i edukację regionu*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” (przyjęty do druku). Opublikował także pięć recenzji - cztery ukazały się w roczniku Kasy im. J. Mianowskiego „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2016, t. XXV, jedna ukaże się wkrótce w „Analectach. Studiach i Materiałach z Dziejów Nauki” 2016, z. 2. Ubocznym wątkiem zainteresowań naukowych mgr. M. Jasińskiego jest historia informatyki polskiej.

Dr hab. Antoni Kuczyński kontynuował badania nad historią obecności oraz działalnością naukową i kulturalną Polaków na Wschodzie. Był koordynatorem trzech projektów naukowych: *Każń profesorów lwowskich uczelni (1941)*, *Związki polsko-jakuckie w zakresie etnografii* oraz *Związki polsko-syberyjskie w badaniach współczesnych historyków rosyjskich*. W 2016 r. ukazała się nowa, uwzględniająca najnowszy stan polskich i rosyjskich badań wersja jego monumentalnej pracy *Syberia. 400 lat polskiej diaspory. Zesłania, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków*, Krzeszowice 2016 (wyd. poprzednie – Moskwa 2015). Dr hab. A. Kuczyński opublikował także książkę *Kochany wujaszku. Listy Bronisława Piłsudskiego do Stanisława Witkiewicza*, Sulejówek-Zakopane 2016, a także kilka artykułów, głównie na łamach „Zesłańca” (m.in. ważny źródłowy tekst Społeczno-kulturowe obrazy Kazachstanu w listach Adolfa Januszkiewicza, „Zesłańca” 2016, nr 66, s. 9–24).

Dr Jarosław Kurkowski, w ramach badań nad problematyką edytorstwa źródeł historycznych i roli tendencji „dokumentarnej” w kulturze umysłowej Rzeczypospolitej XVIII w., zajmował się pracami źródłoznawczymi w kręgu króla Stanisława Augusta i polemiką z argumentacją historyczną stosowaną przez propagandę zaborców po I rozbiore. Przygotował i przekazał do druku w czasopiśmie „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” (2016, nr 2) dwa artykuły: *Źródłoznawstwo w służbie króla i Rzeczypospolitej. Uwagi o praktycznych celach badań naukowych doby stanisławowskiej* oraz *Na marginesie edycji dziełka Teodora Korwin-Szymanowskiego „Przyszłość Europy w zakresie gospodarczym, społecznym i politycznym”*. Pierwszy z artykułów przedstawia polityczne, publicystyczne i prawnomiędzynarodowe konteksty kwerend i publikacji źródłoznawczych w czasach panowania króla Stanisława Augusta. Jako novum należy uznać ustalenie, że źródłoznawczych projektów obrony praw Rzeczypospolitej nie można ograniczać wyłącznie do środowiska tzw. zamkowego i przedsięwzięć „państwowych”. Także przedstawiciele elit skonfliktowanych z władcą narzuconym przez Rosję szykowali się do polemiki z propagandą zaborczą. Efektem badań nad spuścizną Józefa Aleksandra Jabłonowskiego jest artykuł *Józef Aleksander Jabłonowski a historiografia*, który ukazał się w pracy zbiorowej *Jabłonowscy. W kraju i poza jego granicami*, red. N. Tomaszewski, Ciechanowiec 2015 [druk 2016], s. 47–62. Oprócz tego razem z dr Mirellą Kurkowską przygotował i opublikował dwuczęściowy tekst *Polska historia*

w europejskim i amerykańskim kinie epoki dźwięku (do wybuchu II wojny światowej, który analizuje treści historyczne wątków polskich w filmie amerykańskim i europejskim w okresie do wybuchu II wojny światowej („Studia Europejskie” 2016, nr 3, 4). Z analizy tej wynika ścisły związek ówczesnego kina z narodową tradycją literacką i artystyczną. Regułę stanowiły kolejne transformacje cieszących się powodzeniem tematów wraz ze zmieniającymi się środkami wyrazu i możliwościami technicznymi. W upaństwowionym de facto kinie, potrzebującym legitymizacji dla swojej propagandy, pojawiła się strategia „kamouflażu faktograficznego” – wypożyczania historycznych rekwizytów (np. korony Karola Wielkiego), zatrudniania historyków-konsultantów itp. Tematyka ta nie była dotąd opracowana (dla epoki filmu niemeo analizę wątków odnoszących się do polskiej historii zawiera praca J. Mańnickiego *Niemy kraj. Polskie motywy w europejskim kinie niemym* (1896-1930), Gdańsk 2006).

Polityczne i społeczne uwarunkowania rozwoju nauki w XX wieku

Dr hab. Jan Szumski opublikował w 2016 r. monografię *Polityka a historia. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce 1945-1964*, ss. 429, na podstawie której uzyskał stopień doktora habilitowanego. Książka ta jest efektem wieloletniej pracy w archiwach rosyjskich, dzięki której udało się odnaleźć i wprowadzić do obiegu naukowego wiele nieznanych dotąd źródeł. Pozwoliły one na wszechstronne ukazanie politycznego wpływu ZSRR na organizacyjno-instytucjonalny kształt polskich nauk historycznych w okresie powojennym oraz charakter polsko-radzieckich stosunków w sferze nauk humanistycznych. Monografia została przedstawiona do Nagród Historycznych tygodnika „POLITYKA” za 2016 rok. Niektóre wnioski wypływające ze swoich badań dr hab. J. Szumski przedstawił w referacie *The Soviet “Historical Policy” in Eastern Bloc (by the Example of Poland and Czechoslovakia)*, wygłoszonym na VII Międzynarodowej Konferencji Europejskiego Towarzystwa Historii Nauki w Pradze. Ponadto dr hab. J. Szumski bierze udział jako członek międzynarodowego zespołu badawczego w rosyjsko-polskim projekcie naukowo-badawczym *Stosunki polsko-sowieckie w latach 50. - początku lat 60.*, realizowanym we współpracy między Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Najnowszej a Instytutem Pamięci Narodowej.

Dr Justyna Błażejowska uzyskała w 2016 r. stopień doktorski za wyróżnioną na wniosek recenzentów rozprawę *Opozycja antyreżimowa w Instytucie Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk w latach 1956-1989*. Praca ta jest przygotowywana do druku w Oficynie Wydawniczej Volumen. Część uzyskanych materiałów została wykorzystana w opublikowanym w pracy *IBL w PRL, t. 3 Archiwalia*, Warszawa 2016 obszernym, 5-arkuszowym artykule *Kartki z dziejów opozycji antyreżimowej w Instytucie Badań Literackich. Wybrane przejawy sprzeciwu iblowców wobec władzy w latach 1968-1989*. Ponadto w 2016 r. ukazała się książka dr J. Błażejowskiej *Harcerską drogą do niepodległości. Od »Czarnej Jedyńki« do Komitetu Obrony Robotników*, Kraków 2016, będąca

zbiorem relacji twórców i współpracowników Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”: Marka Barańskiego, Bohdana Cywińskiego, Ludwika Dorna, Urszuli Doroszewskiej, Wojciecha Fałkowskiego, Marcina Gugulskiego, Andrzeja Janowskiego, Antoniego Libery, Krzysztofa Łączyńskiego, Antoniego Macierewicza, Piotra Naimskiego, Jana Olszewskiego i Agaty Runowicz. W ogłoszonym przez Wydawnictwo Biały Kruk tomie *Głos niepodległości. Wybór publicystyki środowiska Głosu 1976-1989*, Kraków 2016, znalazły się niektóre z zebranych i opracowanych przez dr J. Błażejowską wypowiedzi działaczy opozycyjnych, a fragmenty tych wypowiedzi ogłoszono także na łamach „Arcanów” - *Zakładamy komitet we trzech, Komitet Obrony Robotników... Geneza Komitetu Obrony Robotników we wspomnieniach jego założycieli – w 40. lecie powstania*, zebrała i oprac. J. Błażejowska, „Arcana” 2016, nr 4, s. 93-112.

Biblioteka IHN PAN

Dr Adam Matuszewski kontynuował badania nad XVII-wieczną koncepcją *Republica Litteraria* (*Republiki uczonej*). Przygotowywana przez niego praca będzie się dzieliła na 12 rozdziałów, w których dr A. Matuszewski zamierza omówić: początki kształtowania się europejskiego uniwersalizmu językowego i kulturalnego w średniowieczu i odrodzeniu; społeczno-gospodarcze i polityczne uwarunkowania rozwoju nauki w XVI i XVII w.; rozwój pedagogiki w XVI i XVII w.; rozwój koncepcji chiliaistycznych w XVII w.; koncepcje powszechnej naprawy ludzkości oraz próby jej realizacji w XVII w.; pierwsze XVII-wieczne podręczniki encyklopedyczne; XVII-wieczne koncepcje międzynarodowej współpracy uczonych; próby opracowania uniwersalnego języka oraz powstanie pierwszych akademii i czasopism naukowych. Obecnie praca liczy ponad 127 stron znormalizowanego maszynopisu. W 2016 r. dr A. Matuszewski kontynuował przygotowywanie do druku przechowywanej w Bibliotece Uniwersytetu w Sheffield w Anglii korespondencji Cypriana Kinnera z Samuelem Hartlibem i Janem Amosem Komeńskim. Na początku 2017 r. ma się ukazać w Lesznie znajdująca się w druku *Korespondencja Cypriana Kinnera z Janem Amosem Komeńskim*, dotycząca współpracy tych dwóch uczonych przy przygotowywaniu podręczników w Elblągu. Korespondencja ta nie jest znana współczesnym koleniologom i nie była uwzględniana w dotychczasowych opracowaniach. W 2016 r. ukazała się recenzja dr. A. Matuszewskiego *Bibliografie Tadeusza Orackiego*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, z. 1, s. 189-192.

Popularyzacja i upowszechnianie nauki

Obok działalności dydaktycznej, udziału w konferencjach, sesjach i seminariach naukowych oraz publikowania prac naukowych wielu pracowników Zakładu Historii

Nauk Społecznych, Oświaty i Organizacji Nauki angażowało się w przedsięwzięcia adresowane do szerokiego kręgu odbiorców, takich jak wykłady publiczne i publikacje popularnonaukowe, audycje radiowe i telewizyjne, wywiady, organizacja wystaw, a także działalność ekspercka. Dr hab. Jacek Soszyński opublikował artykuł popularnonaukowy *Najcenniejsze wśród książek w Polsce*, „Edukacja i Dialog” 2016, 09/10, mgr Paulina Pludra-Żuk w tym samym czasopiśmie ogłosiła artykuł *Jak nowe technologie pomagają w wydzieraniu tajemnic średniowiecznym rękopisom*. Dr hab. Katarzyna Dormus wygłosiła dwa wykłady na Uniwersytecie Trzeciego Wieku przy Uniwersytecie Pedagogicznym im. KEN w Krakowie. Joanna Schiller-Walicka na uroczystości 150. urodzin mgr farm. Antoniny Leśniewskiej, zorganizowanej przez Muzeum Warszawy, Muzeum Farmacji i Polskie Towarzystwo Farmaceutyczne, wygłosiła referat *Kobiety w drodze na uniwersytety*, wzięła udział w dyskusji nad książką Anny Bażenowej, *Historycy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego 1869-1915: nauka i polityka*, Lublin 2016, ss. 419 w Instytucie Historycznym UW, a także po raz czwarty uczestniczyła w pracach Kapituły Nagrody im. Jana Jędrzejewicza, przyznającej corocznie nagrodę dla najlepszej książki z zakresu historii nauki. Dr Michał Piekarski zorganizował oraz poprowadził koncert *Karol Mikuli – zapomniany uczeń Chopina, zasłużony obywatel Austro-Węgier* w Austriackim Forum Kultury w Warszawie. Koncert składał się z pieśni i utworów kameralnych Karola Mikulego, które zostały odnalezione przez Michała Piekarskiego w bibliotekach na terytorium obecnej Ukrainy. Dr Justyna Błażejowska wygłosiła w Pałacu Prezydenckim wykład *Lekcja RP na temat KOR i KSS „KOR”*. Uczestniczyła w kilku spotkaniach promujących jej książkę *Harcerską drogą do niepodległości. Od »Czarnej Jedyńki« do Komitetu Obrony Robotników*, m.in. w Pałacu Prymasowskim, na VIII Festiwalu Filmowym w Gdyni „Niepokorni Niezłomni Wyklęci”, na Międzynarodowych Targach Książki w Krakowie i na Warszawskich Targach Książki Historycznej. Udzieliła także kilku wywiadów, m.in. w TVP Info, telewizji Republika, Polskim Radio24, „Magazynie Literackim. Książki”. Dr Marcin Broniarczyk wziął udział w audycji *Twoje Miasto w Faktach RMF FM*, gdzie mówił o etymologii nazwy miasta oraz legendzie „Białej Damy”, ducha księżnej mazowieckiej związanej z Zamkiem Książąt Mazowieckich w Rawie Mazowieckiej, udzielił kilku wywiadów, m.in. dla telewizji Republika i dla Radia Victoria, był współorganizatorem kilku wystaw: „Między prawdą a legendą. Rzecz o Józefie Piłsudskim”, „Rawa w obrazach”, „50 lat Muzeum Ziemi Rawskiej”, „Ogniem i mieczem. Stroje i rekwizyty filmowe” prezentowanych w Muzeum Ziemi Rawskiej, zainaugurował cykl spotkań „Wspomnienia z dziejów Rawy”, zorganizował spotkanie z reżyserem Jerzym Hoffmanem w Muzeum Ziemi Rawskiej, a także spotkanie autorskie i promocję książki profesora Tadeusza Wolszy *To co widziałem przekracza swą grozą najśmielsze fantazje. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 roku*. Wygłosił wykłady okolicznościowe poświęcone dziękom rodu Lipskich herbu Łada i bitwie pod Strzemeszną z okazji jej 360 rocznicy oraz wykład popularnonaukowy dla słuchaczy Rawskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku

na temat: „Gostomscy herbu Nałęcz. Elita polityczna ziemi rawskiej doby Wazów”. Prowadził poza tym liczne lekcje muzealne, współorganizował i prowadził wykłady otwarte w Muzeum Ziemi Rawskiej (m.in. profesorów Andrzeja Karpińskiego, Romana Michałowskiego, Bogustawa Kopki) oraz okolicznościowe prelekcje historyczne w Rawie Mazowieckiej z okazji obchodów: Narodowego Dnia Żołnierzy Wyklętych, Święta Wojska Polskiego, 77 rocznicy wybuchu II wojny światowej, Narodowego Dnia Niepodległości. Dr Mikołaj Getka-Kenig wziął udział w audycji radia TOK FM dotyczącej powstania Królestwa Polskiego w 1815 r. Dr hab. Antoni Kuczyński opublikował w popularnonaukowym czasopiśmie „Mówią Wieki” (2016, nr 11) artykuł *Bronisław Piłsudski – zestawień i etnograf*.

Ponadto niemal wszyscy samodzielni pracownicy Zakładu występowali jako członkowie komisji doktorskich i habilitacyjnych, recenzenci wniosków projektów badawczych, artykułów do czasopism recenzowanych i recenzji wydawniczych publikacji zwartych.

Kierownik Zakładu Historii Nauk Społecznych,
Oświaty i Organizacji Nauki
Dr hab. prof. PAN Joanna Schiller-Walicka

ANEKS 2 DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-BADAWCZA ZAKŁADU HISTORII NAUK ŚCISŁYCH, PRZYRODNICZYCH I TECHNIKI W 2016 ROKU

W porównaniu do lat ubiegłych problematyka badawcza Zakładu Historii Nauk Ścisłych, Przyrodniczych i Techniki w 2016 r. uległa poszerzeniu, a jej realizacja w większym niż wcześniej stopniu przebiegała we współpracy z krajowymi i zagranicznymi ośrodkami naukowymi. Wydaje się, iż wpływ na ten stan rzeczy miały z jednej strony zmiany kadrowe, zmierzające do wzmocnienia poszczególnych specjalności historii nauki (jak w przypadku historii astronomii) lub do zainicjowania nowych kierunków (np. historii instrumentarium naukowego); z drugiej zaś nie małą rolę odegrały projekty badawcze, zwłaszcza o charakterze międzynarodowym oraz te, w których wykonaniu uczestniczyli badacze z zewnątrz (spoza Instytutu Historii Nauki PAN).

Podsumowując naukowe dokonania Zakładu można z całą pewnością stwierdzić, że miniony rok należy zaliczyć do bardzo owocnych.

ELEMENTY NAUKOZNAWSTWA, POLITYKI NAUKOWEJ, KULTURY I FILOZOFII

Od kilku już lat naukoznawstwem zajmuje się prof. dr hab. Michał Kokowski. W 2016 roku prof. Kokowski kontynuował badania na temat historii naukoznawstwa w Polsce na tle zmieniających się teoretycznych perspektyw i politycznych kontekstów. W bliskim związku z tym tematem pozostawały również jego badania, dotyczące dawniejszych oraz współczesnych dyskusji wokół naukometrii i bibliometrii, toczonych w naszym kraju i poza granicami. Prof. Kokowski starał się udowodnić, że podstawowym błędem metodologicznym byłoby rozwijanie obu tych dyscyplin w oderwaniu od naukoznawstwa. Przeprowadził następnie krytyczną analizę aktualnej polskiej polityki naukowej, szczególnie w aspekcie parametrycznej oceny placówek badawczych oraz czasopism naukowych. Swoje przemyślenia opublikował w formie artykułów (głównie w języku angielskim), które ukazały się w wydawnictwach naukowych; przedstawił je również podczas 7th International Conference of the European Society for the History of Science, 'Science and Power, Science as Power' (Praga, IX 2016), na sympozjum „Counteracting Erroneous Interpretations of Bibliometrics: Tensions Between Science and Politics”, którego był współorganizatorem.

Naukoznawstwo, w szerokim tego słowa znaczeniu, stanowi także od lat główny kierunek zainteresowań prof. dr. hab. Stefana Zameckiego. W minionym roku prof. Zamecki zajmował się przede wszystkim pracami edytorskimi i doprowadził do wydania własnej, ukończonej już książki: *Problematyka naukoznawcza na łamach periodyku „Nauka Polska Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój”. Studium historyczno-metodologiczne. Lata 1918–1947.*

Zupełnie inne zagadnienia stały się natomiast przedmiotem prac dr hab. Iwony Arabas, prof. PAN usiłującej odtworzyć, na podstawie rozproszonych materiałów archiwalnych, zbiory przyrodnicze księżny Anny Jabłonowskiej. Korzystając z materiałów odnalezionych w St. Petersburgu, prof. Arabas zbadała zawartość kolekcji roślinnej oraz powstałe dzięki tym zbiorom prace księdza Remigiusza Ładowskiego.

Na pograniczu kultury i filozofii plasowały się konsekwentnie prowadzone przez prof. dr. hab. Roberta Zaborowskiego badania nad filozofią i psychologią uczuciowości. Bliskie tym zagadnieniom były również rozważania dr Marcina Doleckiego, dotyczące ontologii porównawczej snów i jawy. Celem jego pracy była ontologiczna analiza podobieństw i różnic pomiędzy podstawowymi właściwościami snów oraz jawy – w kontekście refleksji nad terminologią stosowaną w ontologii. Jest to zagadnienie, którym dr Dolecki interesuje się od kilku lat. W publikacji poświęconej tej tematyce zaproponował zasadę ontologiczną własnej koncepcji, którą nazwał *personalizmem onirycznym*. Zaproponował także własną, oryginalną definicję terminu „osoba”.

HISTORIA NAUK ŚCISŁYCH

Historia matematyki

Dwa nowe tematy, wiążące się z historią matematyki w Polsce podjęła w 2016 r. dr Danuta Ciesielska. Pierwszy z tych tematów jest realizowany w ramach międzynarodowego zespołu, przygotowującego monografię *Women in Mathematics: Modern and Historical Perspectives*. We współpracy z Lechem Maligrandą (Szwecja) dr Ciesielska opracowała biografię naukową Stanisławy Nikodym – pierwszej Polki, która uzyskała doktorat z zakresu nauk matematycznych (Uniwersytet Warszawski) i posadę nauczyciela akademickiego (Politechnika Warszawska).

Drugi temat rozpoczęty przez dr Ciesielską dotyczył Problemów Davida Hilberta, a ściślej III Problemu – o równoważności wielościanów przez podział. Rozwiązanie tego zagadnienia, jako zadania konkursowego ogłoszonego przez Władysława Kretkowskiego, przedstawił w 1882 r. Ludwik Birkenmajer. Dr Ciesielska zajmowała się historią oraz krytyczną analizą tego rozwiązania, a także biografiami obu krakowskich matematyków.

Niezależnie od tych badań dr Ciesielska kontynuowała rozpoczęte wcześniej prace, związane z recepcją nauk matematycznych, a mianowicie: *Klasyczna teoria powierzchni*

algebraicznych, recepcja i pierwsze rezultaty z tej dziedziny w Polsce. Kontynuowała również badania na temat metod analitycznych w geometrii rzutowej.

Najnowszą historią matematyki zajmował się natomiast dr hab. Krzysztof Maślanka prof. PAN. W roku 2016 kontynuował prace nad analityczną teorią liczb, jej historią, jak również nad popularnym w ostatnich latach zastosowaniem programu *Mathematica* do wspomagania dowodów komputerowych (*computer assisted proofs*). Nowatorskim osiągnięciem prof. Maślanki było spostrzeżenie subtelnych regularności w rozkładzie zespolonych pierwiastków funkcji dzeta Riemanna, który to rozkład jest treścią sławnej – i do dziś nierozstrzygniętej – hipotezy Riemanna (1859 r.). Na podstawie tego spostrzeżenia prof. Maślanka doszedł do wniosku, że zespolone pierwiastki funkcji dzeta stanowią pewien fundamentalny „matematyczny szyfr”, który można „odczytać” na matematycznym *skytale*, ale o zmiennej średnicy (artykuł zawierający historyczne i matematyczne aspekty tego zagadnienia został przygotowany do druku).

Historia astronomii

Kierowany przez prof. dr. hab. Jarosława Włodarczyka zespół historyków astronomii zajmował się w 2016 r. przede wszystkim kontynuacją prac związanych z realizacją dwóch projektów badawczych. Pierwszy z tych projektów, poświęcony korespondencji Jana Heweliusza, był wykonywany w ramach współpracy międzynarodowej pod egidą l'Union Académique Internationale oraz International Academy of the History of Science, w Polsce zaś – Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk. Badania polskich członków zespołu były finansowane poprzez grant Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (lata 2015–2018: *Korespondencja Jana Heweliusza: korespondenci polscy i transmisja wiedzy naukowej*). Obecnie są na ukończeniu przygotowania do publikacji w wydawnictwie Brepols dwóch tomów zawierających korespondencję Heweliusza z Piotrem Cruegerem i Heweliusza ze Stanisławem Lubienieckim. Do druku przekazana została natomiast biografia Heweliusza autorstwa prof. Chantal Grell – przekład na język polski stworzył nową serię „Bibliotheca Heveliana” pod redakcją naukową prof. Włodarczyka, wydawaną przez IHN PAN oraz PAN Bibliotekę Gdańską.

Członkiem tego międzynarodowego zespołu był także mgr Maciej Jasiński, który pracował nad krytyczną edycją całości rękopisów korespondencji Stanisława Lubienieckiego z Heweliuszem, znajdującej się w Bibliotece Obserwatorium Paryskiego. Mgr Jasiński zbadał również całość korespondencji z *Theatrum cometicum* Lubienieckiego, recepcję tego dzieła i astronomiczne poglądy Lubienieckiego. Badania te składają się na rozprawę doktorską mgra Jasińskiego. Ponadto mgr Jasiński zajmował się korespondencją Heweliusza z Marią Cunitz i Eliasem von Loewen – kolejnym tematem badawczym w ramach prac nad spuścizną epistolarną Heweliusza.

Drugi projekt badawczy, którego realizacją kieruje prof. Włodarczyk, nosi tytuł: *Między tradycją a nowoczesnością: kopernikanizm, idea wielości światów i astrologia w traktacie Astrostereon Edwarda Greshama (1565–1613)*. Projekt uzyskał grant Narodowego Centrum Nauki na lata 2015–2017. Już wstępna analiza traktatu astronomiczno-astrologicznego Edwarda Greshama, zachowanego w pięciu rękopiśmiennych kopiach w bibliotekach Londynu i Oksfordu, ujawniła niezbrane w historii astronomii fakty: Gresham okazał się nie tylko gorącym zwolennikiem astronomii heliocentrycznej, lecz także pionierem rozważań o astronomii księżycowej (uprzedzając Keplera) i pierwszym teoretykiem zjawiska zakryć gwiazd przez planety. Pierwsze wyniki badań prof. Włodarczyk zaprezentował na konferencji „Scientiae: Disciplines of Knowing in the Early Modern World”, która odbyła się na Uniwersytecie w Oksfordzie.

Transkrypcją tekstu pięciu znanych rękopisów *Astrostereonu* zajęła się dr Barbara Bienias w celu przygotowania krytycznego wydania dzieła. Badania nad rękopisami i recepcją *Astrostereonu* pozwoliły ustalić – o czym nie było wiadomo wcześniej – że pierwsza jego publikacja (we fragmentach) pojawiła się na początku XVIII wieku w Anglii, w almanachach astronomicznych Johna Gadbury’ego. Na podstawie nowych materiałów można będzie ukazać zależność między wydaniem *Astrostereonu* drukiem, a jednym z zachowanych rękopisów w zbiorach British Library. Wiadomo też więcej na temat tego, jak postrzegany był Edward Gresham przez współczesnego mu twórcę almanachów – Thomasa Bretnora, a także przez astrologów pod koniec XVII i na początku XVIII wieku.

W roku 2016 prof. Włodarczyk, uczestnicząc w przygotowaniu do wydania IX tomu (*Aratus*) *Dzieł wszystkich Jana Kochanowskiego*, podjął się opracowania edycji krytycznej map nieba towarzyszących *Phaenomena* Kochanowskiego. W ramach prowadzonych badań udało się prof. Włodarczykowi ustalić ich proveniencję: Jan Januszowski, wydawca dzieła, wzorował się na niezwykle rzadkim zestawie map nieba północnego i południowego Johanna Garcaeususa z 1565 r.

Historią astronomii w XIX wieku zajmowała się natomiast mgr Magda Siuda-Bochenek. Pozostając ciągle w kręgu badania aktywności naukowej płońskiego astronoma – Jana Jędrzejewicza (to temat jej świeżo ukończonej rozprawy doktorskiej), podjęła kwestię działań Jędrzejewicza o charakterze upowszechniającym wiedzę. Składało się na te działania pisanie popularnych artykułów, wygłaszanie odczytów, a także publikacja podręcznika pt. *Kosmografia*. Każde z tych zagadnień mgr Siuda-Bochenek przeanalizowała pod kątem doboru tematów i sposobu ich przedstawienia. Liczbę oraz treść artykułów opublikowanych we „Wszechświecie” porównała z artykułami innych znanych autorów, piszących dla tego czasopisma w tym samym czasie i na podobne tematy. Podała również analizie tematy odczytów oraz zebrała opinie na ich temat, wyrażane przez słuchaczy.

Historia chemii i fizyki

Zagadnienia z pogranicza chemii, fizyki i chemii fizycznej stanowią już od kilku lat przedmiot zainteresowań dr. Marcina Doleckiego. W 2016 r. dr Dolecki kontynuował pracę na temat *Idee a eksperyment: dzieje badań nad naturą świata fizycznego w I połowie XX w. Działalność Ludwika Wertensteina*. W wyniku kwerendy bibliotecznej i archiwalnej zebrał część publikacji dotyczących życia oraz działalności badawczej i dydaktycznej Wertensteina, a także opublikował artykuł poświęcony temu uczonemu oraz kontynuował pisanie monografii. W zamierzeniu – ma to być rozprawa habilitacyjna.

Historii chemii w Polsce okresu międzywojennego dotyczy natomiast temat, opracowywany przez prof. dr hab. Halinę Lichocką, a mianowicie: *Historia chemicznych badań naukowych i dydaktyki chemii na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*. Temat ten był realizowany w ramach międzynarodowego grantu *Hinc iter ad astra. Uniwersytet Stefana Batorego 1919–1939*, przyznanego przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki. Zgodnie z planem badawczym na rok 2016 prof. Lichocka opracowała historię tworzenia, a następnie funkcjonowania zakładów chemicznych, należących do Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu Stefana Batorego. W opracowaniu wykorzystwała źródła archiwalne z Centralnego Państwowego Archiwum Litwy, do niedawna trudno dostępne i przez to mało znane. Ciągłe mało znane pozostają osiągnięcia naukowe, dydaktyczne i organizacyjne wileńskich chemików, a także ich wojenne i powojenne losy. Opracowanie tego tematu jest więc pierwszą próbą usunięcia istniejącej luki w polskiej historiografii chemicznej.

HISTORIA NAUK PRZYRODNICZYCH I MEDYCZNYCH

Interdyscyplinarna historia przyrodoznawstwa

W badaniach zrealizowanych w 2016 r. wyraźnie zarysowały się dwa główne nurty: pierwszy z nich wiąże się z historią powiązań nauki polskiej i francuskiej, sięgających czasów Oświecenia; drugi obejmuje historię ekologii i ochrony środowiska naturalnego.

W nurcie pierwszym mieszczą się prace prowadzone przez dr. hab. Piotra Daszkiewicza prof. PAN, kontynuującego badania spuścizny naukowej Ludwika Henryka Bojanusa. Prof. Daszkiewicz zidentyfikował nieznane wcześniej źródła, dotyczące pobytu Bojanusa w Petersburgu i Darmstadt oraz dotyczące historii *Anatome testudinis europaeae*. Prowadził także dalsze badania nad archiwum René-Antoina Ferchault de Réaumura, zwracając szczególną uwagę na wkład tego uczonego w rozwój akarologii i dendrologii, nieznany dotychczas aspekt XVIII-wiecznych nauk przyrodniczych.

W zbiorach Instytutu Francuskiego prof. Daszkiewicz odnalazł i opracował korespondencję polskich uczonych – Jana Stefana Ligęzy Kurdwanowskiego i Józefa Andrzeja Załuskiego z Pierrem Louisem Morreau de Maupertuisem; korespondencję

Juliana Ursyna Niemcewicza z Georgesem Cuvierem; a także dokumenty dotyczące członkostwa generała Michała Sokolnickiego w Instytucie Francuskim. We wszystkich tych przypadkach było to odkrycie źródeł, pierwsza edycja, pierwsza interpretacja. Opracowana i zanalizowana została także historia okazów chrząszczy przesyłanych baronowi Pierrowi Dejeanowi przez Willibalda Bessera z Krzemieńca. Prof. Daszkiewicz ustalił, iż związane z Polską okazy przyrodnicze stanowiły ważną część jednej z największych w Europie kolekcji entomologicznych XIX wieku.

W 2016 r. prof. Daszkiewicz podjął także tematykę, którą można zakwalifikować do drugiego nurtu badawczego – związanej z historią ochrony przyrody. Zajmował się historią międzywojennej reintrodukcji niedźwiedzi w Puszczy Białowieskiej. Poza tym odnalazł i opracował dokumenty źródłowe (m.in. dziewiętnastowieczną korespondencję władz miejskich Strasburga z carską administracją) dotyczące odstrzału żubrów dla celów naukowych i muzealnych oraz dokonał szacunku wpływu tych odstrzałów na białowieską populację żubrów. Odnalazł i opracował także dokumenty dotyczące ochrony Puszczy Białowieskiej w II Rzeczypospolitej i okoliczności dymisji prof. Józefa Paczoskiego, pierwszego dyrektora białowieskiego rezerwatu.

Z tematyką odnoszącą się do szeroko rozumianej historii ekologii związana była również działalność dr Beaty Wysokińskiej, kontynuującej realizację zadania badawczego: *Przyrodnik i humanista: wkład Bolesława Hryniewieckiego (1875–1963) w badania i ochronę europejskiego dziedzictwa przyrodniczego*. Dr Wysokińska przeprowadziła analizę dorobku tego wybitnego polskiego botanika, działacza ochrony przyrody, historyka nauki, organizatora nauki i dydaktyka. Podjęła prace zmierzające do przedstawienia postaci Hryniewieckiego na tle rozwoju botaniki w Polsce, zbadania jego udziału w tworzeniu podstaw ochrony przyrody i szczegółowej analizy jego działalności jako historyka nauki, a także badacza literatury.

Niezależnie od tego dr Wysokińska kontynuowała autorskie prace redakcyjne i korektorskie, związane z publikacją rozdziału: *The Conspiracy of Silence: Stalin's Plan for the Transformation of Nature in Poland*, przeznaczonego do wieloautorskiej, zagranicznej monografii pt. *Stalin's Plan for the Transformation of Nature in Central Europe*. Książka ukazała się w 2016 r. w nowojorskim wydawnictwie Berghahn Books, w serii „The Environment in History: International Perspectives”.

Historia nauk o Ziemi

Nowym tematem rozpoczętym w 2016 r. było *Rozpoznanie i ochrona dziedzictwa geologicznego i górniczego*. Temat ten realizował dr hab. Andrzej J. Wójcik prof. PAN we współpracy z przedstawicielami Instytutu Geologii Karelskiego Centrum Naukowego Rosyjskiej Akademii Nauk w Pietrozawodsku (Федеральное государственное бюджетное учреждение науки, Институт геологии Карельского научного центра Российской академии наук – ИГ КарНЦ РАН). Analizami objęte zo-

stały ślady podziemnego górnictwa różnych surowców mineralnych oraz ich wpływ na środowisko naturalne. Szczególnie interesujący wątek tego tematu stanowią dzieje rozwoju techniki górniczej i geologicznych metod badawczych. Współpraca obejmuje wymianę wiedzy i doświadczeń poprzez uczestnictwo w seminariach i konferencjach oraz realizację wspólnych projektów badawczych.

Równocześnie prof. A.J. Wójcik kontynuował wieloletnią współpracę z krajowymi i zagranicznymi placówkami naukowymi, prowadząc zadania badawcze, rozpoczęte wcześniej. Wśród tych zadań na pierwszy plan wysuwają się dwa tematy: *Dzieje polskich geologów i górników oraz ich dokonania zawodowych (XVII–XIX w.) na świecie* oraz *Losy i dokonania zawodowe polskich absolwentów europejskich szkół górniczych (XVIII–XIX w.)*. W prowadzonych przez prof. Wójcika badaniach mieli swój udział także pracownicy naukowcy z Niemiec i Rosji.

Trzeci spośród kontynuowanych tematów nosił tytuł: *Losy specjalistów saskich podejmujących pracę w górnictwie i hutnictwie Królestwa Polskiego na przełomie XVIII i XIX w. i w pierwszej połowie XIX w.* i dotyczył – podobnie jak poprzednie – w znacznym stopniu biografistyki.

W ramach współpracy z krajowymi instytucjami naukowymi prof. A. J. Wójcik kontynuował realizację dwóch kolejnych tematów: *Badania w zakresie dziedzictwa górniczego na ziemiach polskich w aspekcie ich zachowania i udostępnienia oraz Zachowanie i eksponowanie zabytków przyrody nieożywionej w dawnych kopalniach na obszarze Górnego Śląska*. Poza tym zajmował się zbieraniem materiałów do tematu: *Historia muzealnictwa techniki na ziemiach polskich*.

Historia farmacji

W roku 2016 problematyka badawcza, dotycząca historii farmacji nie uległa istotnym zmianom. W dalszym ciągu realizowane były dwa tematy, prowadzone przez dr hab. Annę Trojanowską prof. PAN. W ramach pierwszego z tych tematów, noszącego tytuł: *Zagadnienie fałszowania produktów spożywczych na łamach polskich czasopism i publikacji naukowych z drugiej połowy XIX wieku*, prof. Trojanowska przeprowadziła dalsze kwerendy biblioteczne, poszukując materiałów związanych z kontrolą żywności oraz wody pitnej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. Na podstawie zebranych materiałów przygotowała referat: *Problem kontroli żywności i wody pitnej w polskich publikacjach naukowych z drugiej połowy XIX wieku (wybrane zagadnienia)* oraz napisała artykuł: *Problemy nadzoru nad żywnością na łamach polskich czasopism naukowych na przełomie XIX i XX wieku*.

Drugim tematem, zatytułowanym: *Polskie czasopisma farmaceutyczne jako źródła do badań nad historią nauk farmaceutycznych*, prof. Trojanowska zajmowała się, realizując jednocześnie przygotowanie wykładów dla słuchaczy Studium Doktoranckiego, funkcjonującego przy Instytucie Historii Nauki PAN. Przeprowadziła analizę następu-

jących czasopism: „Wiadomości Farmaceutyczne”, „Farmacja Polska”, „Acta Poloniae Pharmaceutica”; „Dissertationes Pharmaceuticae”; „Herba Polonica”; „Materia Medica Polonia”; „Bromatologia i Chemia Toksykologiczna”.

Historia nauk medycznych

Prof. dr hab. Bożena Urbanek zakończyła prace związane z realizacją programu badawczego pt. *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie 1919–1939* (międzynarodowy grant). Przygotowała rozdziały dotyczące historii Wydziału Lekarskiego USB, tj. powołania oraz działalności katedr i klinik (w latach 1919–1939: dwóch wewnętrznych, pediatrycznej, psychiatrycznej, neurologicznej), a także napisała 8 artykułów biograficznych, poświęconych kierownikom i profesorom tych katedr. Napisała ponadto rozdziały o organizacjach studenckich działających na Wydziale Lekarskim oraz o ruchu studenckim Wydziału Lekarskiego i Oddziału Farmaceutycznego w latach 1919–1939. Całość zostanie wykorzystana w publikacji zbiorowej pt. *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie 1919–1939*.

Finalizacji doczekały się także prace dr Magdaleny Paciorek na temat: *Studenci wydziałów lekarskich w Polsce w latach 1944/1945–1948/1949*. Zgodnie z planem badawczym dr Paciorek zakończyła monografię (w zamierzeniu rozprawa habilitacyjna), która – po recenzjach wydawniczych – została przekazana do druku.

Pozostając w kręgu podobnych zainteresowań dr Paciorek napisała artykuł: *Działalność polityczna i organizacyjna kół PPR-owskich i rad zakładowych szpitali warszawskich w latach 1945–1948*. Poza tym zajmowała się także zagadnieniami związanymi z historią higieny, co zaowocowało opracowaniem: *O wychowaniu fizycznym dzieci i młodzieży przelotem XIX i XX w. w opinii lwowskich medyków i wychowawców*.

INSTRUMENTARIUM NAUKOWE – HISTORIA APARATURY BADAWCZEJ

Problematyka ta została zainicjowana w Instytucie Historii Nauki PAN przez dr hab. Ewę Wykę, prof. PAN, która w 2016 r. zaproponowała temat badawczy: *Historyczne instrumenty naukowe w zasobach polskich muzeów i wybranych instytucji naukowych*. Jak uzasadniała sama autorka projektu – badania tego rodzaju są w środowisku historyków prowadzone od lat. Ich celem jest sporządzenie światowego inwentarza dawnych przyrządów naukowych. Istnieją już w wielu krajach cząstkowe bazy danych oraz publikacje poświęcone wybranym według rozmaitych kryteriów grupom przyrządów. Są więc bazy i opracowania przyrządów z jakiejś epoki; lub pochodzących od danego wytwórcy; dotyczących określonej dyscypliny nauki; albo umieszczonych w zbiorach o różnej lokalizacji i różnej historii.

Prof. Wyka opracowała plan merytoryczny oraz sposób jego wykonania. Zgodnie z tym planem, którego celem będzie przygotowanie inwentarza zbiorów naukowych zgromadzonych w zasobach polskich muzeów i instytucji naukowych, kwerendą objęte zostaną muzea oraz wybrane instytucje naukowe: obserwatoria i wydziały niektórych szkół wyższych. Dalsze badania i kwerendy pozwolą na szczegółowe sformułowanie kryteriów oceny oraz wyboru najważniejszych i najcenniejszych przedmiotów, które winny znaleźć się w polskiej bazie historycznych przyrządów naukowych. Zebrany materiał stanie się podstawą do rozprawy – próby powiązania rozwoju nauki z instrumentarium naukowym, stosowanym przez badaczy w Polsce, w danym okresie historycznym.

Z tym obszernym projektem dobrze komponuje się temat podjęty w 2016 r. przez mgr Magdę Siudę-Bochenek, dotyczący działalności i wyposażenia polskich obserwatoriów astronomicznych w drugiej połowie XIX wieku na tle placówek europejskich. Funkcjonowały wówczas na naszych ziemiach trzy obserwatoria państwowe: warszawskie, krakowskie i lwowskie oraz kilka obserwatoriów prywatnych (mgr Siuda-Bochenek nie uwzględniła tu obserwatorium Jędrzejewicza w Płońsku, którym zajęła się oddzielnie). Na podstawie zebranych wcześniej informacji o instrumentarium i tematyce badań w obserwatoriach europejskich ukazała podobieństwa i różnice w wyposażeniu pomiędzy nimi a placówkami polskimi, a także podjęła próbę rozstrzygnięcia kwestii, w jakim stopniu prowadzone w polskich placówkach prace astronomiczne pokrywały się z tym, czym zajmowali się astronomowie europejscy.

HISTORIA TECHNIKI

Sukces, jakim było ukazanie się czterotomowego dzieła zbiorowego: *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik biograficzny polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, wywarł także swoiste piętno na pracach całego Zakładu w 2016 r. Pomysłodawca i redaktor tego dzieła – prof. dr hab. Bolesław Orłowski zajmował się jego promowaniem, wygłaszając całą serię referatów na temat *Słownika* w różnych instytucjach naukowych, stowarzyszeniach i rozgłośniach radiowych. Poza tym pracował nad gromadzeniem haseł i kompletowaniem zespołu autorskiego do planowanego tomu piątego, uzupełniającego.

Ścisły związek z historią techniki miały prace dr hab. Sławomira Łotysza, prof. PAN, prowadzone przy finansowym wsparciu ze strony Narodowego Centrum Nauki. Prof. Łotysz kontynuował (w ramach przyznanego grantu, jako kierownik i jedyny wykonawca) zgłoszony przed rokiem projekt badawczy: *Od programu pomocowego do embarga strategicznego. Społeczność międzynarodowa wobec dążeń krajów Środkowej i Wschodniej Europy do uzyskania penicyliny po II wojnie światowej*. Jednocześnie rozpoczął pracę nad nowym tematem, zatytułowanym: „*Druga Holandia*” czy *naturalna*

forteca? Kwestia osuszenia Polesia w II Rzeczypospolitej (na realizację którego również uzyskał grant jako kierownik i jedyny wykonawca). Przeprowadził kwerendy w archiwach i bibliotekach w kraju i zagranicą.

Z zewnętrznego wsparcia finansowego na prowadzenie badań korzystała także dr Joanna Walewska (postdoc w IHN PAN), pracująca nad tematem: *Radio na uwięzi: przemysł radiowy, instytucje i praktyki użytkowników w PRL*. Dr Walewska otrzymała stypendium *Visegrad Scholarship at the Open Society Archives* w Budapeszcie, przeznaczone na kwerendę i realizację projektu zatytułowanego: „Wired Radio Spreads Octopus Tentacles”. *Development of Wired Radio in Poland and Other Countries from the Soviet Block in the Yyes of Radio Free Europe*. Oprócz tego dr Walewska poszukiwała materiałów w Centre for the Study of Book, Bodleian Library, Oksford – gdzie znajduje się archiwum Marconiego.

Duże osiągnięcia w pracy badawczej i działalności eksperckiej w 2016 r. przypadły w udziale dr. hab. Zbigniewowi Tucholskiemu prof. PAN. Jego książka (rozprawa habilitacyjna) *Profesor Antoni Xiężopolski. Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw* została wyróżniona Nagrodą im. Jana Jędrzejewicza, przyznawaną corocznie za najlepsze dzieło z zakresu historii nauki i techniki przez Komitet Historii Nauki i Techniki PAN i Kasę im. Mianowskiego, przy finansowym wsparciu Płońska.

W działalności badawczej prof. Tucholski nadal prowadził prace zmierzające do pozyskania i opracowania archiwalnej dokumentacji technicznej infrastruktury kolejowej oraz obiektów inżynierskich na terenie całego kraju. Kontynuował badania i kwerendy związane z historią rozwoju architektury kolejowej oraz przemysłowej w Królestwie Polskim, docierając do zbiorów prywatnych, należących do rodzin kilku zasłużonych architektów, pracujących w Imperium Rosyjskim oraz II Rzeczypospolitej. Prowadził również kwerendy w zakresie historii żeglugi śródlądowej oraz prac regulacyjnych na warszawskim odcinku Wisły, na przełomie XIX i XX wieku. Zajmował się także ochroną zabytków techniki oraz wykonywał ich dokumentację. Poza tym, uczestnicząc w projekcie badawczym Międzynarodowego Centrum Kultury *Polski Petersburg*, pisał kolejne hasła do encyklopedii internetowej.

Jako ekspert prof. Tucholski brał udział w pracach Komisji Infrastruktury Senatu RP, Zespołu d.s. nowelizacji ustawy o komercjalizacji, restrukturyzacji i prywatyzacji przedsiębiorstwa państwowego „Polskie Koleje Państwowe” oraz Zespołu ds. ochrony zabytków kolejowych. Prace te obejmowały przygotowanie zmian w *Ustawie o transporcie kolejowym* oraz innych przepisów wykonawczych, dotyczących udogodnień w eksploatacji historycznego taboru kolejowego oraz funkcjonowania kolei muzealnych i wąskotorowych, posiadających czynny tabor. Innym istotnym zagadnieniem była problematyka kompleksowej ochrony zabytków polskiego kolejnictwa. W trakcie tych prac prof. Tucholski przygotował projekt powołania Międzyministerialnej Komisji d.s. Ochrony Dziedzictwa Zabytków Infrastruktury i Architektury Kolejowej.

W ramach działalności eksperckiej związanej z ochroną zabytków techniki prof. Tucholski prowadził, na rzecz Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie, badania terenowe oraz kwerendy, których efektem było wykonanie (wspólnie z mgr inż. Stefanem Fuglewiczem) trzech obszernych ekspertyz, dotyczących infrastruktury technicznej Twierdzy Modlin. Był również autorem kilku innych ekspertyz konserwatorskich, uczestnicząc równocześnie jako konsultant w pracach komisji konserwatorskich Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków oraz Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków.

Wspólnie z archeologiem mgr. Witoldem Migalem, pracownikiem Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, prof. Tucholski prowadził rozpoznanie zatopionej w 1939 r. w nurcie rzeki Narew, unikatowej polskiej łodzi saperskiej do budowy mostów pontonowych z okresu międzywojennego. Wspólnie z mgr. Migalem opracował, na rzecz Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Program eksploracji i podjęcia łodzi saperskiej zalegającej w nurcie rzeki Narew w pobliżu spichrza w Modlinie. Ze względu na zbliżającą się porę zimową przygotowania związane z eksploracją, wydobyciem i podjęciem łodzi musiały zostać przesunięte na rok następny.

W zakresie ochrony zabytków techniki prof. Tucholski stale współpracował z Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Historii Polski, Muzeum Techniki NOT, Muzeum Politechniki Warszawskiej. Konsultował zagadnienia związane z projektowaniem części ekspozycji Muzeum Historii Polski.

Kierownik Zakładu
Historii Nauk Ścisłych, Przyrodniczych i Techniki
Prof. dr hab. Halina Lichocka

ANEKS 3

**Referaty pracowników IHN PAN wygłoszone w 2016 r.
na konferencjach polskich i zagranicznych oraz na zaproszenie
instytucji naukowych**

Dr hab. Iwona Arabas, prof. PAN:

Rola gabinetów historii naturalnej w poznaniu egzotycznych roślin leczniczych, XXV Sympozjum Historii Farmacji, Opole 2016.

„Dwór był centralną kasą chorych i centralną apteką na całą okolicę...”, XXIV Zjazd Polskich Historyków Medycyny, Farmacji i Nauk Pokrewnych, Poznań 2016.

30 lat Muzeum Farmacji im. mgr Antoniny Leśniewskiej Oddział Muzeum Warszawy: historia i nowa odsłona, XXIV Zjazd Polskich Historyków Medycyny, Farmacji i Nauk Pokrewnych, Poznań 2016.

Współpraca polskich i czeskich historyków farmacji, LXI Sympozjum Historii Farmacji w Czechach, Kuks 30 kwietnia 2016.

A case study of the role of 18th century natural history cabinets, as vehicles of knowledge transfer to the society, Pharmaziehistorischen Biennale 2016, Miśnia 22-24 kwietnia 2016.

Prof. dr hab. Kalina Bartnicka:

Komisja Edukacji Narodowej – między historią a pedagogiką. Konferencja w Krakowie, organizowana przez Akademię Ignatianum 1-2 kwietnia 2016 r., na temat Instytucje edukacyjne w Krakowie i na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Konteksty źródłowe i metodologiczne (prowadzenie części obrad).

Dr Marcin Broniarczyk:

Józef Piłsudski Honorowy Obywatel Rawy Mazowieckiej; Józef Piłsudski – polityk, mąż stanu, Rawa Mazowiecka 18 marca 2016 r.

Kasztelanowie rawscy doby Wazów (1587-1668); *Dzieje województwa rawskiego 1462-1793*. Rola i znaczenie obywateli województwa rawskiego w życiu publicznym I Rzeczypospolitej, Rawa Mazowiecka 10 czerwca 2016 r.

Edukacja wojskowa młodzieży szlacheckiej w poglądach polskich pisarzy renesansowych; *Między obowiązkami, przywilejami, a prawem Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*. Społeczeństwo w obronie państwa polsko-litewskiego, Ustroń 27-28 października 2016 r.

Dr Danuta Ciesielska:

O wykładach Władysława Kretkowskiego (1882/83) oraz Wacława Sierpińskiego (1908) z teorii kwaternionów, Konferencja z historii matematyki, 5-8 maja 2016 roku.

Wybrane publikacje z czasopisma „Izwestija Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego” (1870–1917), Konferencja z historii matematyki, 5-8 maja 2016 roku.

Bezout's theorem. On the history of the research on the number of common points of two algebraic curves, 13th Österreichisches Symposium zur Geschichte der Mathematik, 1-5 maja 2016 roku.

Nikodym and Wilkosz – two mathematicians who were inspiring Banach, 7th International Conference on the European Society for the History of Science, Czechy, Uniwersytet Karola w Pradze oraz European Society for the History of Science, 22-24 września 2016 roku.

On invariants in the early history of algebraic surface. Alfred Rosenblatt (1880-1947) and his results, Seminar on the history of mathematics, St. Petersburg Department of Steklov Institute of Mathematics of Russian Academy of Sciences, Rosja, 7 kwietnia 2016 roku.

Dr hab. Piotr Daszkiewicz, prof. PAN:

Laurochs et le bison d'Europe dans les écrits des naturalistes français du XVIIIe et XIXe siècle Rouen « L'animal et l'homme » 141 e Congrès du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques. 12 kwietnia 2016 Rouen Francja.

Les collectionneurs – naturalistes polonais et le Muséum National d'Histoire Naturelle (MNHN): quelques souvenirs. Na konferencji Les Collections et les collectionneurs polonais hors de Pologne, Colloque international organisé par la société Historique et Littéraire Polonaise avec le soutien d'Ambassade de la République de Pologne à Paris 5 lipca 2016, Biblioteka Polska, Paryż.

Dr hab. Katarzyna Dormus, prof. PAN

O „duszy nauczycielstwa” w świetle wspomnień galicyjskich gimnazjalistów. Konferencja naukowa „Nauczyciel – wychowawca – mistrz. O potrzebie mądrości, autorytetu i cnoty”, Uniwersytet Wrocławski, 11-12.01.2016.

Archiwum społeczne jako źródło wiedzy o przeszłości. Konferencja „Pamięć w pedagogice”, UMK w Toruniu, 1-2.03.2016.

Krakowskie gimnazja żeńskie przełomu XIX i XX wieku. Konferencja „Instytucje edukacyjne w Krakowie i na ziemiach polskich w XIX i początkach XX wieku”, Akademia Ignatianum w Krakowie, 1-2.04.2016.

Kształtowanie się koncepcji wychowania estetycznego na przykładzie Galicji przełomu wieków. VII Polsko-Ukraińskie Dni Pedagogiczno-Historyczne „Kultura w edukacji” w Zakopanem, Uniwersytet Wrocławski, 5-6.05.2016

Historia wychowania w poglądach Stanisława Łempickiego. II Ogólnopolskie Seminarium naukowe z cyklu „Z badań nad tradycją polskiej pedagogiki”, Uniwersytet Szczeciński, 29.06.2016.

Codziennosc i swiety w dziewiętnastowiecznych wspomnieniach Polek o domu rodzinnym. III Międzynarodowa Konferencja Naukowa z cyklu „W kręgu rodziny epok dawnych. Rytm życia, rytmy codzienności: Dom – codzienność i święto”, Uniwersytet pedagogiczny w Krakowie, 12-13.10.2016.

Rozważania o wzorowym modelu szkoły polskiej na lamach galicyjskich pism kobiecych u progu niepodległości. Konferencja „Zachować dla przyszłości. Sprawy oświaty, edukacji i nauki w przekazie prasowym XIX i XX wieku”, Uniwersytet Łódzki, Łódź 14-15 XI 2016 (referat:).

Galicyjska prasa pedagogiczna jako Źródło wiedzy o rozwoju polskiej myśli pedagogicznej – stan badań, postulaty. Sympozjum „Polska myśl pedagogiczna II połowy XX wieku i początków XXI wieku. Stan badań – kierunki poszukiwań – projekty badawcze”, Zespół Historii Wychowania przy KNP PAN, UMK, Towarzystwo Historii Edukacji, Toruń 5.12.2016.

Dr Mikołaj Getka-Kenig:

Architektura a tożsamość biurokracji: przypadek budynków urzędowych w Królestwie Polskim, 1815-1830, Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku, VI 2016.

Królestwo Polskie jako cel europejskich migracji artystycznych, Migracje: doroczna sesja Stowarzyszenia Historyków Sztuki, XI 2016 .

Medale i polityka pamięci w Królestwie Polskim lat 1815-1830, Medal i medalierstwo na przestrzeni wieków, XI 2016.

Ideologiczny wymiar klasycystycznej przebudowy katedry wileńskiej w końcu XVIII w., Litwa, Nacionalinio muziejaus Lietuvos Didziosios Kunigaikštystės valdovų rūmų Vilniuje (Muzeum Narodowe – Pałac Wielkich Książąt Litewskich w Wilnie), X 2016.

Mgr Maciej Jasiński

Pochodnie komet a pochodnie wojny. Stanisław Lubieniecki i astrologia kometarna, przedstawiony na konferencji Żywioty. Motyw ognia w literaturze, kulturze i sztuce, zorganizowanej przez Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 13–14 października 2016.

Kopernik, heliocentryzm i komety, wygłoszony podczas konferencji „Kopernik na Ziemi Lubawskiej”, Lubawa, 27 IV 2016.

Mgr Michał Jasiński:

Losy księży unickich po likwidacji w 1875 roku ich obrządku i eparchii chełmskiej – ujęcie statystyczno-biograficzne, referat wygłoszony na międzynarodowej konferencji naukowej „Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej (do roku

1918)” zorganizowanej przez Archiwum Główne Akt Dawnych i Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej, 25.11.2016 r.

Znaczenie warszawskiej rezydencji ojców bazylianów dla życia społecznego regionu, referat wygłoszony na ogólnopolskiej studencko-doktoranckiej konferencji naukowej „Chrześcijaństwo w Polsce” zorganizowanej przez Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 7.04.2016 r.

Prof. dr hab. Michał Kokowski:

Michał Kokowski, *O nienaukowych podstawach bibliometrii* (Posiedzenie naukowe Komisji Historii Nauki PAU, Kraków, Polska, 23.11.2016).

Michał Kokowski, *On the Unscientific Foundations of Bibliometrics*. Symposium: Counteracting Erroneous Interpretations of Bibliometrics: Tensions between Science and Politics. 7th International Conference of the European Society for the History of Science, ‘Science and Power, Science as Power’ (Prague, September 24, 2016).

Prof. dr hab. Halina Lichocka:

Ignacy Mościcki w Szwajcarii. XIV Międzynarodowe Sympozjum Biografistyki Polonijnej – Mazowszanie w świecie. Warszawa, 15-16 października 2016.

Dr hab. Sławomir Łotysz:

Postęp kontra natura. Na marginesie dyskusji o planowanym osuszeniu Polesia w II Rzeczypospolitej, IV Międzynarodowa Konferencja Naukowa w Spale pt. Kulturowa i cywilizacyjna tożsamość Polaków – sztuka jako inspiracja do działań, Spała, 12-13 września 2016.

Rola historyków techniki w badaniu i upowszechnianiu wiedzy o polskich osiągnięciach technicznych, III Światowy Zjazd Inżynierów Polskich: „Inżynierowie Polsce i Światu”, Wrocław, czerwiec 2016.

Agents or Actors? How Czech Scientists Helped Shape UNRRA’s Penicillin Plant Programme, 1944-49, VII International Conference of the European Society for the History of Science, ‘Science and Power, Science as Power’, Praga, Czechy, wrzesień 2016.

Penicillin is not enough. The Role of International Organizations in Fighting STDs in Early Post-war Europe, 43rd ICOHTEC Annual Meeting ‘Technology, Innovation, and Sustainability: Historical and Contemporary Narratives’, Porto, Portugalia, lipiec 2016.

Spreading the Strains of Life. International Health Organizations and the Dissemination of Penicillin Production Methods in the Early Cold War Era. Konferencja ‘International Health Organizations (IHOs): People, Politics and Practice in Historical Perspective’, Szanghaj, Chiny, kwiecień 2016.

Dr hab. Krzysztof Maślanka, prof. PAN:

Number Theory and Experimental Mathematics na międzynarodowej konferencji Workshop on Modern Applied Mathematics, Politechnika Krakowska, 18–20 listopada 2016 r., piąta edycja ogólnopolskiej konferencji naukowej organizowanej przez Instytut Matematyki na Wydziale Fizyki, Matematyki i Informatyki Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki.

Na przekór konwencjom w nauce. Naukowe szlaki Konrada Rudnickiego. III Konferencja „Astronomia – nauka i wiara”, 9 V 2016, Obserwatorium Astronomiczne w Rzepienniku Biskupim.

Referat wygłoszony podczas promocji książki *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Collegium Maius, Kraków 25 kwietnia 2016 r.

Jak rozumieć piękno w matematyce? Kilka przykładów z historii matematyki. Dwa referaty na Seminarium Zakładu Historii Matematyki, Instytut Matematyki UJ. Część I 28 XI 2016, część II 5 XII 2016.

Dr Magdalena Paciorek:

Działalność polityczna i organizacyjna kół PPR-owskich i rad zakładowych szpitali warszawskich w latach 1945-1948. Międzynarodowa Konferencja Naukowa pt. „Szpitalnictwo na Górnym Śląsku. Szpitale polskie w XIX i XX w. ze szczególnym uwzględnieniem regionu Śląska”, Katowice 10-11 czerwca 2016 r.

O wychowaniu fizycznym dzieci i młodzieży przełomu XIX i XX w. w opinii białostockich medyków i wychowawców. Międzynarodowa Konferencja Naukowa pt. „Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przełomu bakteriologicznego”, Bydgoszcz 21-22 września 2016 r.

Mgr Paulina Pludra-Żuk:

Aurora’ – 12th century Bible paraphrase by Peter Riga: Specificity of its transmission in late medieval Poland. „Summer School in the History of Libraries”, Lincoln College, Oxford, 13-15 lipca 2016.

Dr hab. Joanna Schiller-Walicka, prof. PAN:

Urzędnicy nauki czy uczeni? Rektorzy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Konferencja „Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku”, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Sekcja Edukacji Archiwalnej Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, Warszawa, 28 czerwca 2016.

Kobiety w drodze na uniwersytety, referat wygłoszony na uroczystości 150. urodzin mgr farm. Antoniny Leśniewskiej, zorganizowanych przez Muzeum Warszawy, Muzeum Farmacji i Polskie Towarzystwo Farmaceutyczne, Warszawa, 8 listopada 2016.

Mgr Magda Siuda-Bochenek:

Wystąpienie *Jan Jędrzejewicz – popularyzator nauki*, podczas uroczystości wręczenia Nagrody im. Jana Jędrzejewicza w Płońsku 26 września 2016 roku.

Dr Andrzej Smolarczyk

Stan zdrowotny i higieniczny uczniów szkół powszechnych w województwie wileńskim w okresie międzywojennym, „Dziecko w historii – w 1050. Rocznicę Chrztu Polski”, Konferencja zorganizowana przez Katedrę Historii Wychowania Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku, Supraśl 12-13.09.2016 r.

Problematyka szkolnictwa mniejszości narodowych w województwie wileńskim na łamach wileńskiego „Słowa” w latach 1922-1939, „Zachować dla przyszłości. Sprawy oświaty, edukacji i nauki w przekazie prasowym XIX i XX wieku”, Konferencja zorganizowana przez Katedrę Historii Wychowania i Pedagogiki Wydziału Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego w dniach 14-15.11.2016 r.

Wpływ oświaty pozaszkolnej na podniesienie poziomu kulturalnego ludności Wileńszczyzny w latach 1918-1939, Międzynarodowa Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa „Polsko-białoruskie związki literackie, językowe i kulturowe. 60-lecie Katedry Białorusistyki na Uniwersytecie Warszawskim”, Warszawa 30.11-01.12.2016.

Dr hab. Jan Szumski, prof. PAN:

The Soviet “Historical Policy” in Eastern Bloc (by the Example of Poland and Czechoslovakia); The 7th International Conference of the European Society for the History of Science, Prague, Charles University, 22-24 September 2016.

Dr hab. Anna Trojanowska, prof. PAN:

Problem kontroli żywności i wody pitnej w polskich publikacjach naukowych z drugiej połowy XIX wieku (wybrane zagadnienia). Konferencja naukowa: „Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przełomu bakteriologicznego”. Bydgoszcz (22 – 23 września 2016 r.) Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera w Bydgoszczy, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Dr hab. Zbigniew Tucholski, prof. PAN:

Urke Nachalnik – Portret przestępcy, Mazowieckie Centrum Kultury, Stowarzyszenie Łomżyńnian, 18 kwietnia 2016 r.

Profesor Antoni Xiężopolski. Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw, promocja książki w centrali PKP PLK, 15 marca 2016 r.

Profesor Janusz Groszkowski – Twórca Instytutu Tele i Radiotechnicznego, Muzeum Warszawskiej Pragi, w ramach cyklu „Prawobrzeżni”, 1 stycznia 2016 r.

Historia kolei tomżyńskich, Mazowieckie Centrum Kultury, Stowarzyszenie Łomżyńnian, 15 lutego 2016 r.

Z. Tucholski, W. Migal, *Eksploracja i badania archeologiczne parowca zatopionego w okolicach Broku w 1915 r.*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Polskiej Techniki Wojskowej, 14 maja 2016 r.

Profesor Antoni Xiężopolski. *Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw*, promocja książki w centrali PKP „Cargo”, 31 maja 2016 r.

Profesor Antoni Xiężopolski. *Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw*, Seminarium z historii nauk przyrodniczych i ścisłych IHN PAN, 15 czerwca 2016 r.

Znaczenie aktów normatywnych w metodologii badań historycznych, Instytut Nauk Prawnych PAN, Ogólnopolska konferencja polskich bibliotek prawniczych „Biblioteka prawnicza jako warsztat pracy prawnika – badacza – naukowca”, 22 września 2016 r.

Działalność naukowa i zawodowa prof. Antoniego Xiężopolskiego,

Historia kolei na ziemi płońskiej. Dwa wystąpienia na wręczeniu Nagrody Jędrzejewicza w Płońsku, 26 września 2016 r.

Profesor Antoni Xiężopolski. *Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw*, wykład podczas promocji książki w Łowiczu, Fundacja im. Anny i Henryka Świątkowskich, Łowicz, 18 października 2016 r.

W poszukiwaniu polskiego stylu w architekturze kolejowej. Konstancy Sylwin Jakimowicz i jego realizacje, Muzeum Warszawskiej Pragi, w ramach cyklu „Prawobrzeżni”, 20 października 2016 r.

Warszawskie dworce nieznanne – Drogi żelazne podjazdowe – Koleje na styku miasta i prowincji, Instytut Badań Literackich PAN, 7 listopada 2016 r.

Polacy w Petersburgu na przełomie XIX i XX w., Obchody 150. rocznicy urodzin mgr farm. Antoniny Leśniewskiej, Polskie Towarzystwo Farmaceutyczne, Muzeum Warszawy, 8 listopada 2016 r.

Galicyjska Kolej Transwersalna, Centrum Informacji im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Stowarzyszenie Res Carpathica, 9 listopada 2016 r.

Inżynier Romuald Wetcel pionier motoryzacji Warszawskich Kolei Dojazdowych, Muzeum Warszawskiej Pragi, w ramach cyklu „Prawobrzeżni”, 10 listopada 2016 r.

Profesor Józef Gieysztor – *twórca ekonomicznych podstaw eksploatacji handlowej kolei*, Archiwum PAN w Warszawie, Wydział Historyczny UW, Konferencja naukowa „Aleksander Gieysztor i warszawskie środowisko naukowe”, 30 listopada 2016 r.

Historia Kolei Nadwiślańskiej, Mazowieckie Centrum Kultury, 2 grudnia 2016 r.

Kolejowe dziedzictwo jako element tożsamości narodowej, Konferencja z okazji 15-lecie PKP „Cargo” S.A., 14 grudnia 2016 r.

Prof. dr hab. Jarosław Włodarczyk:

Mikołaj Kopernik w Anglii Williama Shakespeare’a, Konferencja „Kopernik na Ziemi Lubawskiej”, Lubawa, 27 kwietnia 2016.

Harmonia świata a dawne wizje kosmosu, 8 Międzynarodowy Festiwal Muzyki Dawnej im. Julitty Słędzińskiej, Białystok 20–27 sierpnia 2016.

Idee kopernikańskie w Londynie 1603 roku: zapomniany rękopis Edwarda Greshama, „Colloquia Copernicana 6”, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn, 24 października 2016.

Tradition and Novelty: Heliocentrism, Lunar Astronomy and Astrology in Edward Gresham's (1565–1613) Astrostereon. Konferencja „Scientiae: Disciplines of Knowing in the Early Modern World”, University of Oxford, Oxford, 5–7 lipca 2016.

Dr hab. Andrzej J. Wójcik:

Złoto Bodajbo – historia syberyjskiego Klondike, 14-15.04.2016, Politechnika Wroclawska i KGHM CUPRUM, Złoty Stok, I Warsztaty Naukowe. Dziedzictwo i historia górnictwa.

12-17.09.2016, *Учебная шахта городского музея «Штыгарка» в Домброве Гурничей (Польша) является свидетельством горнопромышленного наследия*. Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт геологии Карельского научного центра Российской академии наук, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение Петрозаводский государственный университет, Министерство культуры Республики Карелия, Министерство образования Республики Карелия, Национальный музей Республики Карелия, Геологическая служба Финляндии, Международная научно-практическая конференция Геологическое и горно-индустриальное наследие в развитии экономики регионов, Карельский научный центр РАН, Институт геологии, Петрозаводск.

12-17.09.2016, *Охрана и предоставление подземных уникальных геологических объектов в шахтах Верхнесилезского каменноугольного бассейна (Польша)*. Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт геологии Карельского научного центра Российской академии наук, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение Петрозаводский государственный университет, Министерство культуры Республики Карелия, Министерство образования Республики Карелия, Национальный музей Республики Карелия, Геологическая служба Финляндии, Международная научно-практическая конференция Геологическое и горно-индустриальное наследие в развитии экономики регионов, Карельский научный центр РАН, Институт геологии, Петрозаводск.

12-17.09.2016, *Стандартизация описания подземных выработок в аспекте сохранения наследия горной техники*. Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт геологии Карельского научного центра Российской академии наук, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение Петрозаводский государственный университет, Министерство культуры Республики Карелия, Министерство образования Республики Карелия, Национальный музей Республики Карелия,

Геологическая служба Финляндии, Международная научно-практическая конференция Геологическое и горно-индустриальное наследие в развитии экономики регионов, Карельский научный центр РАН, Институт геологии, Петрозаводск.

Prof. dr hab. Robert Zaborowski:

In what Sense is Protagoras a Relativist? SIFG2016: 3rd International Congress of Greek Philosophy, 20-22/4/2016, Lizbona.

On Activity and Passivity of Emotions, 3rd Annual Conference of the EPSSE, 13-15/6/2016, Ateny.

Revisiting Aristotle's Pathē, World Congress of Philosophy on the topic: "The Philosophy of Aristotle", 9-15/7/2016, Ateny.

Prof. dr hab. Leszek Zasztowt:

A Miraculous Ascension. Materialism as a Political Tool for the Prosperity of Socialist/ Communist Society. A Case of Science in Poland of the Second Half of 1940s and in the 50s.;

Historians at the Cross-roads. Polish Historians Milieu and its Attitude to Stalinism, 1945-1956. Henryk Wereszycki and Stefan Kieniewicz Case. Oba referaty wygłoszone na: International Conference of the European Society for the History of Science w Pradze czeskiej, 22-24 września 2016.

Dr Marcin Dolecki,

Dr Paweł Komorowski

Instytut Historii Nauki PAN

ANEKS 4

Wykaz publikacji pracowników Instytutu w 2016 r.

I. Monografie:

1. J. Błazejowska, *Harcerską drogą do niepodległości. Od »Czarnej Jedyńki« do Komitetu Obrony Robotników*, Kraków 2016, ss. 654.
2. J. Kaliszuk, *Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. 1: *Dzieje i charakterystyka kolekcji*, ss. 697, t. 2: *Katalog*, cz. 1-2, ss. 1381, t. 3: *Indeksy, Aneksy, Bibliografia*, ss. 752.
3. A. Kuczyński, *Syberia. 400 lat polskiej diaspory. Zestawienie, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków*, Krzeszowice 2016. Zmieniona wersja książki wydanej w Moskwie (2015) uwzględniająca najnowszy stan badań dotyczących związków polsko-syberyjskich.
4. A. Kuczyński, *Kochany Wujaszku. Listy Bronisława Piłsudskiego do Stanisława Witkiewicza*, Sulejówek – Zakopane 2016, ss. 176.
5. M. Paciorek, *Studenci wydziałów lekarskich w Polsce w latach 1944/1945-1948/1949 – kształtowanie i rozwój środowiska*, Warszawa 2016 r. Wydawnictwo IHN PAN, Oficyna wydawnicza ASPRA-JR [w druku].
6. A. Smolarczyk, *Wychować lojalnych obywateli – polityka oświatowa Państwa Polskiego na Polesiu*, oprac. naukowe: A. Smolarczyk, W. Śleszyński, A. Włodarczyk, Dokumenty do Dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, Kraków 2016, ss. 167.
7. J. Szumski, *Historia a polityka. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce 1945-1964*, Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk i Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2016, ss. 429.
8. S. Zamecki, *Problematyka naukoznawcza na łamach periodyku „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój”. Studium historyczno-metodologiczne. Lata 1918-1947*. Warszawa 2016, ss. 585.

II. Rozdziały w monografiach:

1. I. Arabas, *Ksiądz Remigiusz Ładowski, pijar (1738-1798) – popularyzator wiedzy przyrodniczej*, [w:] *Ksiądz Krzysztof Kluk i badacze epoki stanisławowskie*, Muzeum Rolnictwa im. ks. K. Kluka w Ciechanowcu Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego, Ciechanowiec 2016 s. 5-25.
2. I. Arabas, *Medicinal and Magical Plants in Polish Studies of the Ainu Culture*, [w:] 42nd International Congress for the History of Pharmacy, Istanbul, Turkey, *The Exchange of Pharmaceutical Knowledge Between East and West*, 2016, s. 337- 341.
3. I. Arabas, *Od gabinetu do wydziału: historia przekształcenia rzemieślniczej profesji w naukę uniwersytecką/ From one office to academic department: History of Transformation of a Craft Profession into a University Discipline*, [w:] *Jubileusz 90-lecia Wydziału Farmaceutycznego z Oddziałem Medycyny Laboratoryjnej Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego*, red. P. Wroczyński, I. Arabas, A. Zimniak, M. Grudzień, K. Stańczyk, Warszawa 2016, s. 9-64.
4. K. Bartnicka, *Historia wychowania – dyscyplina naukowa i przedmiot kształcenia*, [w:] *Różnice. Edukacja. Inkluzja*, pod red. A. Komorowskiej-Zielony i T. Szkudlarka, Gdańsk 2016, s. 379-389.
5. J. Błazejowska, *Kartki z dziejów opozycji antyreżimowej w Instytucie Badań Literackich. Wybrane przejawy sprzeciwu iblowców wobec władzy w latach 1968-1989*, [w:] *IBL w PRL*, t. 3: *Archiwalia*, Instytut Badań Literackich, Warszawa 2016.
6. P. Daszkiewicz, *Wkład Edwarda Janczewskiego (1846-1918) do światowej botaniki w świetle korespondencji przechowywanej w zbiorach Narodowego Muzeum Historii Naturalnej i Instytutu Francuskiego w Paryżu*, [w:] *Wkład Polaków w kulturę Europy i Świata. Skromni ludzie- wielkie dokonania*, red. A. Kamler, t. I. Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych; Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 85-95.
7. K. Dormus, *Archiwum społeczne jako źródło wiedzy o przeszłości polskiej szkoły*, [w:] *Umieszczeni w przeszłości. Pamięć w naukach pedagogicznych*, red. W. Szulakiewicz, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2016, s. 47-62.
8. K. Dormus, *Narodziny nowego typu relacji rodzinnych na przykładzie listów Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej do syna*, [w:] *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII-XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Wydawnictwo DiG, Bellerive-sur-Allier, Warszawa 2016, s. 201-214.
9. K. Dormus, *Historia wychowania w refleksji Stanisława Łempickiego*, [w:] *Z badań nad tradycją polskiej pedagogiki, t. 2: Księga jubileuszowa dedykowana profesor Danucie Koźmian*, red. E. Magiera i J. Król, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Humanistycznego US MINERWA, Szczecin 2016, s. 65-75.
10. K. Dormus, *Szkic z dziejów Uczelni 1946-1995*, [w:] *Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Akademia Pedagogiczna, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej*

w Krakowie 1996-2016, red. K. Dormus, R. Ślęczka i J. Wojniak, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2016, s. 13-25.

11. J. Kaliszuk, *Rekonstrukcja księgozbioru zniszczonego: przykład przedwojennego zbioru średniowiecznych rękopisów łacińskich Biblioteki Narodowej*, [w:] *De nuptiis Philologiae et Libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, red. A. Lew, P. Pludra-Żuk, Warszawa 2016.

12. M. Kokowski, *The Science of Science (naukoznawstwo) in Poland: Defending and Removing the Past in the Cold War*, [in:] *Science Studies During the Cold War and Beyond. Paradigms Defected*, ed. E. Aronova, S. Turchetti, Palgrave Macmillan, "Palgrave Studies in the History of Science and Technology", s. 149-176.

13. A. Kuczyński, „Zlituj się zlituj nad ludem swym”, [w:] *W 80. rocznicę deportacji ludności polskiej do Kazachstanu*, red. J. Gmitruka, T. Skoczka i J. Załęczny, Warszawa 2016, s. 121-127.

14. J. Kurkowski, *Józef Aleksander Jabłonowski a historiografia*, [w:] *Jabłonowscy. W kraju i poza jego granicami*, red. N. Tomaszewski, Ciechanowiec 2015 [druk 2016], s. 47-62.

15. H. Lichocka, *Osman Achmatowicz 1899-1988*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 A-K. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 16-24.

16. H. Lichocka, *Adam Maksymilian Kitajewski 1789-1837*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 268-277.

17. H. Lichocka, *Chemia*, [w:] *Nauki ścisłe i przyrodnicze na Uniwersytecie Warszawskim. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 198-310.

18. H. Lichocka, *Ignacy Mościcki w Szwajcarii*, [w:] *Z Mazowsza na obczyznę*, red. Gmitruk J., Judycki Z., Skoczek T., Warszawa 2016, s. 229-237.

19. H. Lichocka, *Irena Chmielewska 1905-1987*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 A-K. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 194-201.

20. H. Lichocka, *Jegor Jegorowicz Wagner 1849-1903*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 464-471.

21. H. Lichocka, *Kazimierz Jabłczyński 1869-1944*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915-1945 A-E. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 294-305.

22. H. Lichocka, *Mieczysław Centnerszwer 1874-1944*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915-1945 A-E. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 162-171.

23. H. Lichočka, *Stanisław Jan Ignacy Przyłęcki 1891-1944*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915-1945 M-Ż. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 148-156.
24. H. Lichočka, *Stanisław Ludwik Filip Bądzynski 1862-1929*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915-1945 A-E. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 94-103.
25. H. Lichočka, *Wiktor Lampe 1875-1962*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 L-R. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 18-26.
26. H. Lichočka, *Włodzimierz Niemierko 1897-1986*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 L-R. UW 200 Dwa stulecia. Dobry początek. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*. Warszawa 2016, s. 328-335.
27. S. Łotysz, *89mm From Europe: Mediating Railway Mobility on Russia's Western Peripheries*, [in:] Simone Fari, Massimo Moraglio (ed.). *Peripheral Flows. A Historical Perspective on Mobilities between Cores and Fringes*, Cambridge Scholars Publishing, 2016, s. 100-126.
28. M. Paciorek, *Działalność polityczna i organizacyjna kół PPR-owskich i rad zakładowych szpitali warszawskich w latach 1945-1948 w: Szpitalnictwo na Górnym Śląsku. Szpitale polskie w XIX i XX w. ze szczególnym uwzględnieniem regionu Śląska*, red. A. Marek i B. Urbanek, Katowice 2016, s.147-160.
29. M. Paciorek, *O wychowaniu fizycznym dzieci i młodzieży przełomu XIX i XX w. w opinii lwowskich medyków i wychowawców*, [w:] *Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przełomu bakteriologicznego*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2016, s. 173-187.
30. M. Piekarski, *Muzykologia* [Biogram poświęcony muzykologii we Lwowie], *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. A. Redzik, wyd. 2, Kraków 2017, s. 658-659.
31. M. Piekarski, *Kręta droga kobiety muzykologa. Bronistawy Wójcik-Keuprulan zmagania z profesorem i dyscypliną*, [w:] *Kobiece dwudziestolecie*, Toruń 2016 [przyjęty do druku].
32. P. Pludra-Żuk, *Krakowscy czytelnicy 'Aurory' Piotra Rigiego: popularność tekstu i ślady lektury w średniowieczu*, [w:] *De nuptiis Philologiae et Libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*/red. P. Pludra-Żuk i A. Lew, s. 121-142. Warszawa 2016.
33. J. Schiller-Walicka, *Cesarski Uniwersytet Warszawski – historiograficzne obszary znane i nieznanne*, [w:] *Nauka w Polsce i Rosji. Miejsca wspólne, miejsca różne (obszar humanistyki)*, red. M. Dąbrowska, P. Głuszkowski, Warszawa 2016, s. 15-25.

34. J. Schiller-Walicka, *Cesarski Uniwersytet Warszawski: między edukacją a polityką 1869-1917*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*, red. T. Kizwalter, Warszawa 2016, s. 557-703.
35. J. Schiller-Walicka, *Urzędnicy nauki czy uczeni? Rektorzy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego*, ss. 21 (artykuł oddany do druku w materiałach pokonferencyjnych *Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku*, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Sekcja Edukacji Archiwalnej Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, Warszawa, 28 czerwca 2016).
36. J. Schiller-Walicka, *Zachować pamięć. Znaczenie Archiwum Polskiej Akademii Nauk i jego zbiorów dla badań nad historią nauki i oświaty*, ss. 35. Artykuł oddany do druku w Księdze Jubileuszowej przygotowywanej z okazji 75-lecia prof. Adama Masalskiego przez Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
37. A. Smolarczyk, *Dziecko poleskie w dwudziestoleciu międzywojennym – egzystencja i edukacja*, [w:] *Dziecko w kulturze europejskiej*, red. K. Bogacka, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2016, s. 262-277.
38. J. Soszyński, *Kilka refleksji na temat średniowiecznych rękopisów w zbiorach polskich i stanie ich opracowania*, [w:] *De nuptiis Philologiae et Libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy*. Zbiór studiów, red. P. Pludra-Żuk i A. Lew, s. 15-32.
39. A. Trojanowska, *Problem kontroli żywności i wody pitnej w polskich publikacjach naukowych z drugiej połowy XIX wieku (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przelomu bakteriologicznego*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Dział Wydawnictw Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera, Bydgoszcz 2016, s. 137-152.
40. A. Trojanowska, *Mieczysław Dunin Wąsowicz (1849-1913), chemik miejski we Lwowie*, [w:] *Przedwojenny Lwów i jego uczeni. Sylwetki – działalność naukowa – osiągnięcia*, red. S. Dorocki, P. Brzegowy, Kraków 2016, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Grupa Badawcza „Towarzystwo Lelewelskie”, Śródmiejski Ośrodek Kultury w Krakowie, s. 32-53.
41. B. Urbanek, *Medycyna a starość i choroby ludzi w podeszłym wieku na przełomie XIX i pierwszego półwiecza XX wieku (zarys problematyki i potrzeby badawcze)* [w:] *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)* t. I, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2016, s. 83-95;
42. B. Urbanek, *Zawód pielęgniarstwa w nowej rzeczywistości*, [w:] *Dzieje medycyny w Polsce*, t. 3, lata 1944-1989, red. W. Noszczyk, wyd. PZWL Warszawa 2016, s. 57-76.
43. B. Urbanek, *Położne, felczerzy, analitycy medyczni*, [w:] *Dzieje medycyny w Polsce*, t. 3, lata 1944-1989, red. W. Noszczyk, wyd. PZWL, Warszawa 2016, s. 77-82.
44. A. J. Wójcik, W. Krawczyński, *Dąbrowa Górnicza. Początki poznania środowiska geologiczno-górniczego*, [w:] *Dąbrowa Górnicza. Monografia*. T. I. *Środowisko przyrodniczo-geograficzne*, red. A. J. Wójcik, W. Krawczyński, Muzeum Miejskie „Szttygarka”, Dąbrowa Górnicza, s. 13-29.

45. B. Wysokińska, *The Conspiracy of Silence: Stalinist Plan for the Transformation of Nature in Poland*, [in:] *In the Name of the Great Work, Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe*, ed. D. Olsáková, Berghahn Books, New York 2016, pp. 226-289.

46. R. Zaborowski, *Investigating Affectivity in Light of Hartmann's Layered Structure of Reality*, [in:] *New Research on the Philosophy of Nicolai Hartmann*, eds.: K. Peterson & R. Poli, De Gruyter, Berlin - Boston 2016, pp. 209-228.

47. L. Zasztowt, *A Miraculous Ascension. Materialism as a Political Tool for the Prosperity of Socialist/Communist Society. A Case of Science in Poland of the Second Half of 1940s and in the 50s*. [tekst w druku, 13 stron].

48. L. Zasztowt, R. Miknys, Wstęp do: Michał Romer, *Dzienniki*, t. 1 [w druku, stron 31. Ośrodek „Karta”], docelowo tomów 6. Edycja źródeł – pierwsza.

49. L. Zasztowt, *Profesor Bolesław Orłowski – pisarz i uczony. Kilka słów z okazji sześćdziesięciolecia pracy naukowej*, [w:] *Profesor Bolesław Orłowski. W sześćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 2016, s. 5-13.

50. L. Zasztowt, H. Szymczyk, *Τέτρα δ'όραν βίωτοιο. Materiały Aleksandra Gieysztoro w Archiwie Pol'skoi Akademii Nauk*, [w:] *Pol'sza, Rossia, Evropa wv sud'be istorika. K 100-letiu Aleksandra Gieysztoro*, red. L. E. G o r i z o n t o v, Moskva 2016, s. 213-226.

51. L. Zasztowt, *Historians at the Cross-roads. Polish Historians Milieu and its Attitude to Stalinism, 1945-1956. Henryk Wereszycki and Stefan Kieniewicz Case* [tekst w druku], 9 s.

III. Redakcja monografii wieloautorskich:

1. I. Arabas, A. Zimniak, M. Grudzień, K. Stańczyk, P. Wroczyński, *Jubileusz 90-lecia Wydziału Farmaceutycznego z Oddziałem Medycyny Laboratoryjnej Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego*, Warszawa 2016, ss. 247.

2. P. Daszkiewicz, D. Iwan, H. Kowalski, D. Mierzwa-Szymkowiak, R. Zaborowski, *150 lecie Gabinetu Zoologicznego w Warszawie (1818-1968)*, 2016, ss. 217.

3. K. Dormus, R. Ślęczka i J. Wojniak, *Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Akademia Pedagogiczna, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie 1996-2016*, red., Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2016, ss. 449.

4. M. Piekarski, E. Znamierowska-Rakk, *Międzymorze. Nadzieje i ograniczenia w polityce II Rzeczypospolitej*, Studium Europy Wschodniej UW, Warszawa 2016, ss. 530.

5. P. Pludra-Żuk, A. Lew, *De nuptiis Philologiae et libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, Warszawa 2016.

6. A. Smolarczyk, *Wychować lojalnych obywateli – polityka oświatowa Państwa Polskiego na Polesiu*, oprac. naukowe: A. Smolarczyk, W. Śleszyński, A. Włodarczyk,

Dokumenty do Dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, Kraków 2016.

7. Urbanek, A. Marek, *Szpitalnictwo na Górnym Śląsku. Szpitalnictwo polskie XIX i XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem regionu Śląska*, Katowice 2016, ss. 360.

8. A. J. Wójcik, W. Krawczyński, *Dąbrowa Górnicza. Monografia. T. I. Środowisko przyrodniczo-geograficzne*, Muzeum Miejskie „Szttygarka”, Dąbrowa Górnicza, ss. 373.

9. A. J. Wójcik, A. Rybak, Z. Woźniczka, *Dąbrowa Górnicza. Monografia. T. II. Dzielnice Miasta*, Muzeum Miejskie „Szttygarka”, Dąbrowa Górnicza, ss. 742.

10. A. J. Wójcik, K. Miroszewski, A. Rybak, Z. Woźniczka, *Andrzej J. Wójcik – Dąbrowa Górnicza. Monografia. T. III. Dzieje Miasta*, Muzeum Miejskie „Szttygarka”, Dąbrowa Górnicza, s. 688.

IV. Publikacja w czasopiśmie naukowym posiadającym współczynnik wpływu Impact Factor (IF), wymienionym w części A wykazu MNiSW:

S. Łotysz, *Unified Military Industries of the Soviet Bloc: Hungary and the Division of Labor in Military Production by Pál Germuska* (recenzja), “Technology and Culture” vol. 57, nr 4 (Jan. 2016), s. 1017-1018.

V. Publikacje w czasopismach naukowych nieposiadających współczynnika wpływu Impact Factor (IF), wymienionych w części B wykazu MNiSW:

1. D. Ciesielska, *Rola funduszu imienia doktora Władysława Kretkowskiego w kształtowaniu krakowskiego ośrodka matematycznego*, „Studia Historiae Scientiarum” 2016, t. 15, s. 159-194.

2. P. Daszkiewicz, *René-Antoine Ferchault de Réaumur (1683–1757) – dendrologiczne aspekty jego prac*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2016, vol. 64, s. 59-66.

3. P. Daszkiewicz, *René Antoine Ferchault de Réaumur (1683-1757), a Naturalist and Pioneer of Acarology and his Contacts with Poland*. „Biological Letters” [w druku].

4. P. Daszkiewicz, R. Zaborowski, *About the Greek Origin of Acarology: a Short Note on Argas and the Acari*. „Biological Letters” 2016 [w druku].

5. P. Daszkiewicz, N. Kasperek, *General M. Sokolnicki i Instytut Francuski*, „Echa Przeszłości”, t. XVII, s. 81-91.

6. Daszkiewicz P., D. Iwan, *Straty wojenne Państwowego Muzeum Zoologicznego – raport Stanisława Feliksiaka (1906–1992)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 27, s. 431-441.

7. P. Daszkiewicz, P. Edel, *Poszukiwanie egzemplarzy Anatomie Testudinis Europaeae w europejskich i amerykańskich bibliotekach*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorem Historycznymi” 2016, t. 10/25 [w druku].
8. P. Daszkiewicz, *Listy Jana Stefana Ligęzy Kurdwanowskiego (1680-1780) i Józefa Andrzeja Zaluskiego (1702-1774) do Pierre'a Louisa Morreau de Maupertuisa (1698-1758) w zbiorach Francuskiej Akademii Nauk*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, r. XXIII, z. 1 s. 63-69.
9. P. Daszkiewicz, *René-Antoine Ferchault de Réaumur (1683–1757) – dendrologiczne aspekty jego prac*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2016, vol. 64 s., 59-66.
10. M. Dolecki, *Banalność Absolutu. Refleksje nad esejem Quentina Meillassoux 'Po skończoności'*, „Kronos” 2016, nr 3, s. 282-291.
11. M. Dolecki, *List Ernesta Rutherforda do Ludwika Wertensteina w sprawie odkrycia pozytonu*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, nr 1, s. 33-42.
12. M. Dolecki [rec.], *Fragmenta Philosophica. Wybrane prace Romana Darowskiego SJ wydane z okazji osiemdziesięciolecia jego urodzin. Redakcja: Wanda Pilch i Jerzy Sadowski, Akademia 13. Ignatianum – Wydawnictwo WAM, Kraków 2015, 462 s.*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016 nr 1, s. 183-187.
14. K. Dormus, *Krakowskie gimnazja żeńskie przełomu XIX i XX wieku*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, t.2, s. 87-104.
15. M. S. Jasiński, *Cztery dekady prawostawia. Warszawska parafia pounicka w strukturach Patriarchatu Moskiewskiego w latach 1876–1917*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, z. 1, s. 71-92.
16. M. S. Jasiński [rec.], *Jan Szumski, Polityka a historia: ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964, Warszawa 2016, ss. 429*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2016, t. 25, s. 145-147.
17. M. S. Jasiński [rec.], *Michał Jan Borch, Listy o Sycylii i Malcie, przeł., oprac. i wstęp A. Szatyńska-Siemion, I.Z. Siemion, Warszawa 2015*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2016, t. 25, s. 137-139.
18. M. S. Jasiński [rec.], *Organon, no 46 (numéro spécial), Varsovie, 2014: Daniel Beauvois, Mes pierres de lune. Essai d'autobiographie professionnelle*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2016, t. 25, s. 139-141.
19. M. S. Jasiński [rec.], *Organon, vol. 47, 2015*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2016, t. 25, s. 142-145.
20. M. S. Jasiński [rec.], *Czy kobieta może być naukowcem? Recenzja książki: Magdolna Hargittai, Women Scientists: Reflections, Challenges, and Breaking Boundaries, Cary, NC, USA: Oxford University Press, 2015, ss. 363*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, nr 2, s. 237-242.
21. M. Kokowski [rec.], *Omówienie książki: Alicja Rafalska-Łasocha, Maria Skłodowska-Curie i Jej kontakty ze środowiskiem krakowskim. Kraków: Polska Akademia*

Umiejętności, 2015, ISBN 978-83-7676-221-0, ss. 214, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 373-378.

22. M. Kokowski, *Komentarz na temat kryteriów i trybu oceny czasopism naukowych przedstawionych w projekcie z dnia 6 czerwca 2016 r. „Rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia... 2016 r. W sprawie przyznawania kategorii naukowej jednostkom naukowym” oraz postulowane zmiany zapisów*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 19-40.

23. M. Kokowski, *Ewolucyjna transformacja czasopisma. Część 3*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 7-12.

24. M. Kokowski, *A Discussion of Books: The Modi memorandi: Leksykon kultury pamięci (A lexicon of memory culture) by Magdalena Saryusz-Wolska (Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014) and The Deutsch-Polnische Erinnerungsorte (Paderborn: Schöningh, 2012–2015)/Polsko-niemieckie miejsca pamięci (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013–2015)*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 349-364.

25. M. Kokowski, *Evolutionary Transformation of the Journal. Part 3*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 13-18.

26. M. Kokowski, *Odpowiedź na list dr. Pawła E. Tomaszewskiego na temat badań życiorysu Jana Czochrańskiego*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 405-408.

27. M. Kokowski [rec.], *Omówienie książki: Władysław Marek Kolasa, Historiografia prasy polskiej (Do 1918 Roku). Naukometryczna analiza dyscypliny 1945-2009. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2013; „Prace Monograficzne” nr 678, ISBN 0239-6025, 978-83-7271-843-1, ss. 525 + Bibliografia przedmiotu (CD)*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 363-371.

28. M. Kokowski, *Sprawozdanie z działalności Komisji Historii Nauki PAU w 2015/2016 roku*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 455-458.

29. M. Kokowski, *The report on the activities of the PAU Commission on the History of Science in 2015/2016*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2016, t. 15, s. 459-462.

30. P. Komorowski [rec.], *Andrzej Walicki, Spotkania z Isaiahem Berlinem. Dzieje intelektualnej przyjaźni*, Warszawa 2014, IHN PAN, ss. 305; „*Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój*”, s. 161-164.

31. J. Kurkowski, M. Kurkowska, *Polska historia w europejskim i amerykańskim kinie epoki dźwięku (do wybuchu II wojny światowej – część pierwsza)*, „*Studia Europejskie*” 2016, nr 3, s. 213-231.

32. J. Kurkowski, M. Kurkowska, *Polska historia w europejskim i amerykańskim kinie epoki dźwięku (do wybuchu II wojny światowej – część druga)*, „*Studia Europejskie*” 2016, nr 4, s. 213-231.

33. J. Kurkowski, *Na marginesie edycji dziełka Teodora Korwin-Szymanowskiego „Przyszłość Europy w zakresie gospodarczym, społecznym i politycznym”*, „*Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*” 2016, nr 2, s. 225-236.

34. J. Kurkowski, *Źródłoznawstwo w służbie króla i Rzeczypospolitej. Uwagi o praktycznych celach badań naukowych doby stanisławowskiej*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, nr 2, s. 9-37.
35. S. Łotysz, *Reconstruction of War Damaged Buildings – A Problem that Still Stands. The Case of the National Economy Bank in Warsaw Restored During the Second World War*, „Civil and Environmental Engineering Reports” 2016, z. 4 (23), s. 111-124.
36. K. Maślanka, *Konrad Rudnicki (1926–2013) – kilka wspomnień*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, z. 1, s. 43-62.
37. K. Maślanka [rec.], *Kilka refleksji po lekturze „Słownika”* [pod red. B. Orłowskiego, IHN, IPN, Warszawa 2015], „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, z. 2, s. 247-253.
38. K. Maślanka [rec.], *Czasoprzestrzenne podróże z filozofią w tle. Esej po lekturze książki M. Doleckiego „Philosopher’s Crystal. The Treacherous Terrain of Tassatarius”* [Montag Press, September 2016], „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, z. 2, s. 243-246.
39. A. Matuszewski, *Bibliografie Tadeusza Orackiego*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, z. 1, s. 189-192.
40. M. Piekarski, *Fakty i mity o organach i muzyce organowej Lwowa i Galicji* (Сергій Калиберда, *Органи Львова і Галичини, Львів 2014*), „Pro Musica Sacra” 2015, nr 13, s. 239-248.
41. M. Piekarski, *Ks. Wacław Sierakowski – propagator wiedzy o muzyce i organizator szkolnictwa muzycznego w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2016 [przyjęty do druku].
42. J. Schiller-Walicka, *Sprawozdanie z działalności Kasy im. Józefa Mianowskiego – Fundacji Popierania Nauki za lata 2015-2016*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2016, t. XXV (XLX), s. 164-173.
43. J. Wójcik, *Geologia stosowana w badaniach Karola Bohdanowicza i jego uczniów na Syberii na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Historiae Scientiarum”, 2016, t. XV, s. 195-217.
44. J. Wójcik, W. Preidl, G. Dyduch, *Ochrona, konserwacja i restauracja kamiennych obudów wyrobisk podziemnych*, „Hereditas Minariorum” 2016, vol. 3, s. 33-52.
45. J. Wójcik, *„O skalnym oleju” – publikacja księdza Franciszka Siarczyńskiego z 1828 roku*. „Hereditas Minariorum”, 2016, vol. 3, s. 243-254.
46. E. Wyka, *Doświadczenia fizyczne Nawiasnieyszemu Panu... okazywane roku 1793 w Grodnie przez JXX Dominikanów Konwentu tamecznego. Analiza tekstu*. „Studia Historiae Scientiarum” 2016, t. XV, s. 113-158.
47. E. Wyka, *Éva Vámos (1950–2015)*, „Prace Komisji Historii Nauki PAU” 2016, t. XIV, s. 365–367.
48. R. Zaborowski, *R. G. Collingwood’s Views on the Feeling – Thought Relation and Their Relevance for Current Research*, „Studia Humana”, z. 5, 3/2016, s. 45-52.

VI. Publikacje w czasopismach znajdujących się w bazie European Reference Index for the Humanities (ERIH), wymienionych w części C wykazu MNiSW:

1. I. Arabas, *Współpraca polskich i czeskich historyków farmacji: Sympozjum Historii Farmacji w Kuks*, „Kwartalnik Historii Nauki” 2016, t. 61, s. 124-128.

2. I. Arabas, *Jubileusze polskich historyków farmacji*, „Kwartalnik Historii Nauki” 2016, t. 61, s. 252-257.

3. P. Daszkiewicz, *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk a Georges Cuvier (1769-1832) – nieznan list Juliana Ursyna Niemcewicza (1757-1841) w zbiorach Institut de France*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2016, t. 60, nr 4, s. 169-174.

4. P. Daszkiewicz, D. Iwan, *Chrzęszcze Willibalda Bessera (1784-1842)- w kolekcji barona Pierra Dejeana (1780-1845)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 2016 t. 61, nr 3, s. 111-116.

5. P. Daszkiewicz [tłum., red.], S. Feliksiak, *Quelques propos au sujet des pertes du Musée National de Zoologie durant la guerre*. „Organon” 2016, nr 48, s. 151-156.

6. P. Daszkiewicz [tłum., red.], W. Rydzewski, *Les sciences biologiques [en Pologne Populaire]*, „Organon” 2016, nr 48, s. 161-185.

7. P. Daszkiewicz, *L'analyse du texte de sur la soviétisation de la biologie au début de la période du communisme en Pologne*, „Organon” 2016, nr 48, s. 157-159.

8. P. Daszkiewicz, T. Samojlik, J. Aikhenbaum, N. Selva, A. Wajrak, *No return for Aurochs. A Letter to Science*, „Organon” 2016, nr 48, s. 187-189.

9. P. Daszkiewicz, D. Iwan, *Avant-propos au Rapport de Stanisław Feliksiak*, „Organon” 2016, nr. 48, s. 143-149.

10. M.S. Jasiński, *Jan Heweliusz i kultura heweliuszowska. Utilitas et delectatio. Red. Maria Mendel i Józef Włodarski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013, 262 s.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 2016, t. 61, nr 1, s. 175-179.

11. S. Łotysz, *Sailors and Syphilis on Europe's Waterways International Health Organizations and the Rhine Commissions, c. 1900-1953*, “Hygiea Internationalis” 2016, vol. 13 nr 1, s. 49-64.

12. J. Schiller-Walicka, *Sprawozdanie z działalności Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w roku 2015*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2016, nr 3-4.

13. A. Trojanowska, *X Jubileuszowy Przegląd Prac Magisterskich z Zakresu Historii Farmacji*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2016, t. 61, nr 2 s. 149-150.

14. B. Wysokińska, *Bolesław Hryniewiecki (1875-1963) jako badacz literatury pięknej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2016, nr 3, s. 65-80.

15. B. Wysokińska, *Sprawozdanie z działalności Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w roku 2015*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2016, nr 3, s. 139-153.

16. R. Zaborowski, *A Short Comment on Michael Slote, "The Many Faces of Empathy"*, "Philosophia. Philosophical Quarterly of Israel", nr 116, s. 1-19.
17. R. Zaborowski, *Epicurus' hedonai katastematikai and kata kinesin versus Ribot's Static and Dynamic Passions*, „Organon” 2016, nr 48, s. 21-50.
18. R. Zaborowski, *Feeling as a Linguistic Category*, transl. L. Kawalec, "Studia Semiotyczne – English Supplement" 2015, nr 25 (2004), pp. 253-272.
19. R. Zaborowski, *Plato and Max Scheler on the Affective World*, „Organon” 2016, nr 47, s. 65-81.
20. R. Zaborowski, *Two Neglected Details in Plato's Chariot Allegory*, „Organon” 2016, nr 48, s. 191-224.
21. S. Zamecki, *Na marginesie książki „Powiązania rodowe twórców polskich szkół naukowo-medycznych. Praca zbiorowa zespołu Katedry Historii Medycyny UJ CM pod redakcją prof. dr hab. med. Andrzeja Śródki*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2016 nr 3, s. 117-129.

VII. Pozostałe publikacje naukowe:

1. I Arabas, A. Lesniewska, *A case study of the role of 18th century natural history cabinets, as vehicles of knowledge transfer to the society*, [w:] Pharmaziehistorischen Biennale 2016 in Meißen, Programm, Grenzüberschreitungen in der Pharmazie, 22-24. April 2016, s. 1-2.
2. I. Arabas, *Dwór był centralną kasą chorych i centralną apteką na całą okolicę...*, [w:] *Historia medycyny i farmacji na początku XXI wieku*, XXIV Zjazd Polskich Historyków Medycyny, Farmacji i Nauk Pokrewnych, Poznań 2016, s. 19.
3. I. Arabas, *Activities of Maria Skłodowska-Curie and Antonina Leśniewska during the First World War*, [w:] *Sbornik prednasek z dejin farmacie, České farmaceutické společnosti ČLS JEP* 2016, s. 48.
4. I. Arabas, *30 lat Muzeum Farmacji im. mgr Antoniny Leśniewskiej Oddział Muzeum Warszawy: historia i nowa odłona*, [w:] *Historia medycyny i farmacji na początku XXI wieku*, Poznań 2016, s.19-20.
5. I. Arabas, *Rola gabinetów historii naturalnej w poznaniu egzotycznych roślin leczniczych*, XXV Sympozjum Historii Farmacji, Opole 2016, s. 10.
6. I. Arabas, *90 lat Wydziału Farmaceutycznego Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego*, „Medycyna Dydaktyka Wychowanie” 2016, t. XLVIII, z. 10, s. 34-37.
7. M. Broniarczyk, M. Grzyb, A. Pawłowska, *Muzeum Ziemi Rawskiej 1966-2016*, Rawa Mazowiecka 2016, ss. 56.
9. P. Daszkiewicz, *La science et la politique – Jean-Emmanuel Gilibert (1741-1814) en République des Deux Nations*, «Annales/Académie Polonaise des Sciences – Centre Scientifique à Paris” 2016, vol. 17, s. 221-225.

10. P. Daszkiewicz, P. Edel P., *Nouvelles données sur l'histoire d'Anatome Testudinis Europaeae de Ludwig Heinrich Bojanus (1776-1827)*, „Bulletin de la Société Herpétologique de France” 2016, vol. 158, s. 13-16.

11. P. Daszkiewicz, *La sécherie de pommes de pin sylvestre à Haguenau*, „Études Haguenoviennes. Histoires insolites de Haguenau et sa région. Nouvelle série” 2016, t. XXXVI, z. 101-110.

12. P. Daszkiewicz, *Les études parisiennes et le premier travail en Alsace d'Ignacy Domeyko (1802-1889) d'après ses mémoires*. „Cahiers Lituanien” 2016, vol. 15, s. 37-47.

13. P. Daszkiewicz [tłum., red.], M. Kornat, *L'Institut de l'Europe Orientale de Vilnius (1930-1939): l'unique centre polonais de soviétologie avant la Deuxième guerre mondiale*. „Cahiers Lituanien” 2016, vol. 15 [w druku].

14. P. Daszkiewicz. T. Samojlik T., *Un bison de Białowieża pour le Musée de Strasbourg-un complément d'enquête*. „Cahiers Lituanien” 2016, vol. 15 [w druku].

15. M. Dolecki, *Philosopher's Crystal: The Treacherous Terrain of Tassatarius*, Oakland 2016, ss. 206.

16. J. Kaliszuk, *Utracone kodeksy średniowieczne (na przykładzie przedwojennych zbiorów Biblioteki Narodowej)*, „Edukacja i Dialog” 2016, z. 09/10 (288, 289), s. 36-40.

17. A. Kuczyński, *Syberyjski szlak Ojca Albina Janochy*, „Zesłaniec” 2016, nr 61, s. 55-64.

18. A. Kuczyński, *Spoleczno-kulturowe obrazy Kazachstanu w listach Adolfa Januskiewicza*, „Zesłaniec” 2016, nr 66, s. 9-24.

19. A. Kuczyński, *O starym irkuckim cmentarzu słów kilka*, „Zesłaniec” 2016, nr 67, s.23-28.

20. S. Łotysz, *欧洲内陆水道的水手和梅毒: 国际卫生组织与莱茵河委员会 (1900-1953 年) Ōuzhōu nèi lù shuǐdào de shuǐshǒu hé méidú: Guójì wèishēng zūzhī yǔ láiyīn hé wěiyuánhui (1900-1953 nián)*, „Journal of the Social History of Medicine and Health” 2016, vol. 1, nr 1, s. 73-90.

21. K. Maślanka, *Na przekór konwencjom w nauce. Naukowe szlaki Konrada Rudnickiego*, periodyk „Częstochowski Kalendarz Astronomiczny na rok 2017”, Akademia Jana Długosza, Częstochowa 2016, s. 239-266.

22. Л. Малигранда, Д. Цесельска, Альфред Розенблатт (1880–1947) – польский и перуанский математик, „Математика в высшем образовании” 2016, t. 14, s. 89-105.

23. J. Schiller-Walicka [rec.] *Malte Rolf, Imperiale Herrschaft im Weichselland. Das Königreich Polen im Russischen Imperium (1864-1915)*, De Gruyter Oldenburg 2015, ss. 530, ss. 7. Platforma internetowa: www.pol.int.org

24. J. Soszyński, *Paryžiaus biblija Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Vilniuje rinkiniuose*, „Lietuvos Istorijos Metraštis”, 2015:1, Vilnius 2016, s. 5-19.

25. A. Trojanowska, *X Jubileuszowy Przegląd Prac Magisterskich z Zakresu Historii Farmacji*, „Farmacja Polska” 2016, t. 72, nr 3, s. 2-3.
26. Z. Tucholski, *Nieznany plan budynku stacji Warszawskich Kolei Dojazdowych Warszawa – Belweder*, „Almanach Muzealny” 2016, t. 9, s. 545-553.
27. Z. Tucholski, *Zasłużony pionier elektryfikacji polskich kolei Doc. Inż. Stanisław Plewako*, „Maszyny Elektryczne, Zeszyty Problemowe” 2016, nr 4, s. 83-89.
28. A. J. Wójcik, A. Rybak, *Józef Cieszkowski. Naczelnik kopalń w Zachodnim Okręgu Górniczym Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku*, www.anwoia.pl, s. 1-162.
29. A. J. Wójcik, *Zanim powstała Dąbrowska „Sztygarka”, cz. 1, 2, 3*, „Dąbrowski Kurier Muzealny”, Muzeum Miejskie „Sztygarka”, Dąbrowa Górnicza.
30. A. J. Wójcik, *Górnictwo w „Rzeczach Kopalnych” ks. Krzysztofa Kluka*, „Przemysł Skalny. Portal Branżowy”.
31. A. J. Wójcik, *Dawne sztolnie kopalń węgla kamiennego w okręgu zachodnim Królestwa Polskiego (do 1850 r.)*, „Przemysł Skalny. Portal Branżowy”.
32. A. J. Wójcik, *Dzieje rozpoznania kopalni na obszarze dawnego księstwa siewierskiego oraz pierwszy opis i mapa geologiczno-górnicza regionu*, „Przemysł Skalny. Portal Branżowy”.
33. A. J. Wójcik, *Obraz krajobrazu górniczego Zagłębia Dąbrowskiego na przykładzie „Karty geognostycznej zagłębia węglowego” Jana Hempla (1856 r.)*, „Przemysł Skalny. Portal Branżowy”.
34. A. J. Wójcik, *Działalność Aleksandra Mieleckiego w górnictwie pruskim*, „Przemysł Skalny. Portal Branżowy”.
35. A. J. Wójcik, *Kartoteka Kopalni Węgla Kamiennego Państwowego Instytutu Geologicznego – zapomniany dokument z historii górnictwa*, „Przemysł Skalny. Portal Branżowy”.
36. A. J. Wójcik, *Mapy okręgów górniczych Królestwa Polskiego*, „Przemysł Skalny. Portal Branżowy”.
37. A. J. Wójcik, *Podziemia Tarnogórsko-Bytomskie – środowisko przyrodnicze* [z:] G. Kłys, Katedra Biosystematyki na Wydziale Przyrodniczo-Technicznym Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
38. A. J. Wójcik, *Охрана и предоставление подземных уникальных геологических объектов в шахтах Верхнесилезского каменноугольного бассейна (Польша)*. Международная научно-практическая конференция „Геологическое и горно-индустриальное наследие в развитии экономики регионов”. ФГБУН Институт геологии КаНЦ РАН, Петрозаводск.
39. A. J. Wójcik, *Стандартизация описания подземных выработок в аспекте сохранения наследия горной техники*. Международная научно-практическая конференция „Геологическое и горно-индустриальное наследие в развитии экономики регионов”. ФГБУН Институт геологии КаНЦ РАН, Петрозаводск.

40. A. J. Wójcik, *Учебная шахта городского музея «Штыгарка» в Домброве Гурничей (Польша) является свидетельством горнопромышленного наследия. Международная научно-практическая конференция „Геологическое и горно-индустриальное наследие в развитии экономики регионов”*. ФГБУН Институт геологии КаНЦ РАН, Петрозаводск.

41. A. J. Wójcik, *Kontynuacja opracowania: Historia nauk geologicznych i górniczych. Biogramy specjalistów geologicznych i górniczych*, autorska strona internetowa: <http://www.anwoja.pl>

42. A. J. Wójcik, *Kontynuacja opracowania: Muzea geologiczne, górnicze województwa śląskiego i terenów przyległych. Edukacyjno-informacyjny serwis internetowy o dziedzictwie geologicznym województwa śląskiego*, [z:] R. Chybiorz, strona internetowa: <http://www.geosilesia.pl>

43. A. J. Wójcik, *Начальные сведения развития горных школ в Западном Округе Царства Польского* [16 str.], [w:] „История горного дела в России: XVIII-XX вв.”, ред. В. Г. Афанасьев, В. Н. Шайдуров, выпуск 4, издательство Невского института языка и культуры, Санкт-Петербург.

44. A. J. Wójcik, *Организация горной промышленности и металлургии Царства Польского в letech 1815-1870 на основании юридических документов* [12 str.], [w:], „История горного дела в России: XVIII-XX вв.”, ред. В. Г. Афанасьев, В. Н. Шайдуров, выпуск 4, издательство Невского института языка и культуры, Санкт-Петербург.

45. R. Zaborowski [rec.], *J. Baggini, Freedom Regained. The Possibility of Free Will* in: “Metapsychology” vol. 20, Issue 27, Jul. 5, 2016.

46. R. Zaborowski, [rec.], *S. Cleary, Existentialism and Romantic Love*, “Metapsychology” 2016, vol. 20, Issue 4, Jan 26, 2016.

47. R. Zaborowski, [rec.], *R. C. Roberts, Emotions in the Moral Life*, “Metapsychology” vol. 20, Issue 45, Nov. 8, 2016.

48. R. Zaborowski [rec.], *O. Renaut, Platon. La médiation des émotions*, “Revue de Métaphysique et de Morale”, 2016, t. 92, z. 4, s. 574-578.

49. R. Zaborowski, *On the Relevance of Plato's View on Affectivity to the Philosophy of Emotions*, “Journal of Ancient Philosophy” 2016, nr. 10, 2, s. 70-91.

VIII. Pozostałe publikacje:

1. D. Ciesielska, K. Ciesielski, *Raz jeszcze o ławce Banach i Nikodyma*, „Pauza Akademicka” 2016, nr 361, s. 2-3.

2. D. Ciesielska, K. Ciesielski, *Banach i Nikodym znów na Plantach*, „Forum Akademickie” 2016, nr 11.

3. P. Daszkiewicz, T. Samojlik, *Białowieżana w dokumentach Józefa Paczoskiego a Archiwum PAN w Poznaniu*, „Matecznik” 5/2, s. 16-17.
4. P. Daszkiewicz, T. Samojlik, *Białowiecki epizod w relacji Estebanillo Gonzaleza siedemnastowiecznego hiszpańskiego dyplomaty i pisarza*, „Matecznik” 5/1, s. 17.
5. A. Kuczyński, *Bronisław Piłsudski – zesłaniec i etnograf*, „Mówią Wieki” 2016, nr 11, s. 49-52.
6. P. Pludra-Żuk, *Jak nowe technologie pomagają w wydzieraniu tajemnic średnio-wiecznym rękopisom*, „Edukacja i Dialog” 2016, 9/10, s. 41-44.
7. B. Orłowski, *Polska kadra techniczna w Rosji carskiej*, „Mówią Wieki” 2016, nr 6, s. 26-28.
8. B. Orłowski, *Jak Wojsko Polskie umacniało państwo*, „Mówią Wieki” 2016, nr 8/, s. 95-99.
9. J. Soszyński, *Najcenniejsze wśród książek w Polsce*, „Edukacja i Dialog” 2016, 9/10 s. 32-35.
10. *Królestwo zwierząt a historia nauki – wywiad z dr hab. Anną Trojanowską, prof. w Instytucie Historii Nauki PAN – J. Roś, [w:] Ludzkie, nie-ludzkie, arcy-zwierzęce. Animalocentryzm? Biblioteka „Amor Fati”. Seria: „Parerga Amora”, red. J. Roś, K. Wiczorek, Siemianowice Śląskie 2016, s. 23-28.*
11. Z. Tucholski, *Recenzja „Zapomniany budowniczy polskich kolei”, książki M. Moczulskiego i A. Paszke, Józef Nowkuński. Budowniczy linii kolejowych*, Katowice 2015 r., [w:] „Nowe Książki” 2016, nr 6, s. 78-80.
12. Z. Tucholski, *Nieoczywisty „korytarz”, recenzja książki M. Przegiętki, Komunikacje i polityka. Transport kolejowy i drogowy w stosunkach polsko-niemieckich w latach 1918-1939*, IPN Warszawa 2015 r., „Nowe Książki” 2016, nr 11, s. 15-16.
13. Z. Tucholski, *80. rocznica elektryfikacji pierwszej linii PKP w Polsce – z Pruszkowa do Otwocka*, tekst okolicznościowy opublikowany 15 grudnia 2016 r. z okazji rocznicy elektryfikacji na stronie internetowej Urzędu Gminy Warszawa – Wawer.
14. J. Włodarczyk, *Harmonia nieba*, „Ruch Muzyczny” nr 1/2016, s. 24-28.
15. L. Zasztowt, *Humanistyka umiera w milczeniu*, „Pauza Akademicka”, 2016 R. IX: 8 września 2016, nr 349, s. 1.
16. L. Zasztowt, *Absurdy polskiej bibliografii naukowej*, „Pauza Akademicka”, 2016 R. VIII: 10 marca 2016, nr 331, s. 3.
17. L. Zasztowt, *Uczyć się na błędach. Historia nauki polskiej*, tom X. „Pauza Akademicka. Tygodnik Polskiej Akademii Umiejętności”, R. VIII, 28 stycznia 2016, nr 325, s. 3.

Opracowanie: mgr Maja Bogajczyk
Instytut Historii Nauki PAN

ANEKS 5**Członkostwo w Komitetach PAN, Radach Naukowych
(z wyłączeniem Rady Naukowej IHN PAN)
oraz w innych gremiach: o zasięgu krajowym oraz
międzynarodowym**

Dr hab. Iwona Arabas, prof. PAN:

- Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – wiceprzewodnicząca
- Polskie Towarzystwo Farmaceutyczne – wiceprzewodnicząca Zarządu Oddziału
Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Farmaceutycznego
- Zespół Sekcji Historii Farmacji – członek zarządu
- Rada Naukowa PAN Archiwum – członek
- Académie Internationale d’Histoire de la Pharmacie – członek
- International Council of Museums (ICOM) – członek
- International Society for the History of Pharmacy – delegat Zespołu Sekcji Historii
Farmacji

Prof. dr hab. Kalina Bartnicka:

- Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek Prezydium
- Komisja Historii Nauki PAU – członek
- Towarzystwo Naukowe Warszawskie – członek korespondent
- Towarzystwo Historii Edukacji – wiceprzewodnicząca, członek zarządu
- Towarzystwo Przyjaciół Uniwersytetu Warszawskiego – członek
- Mazowieckie Towarzystwa Naukowego
- Akademickie Towarzystwa Edukacyjno-Naukowego „Atena”

Dr Danuta Ciesielska:

- Komisja Historii Nauki PAU – członek
- Komisja do Oceny Podręczników Szkolnych PAU – członek
- Zespół doradczy Komitetu Dydaktyki Matematyki przy Komisji Matematyki PAN
– członek
- European Society for the History of Science – członek

Dr hab. Piotr Daszkiewicz, prof. PAN:

- Muséum National d'Histoire Naturelle, Paryż – członek rady administracyjnej
- Towarzystwo Cercle d'Histoire Alsace-Lituanie – członek rady administracyjnej
- członek honorowy
- Towarzystwo Histoire, Science, Totalitarisme, Ethique et Société – sekretarz
- Towarzystwo Association pour l'Histoire de la Protection de la Nature de l'Environnement – członek rady administracyjnej MNHN

Dr Marcin Dolecki:

- Polskie Towarzystwo Chemiczne – członek

Dr hab. Katarzyna Dormus, prof. PAN:

- Towarzystwo Historii Edukacji – członek
- Komitet Historii Nauki PAN – członek
- Komisja Nauk Pedagogicznych PAN (Oddział w Krakowie) – członek
- Zespół Historii Wychowania przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN – Wiceprzewodnicząca

Prof. dr hab. Michał Kokowski

- Komisja Historii Nauki PAU – sekretarz Komisji
- Komisja Filozofii Nauk PAU – członek Komisji
- Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek Prezydium
- Centrum Badań Nad Historią Idei (Wydział Filozoficzny UJ) – członek Komitetu Konsultacyjnego
- The International Academy of the History of Science/Academie Internationale d'Histoire des Sciences), corresponding member
- European Society for the History of Science – członek
- Society for Philosophy of Science in Practise (Enschede, the Netherlands) – członek

Dr Paweł Komorowski:

- Członek Polskiego Towarzystwa Badań nad Wiekiem Oświecenia

Dr hab. Antoni Kuczyński, prof. PAN:

- Rada Naukowa Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich – członek
- Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek

Prof. dr hab. Halina Lichočka:

- Komitet Historii Nauki i Techniki PAN (od 1993). W latach 1996-1999 oraz 2000-2003 sekretarz naukowy; w latach 2007-2011 przewodnicząca Komitetu; członek Prezydium

Rada Naukowa Muzeum Techniki NOT – członek
Komisja Historii Nauki PAU – członek
Polskie Towarzystwo Chemiczne – członek
Polskie Towarzystwo Farmaceutyczne – członek. Przewodniczę organizowanym corocznie Ogólnopolskim Przeglądom Prac Magisterskich z zakresu historii farmacji.
Towarzystwo Przyjaciół Uniwersytetu Warszawskiego – członek
Academie Internationale d’Histoire de la Pharmacie, Florencja, członek rzeczywisty
The Working Party on the History of Chemistry of the Federation of European Chemical Societies – członek; obecnie federacja nosi nazwę European Association for Chemical and Molecular Sciences
International Union for the History and Philosophy of Science/ Division of History of Science and Technology. Polish National Committee, w latach 2007-2011 przewodnicząca, członek (past president)

Dr hab. Sławomir Łotysz, prof. PAN

Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek
Polskie Towarzystwo Historii Techniki PTHT – Wiceprzewodniczący i członek zarządu
Międzynarodowy Komitet ds Historii Techniki (ICOHTEC – International Committee for the History of technology) – Sekretarz Generalny (od 2013)

Dr hab. Krzysztof Maślanka, prof. PAN:

Komisja Filozofii Nauk Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie – sekretarz do 2016
Komisja Historii Nauki PAU

Prof. dr hab. Bolesław Orłowski:

TNW – członek korespondent
Komisja Historii Nauki PAU – członek
Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek
Polskie Towarzystwo Historii Techniki – członek założyciel, członek honorowy
International Committee for the History of Technology – członek

Dr Magdalena Paciorek:

Warszawskie Towarzystwo Lekarskie – członek Sekcji Historycznej
Polskie Towarzystwo Historii Medycyny i Farmacji – członek

Dr hab. Joanna Schiller-Walicka, prof. PAN:

Komisja Stała Historyków Polski i Rosji - członek

Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek Prezydium (oraz członek Komisji do Badań nad Historią Syberii KHNIIT)

Kasa im. J. Mianowskiego – Fundacja Popierania Nauki – sekretarz Komitetu

Towarzystwo Historii Edukacji – członek-założyciel

Członek Rady Naukowej PAN Archiwum

Mgr Magda Siuda-Bochenek:

Polskie Towarzystwo Astronomiczne – członek

Dr hab. Jacek Soszyński, prof. PAN:

Krajowa Rada Biblioteczna – członek

Rada Naukowo-Programowa Archiwum Głównego Akt Dawnych – członek

Medieval Chronicle Society – członek

Dr hab. Jan Szumski, prof. PAN:

Kasa im. Józefa Mianowskiego – Fundacja Popierania Nauki – członek Komisji Rewizyjnej

Komisja Stała Historyków Polski i Rosji – sekretarz naukowy

Dr hab. Zbigniew Tucholski, prof. PAN:

Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek specjalista

Polskie Stowarzyszenie Miłośników Kolei – członek

Fundacja Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej – członek honorowy

Rada ds. Muzeum Politechniki Warszawskiej – członek

Stowarzyszenie Res Carpathica – członek

Prof. dr hab. Bożena Urbanek:

Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek

Rada Naukowa Wydziału Farmaceutycznego SUM – członek

European Association for the History of Psychiatry

International Association of Nurses, Towarzystwo Polsko-Niemieckie Historii Medycyny.

Prof. dr hab. Jarosław Włodarczyk:

Académie Internationale d'Histoire des Sciences – członek korespondent

Johannes Kepler Working Group przy International Astronomical Union – członek

Commission for the History of Ancient and Medieval Astronomy, International

Union for the History and Philosophy of Science – członek

Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – członek Prezydium
Towarzystwo Naukowe Warszawskie – członek
Komisja Historii Nauki PAU – członek
Rada Naukowa Biblioteki Gdańskiej PAN – członek
Rada Naukowa Centrum Astronomicznego im. Mikołaja Kopernika PAN w Warszawie – członek
Kasa im. Józefa Mianowskiego – Fundacja Popierania Nauki – członek Komitetu Polskie Towarzystwo Astronomiczne – członek

Dr hab. Andrzej J. Wójcik, prof. PAN:

Komitet Historii Nauki i Techniki PAN (w tym: członek Komisji Badań nad Historią Syberii KHNiT) – członek
Komisja Historii Śląska PAU – członek
Komisja Historii Nauki PAU – członek
Polskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk o Ziemi – członek
Stowarzyszenie Muzealników Polskich – członek
Polskie Towarzystwo Geologiczne (PTG) (w tym: Sekcja Historii Nauk Geologicznych) – członek
Główna Komisja Muzealnictwa i Tradycji Górniczych SITG – członek
Stowarzyszenie Podziemnych Tras Turystycznych Polski (SPTTP) – członek
American Association of Petroleum Geologists (AAPG) – member.
Earth Science Teachers Association (ESTA) – member.
International Association of Sedimentologists (IAS) – member
International Commission on the History of Geological Sciences (INHIGEO) – Commission of the International Union of Geological Sciences – member
International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) – członek komisji rewizyjnej Polskiego Komitetu Narodowego TICCIH
International Committee for Museums and Collections of Natural History (ICOM – NATHIST) – member
International Committee for University Museums and Collections (ICOM – UMAC) – member
International Council of Museum (ICOM/UNESCO) – member – członek Polskiego Komitetu Narodowego ICOM.
National Geographic Society (NGS) – member
Society for Sedimentary Geology (SEPM) – member
History of Earth Sciences Society (HESS) – członek

Prof. dr hab. Robert Zaborowski:

Komitet Historii Nauki i Techniki PAN – sekretarz
International Society for Research on Emotion – full member.
Philologikos Syllogos “Parnassos” – członek korespondent

Prof. dr hab. Leszek Zasztowt:

Komitet Historii Nauki i Techniki – Przewodniczący (w kadencji: 2015-18)

Rada Naukowa Instytutu Historii PAN – członek

Komisja Historyków Polski i Rosji – współprzewodniczący (od 2009).

Dr Marcin Dolecki,

Dr Paweł Komorowski

Instytut Historii Nauki PAN

WARUNKI PRENUMERATY

Prenumerata krajowa:

Przez „RUCH” S.A. - wpłaty na prenumeratę przyjmują Zespoły Prenumeraty „RUCH” właściwe dla miejsca zamieszkania. Termin przyjmowania wpłat na prenumeratę krajową do 5-go każdego miesiąca poprzedzającego okres rozpoczęcia prenumeraty.

Infolinia 0-801-443-122; www.prenumerata.ruch.com.pl

Prenumerata opłacana w zlotówkach ze zleceniem wysyłki za granicę:

Informacji o warunkach prenumeraty i sposobie zamawiania udziela „RUCH” S.A. Biuro Kolportażu - Zespół Obrotu Zagranicznego, 03-236 Warszawa, ul. Annopol 17 a. Telefony +48/22/ 693 67 75, +48/22/ 693 67 82, +48/22/ 693 67 18,

www.ruch.pol.pl

Prenumerata opłacana w PLN: przelewem na konto w banku PEKAO S.A. IV O/Warszawa, **68124010531111000004430494** lub w kasie Oddziału.

Dokonując wpłaty za prenumeratę w Banku czy też w Urzędzie Pocztowym należy podać: nazwę naszej firmy, nazwę banku, numer konta, czytelny pełny adres odbiorcy za granicą, okres prenumeraty, rodzaj wysyłki (p-tą priorytetową czy ekonomiczną) oraz zamawiany tytuł.

Warunkiem rozpoczęcia wysyłki prenumeraty, jest dokonanie wpłaty na nasze konto.

Prenumerata opłacana w dewizach przez odbiorcę z zagranicy:

- przelewem na nasze konto w banku SWIFT banku: PKOPPLPWXXX

w USD PEKAO S.A. IV O/W-wa IBAN PL54124010531787000004430508

w EUR PEKAO S.A. IV O/W-wa IBAN PL46124010531978000004430511

po dokonaniu przelewu prosimy o przesłanie kserokopii polecenia przelewu z podaniem adresu i tytułu pod nr faxu **+48 0-22 532-87-31**.

- czek wystawiony na firmę „RUCH SA OKDP” i przesłany razem z zamówieniem, listem poleconym na nasz wyżej podany adres.

- karty kredytowe VISA i MASTERCARD płatność **<http://www.ruch.nor.pl>**

Zamówienia na prenumeratę w wersji papierowej i na e-wydania można składać bezpośrednio na stronie www.prenumerata.ruch.com.pl. Ewentualne pytania prosimy kierować na adres e-mail: prenumerata@ruch.com.pl lub kontaktując się z Infolinią Prenumeraty pod numerem: 22 693 70 00 – czynna w dni robocze w godzinach 700 – 1700. Koszt połączenia wg taryfy operatora.

* * *

Zamówienia na prenumeratę „Kwartalnika” można kierować również bezpośrednio do wydawcy, wpłacając należność na konto: IHN PAN, Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa. Bank Przemysłowo-Handlowy w Warszawie XIV Oddz. w Warszawie nr 13 1240 6247 1111 0000 4977 8414

Koszt rocznej prenumeraty 1 egz. „Kwartalnika HNiT” wynosi 120,- zł

For subscription to this quarterly journal please address:

Institute for History of Science, Nowy Świat 72, p. 245, 00-330 Warszawa, Poland, tel.: +48 (22) 6572746; fax: +48 (22) 826 61 37

Archiwalne numery można nabyć lub zamówić w Instytucie Historii Nauki PAN

<http://rcin.org.pl>